

SZÉNÁSI ZOLTÁN

NÉMA VÁROSTROM

Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika
a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA

Tanulmányok

SZERKESZTI
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
TVERDOTA GYÖRGY

KÉSZÜLT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONTJÁNAK
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZÉNÁSI ZOLTÁN

NÉMA VÁROSTROM

Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika
a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST, 2018

Lektorálta: Angyalosi Gergely

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

A kiadvány megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alap

A szerző a monográfia egyes fejezeteinek megírásai idején a Nemzeti Kulturális Alap alkotói támogatásában részesült.

© Szénási Zoltán, Universitas Kiadó, 2018

ISBN 978-963-9671-70-6

ISSN 1788-229X

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója

Nyomdai munkák: *mondAe Kft.*

Az Universitas kiadványai megrendelhetők: www.prosperod.hu

TARTALOM

Előszó	
Népnemzeti tradicionalizmusból konzervatív kritika.....	7
A népnemzeti tradicionalizmus irodalomkritikájának szemléletmódja 1906 előtt.....	21
A magyar nemzettudat kis-tükre Beöthy Zsolt irodalomtörténeti szintéziséről	35
<i>A vén cigány</i> – irodalomkritikai fénytörésekben	49
Az irodalmi modernség vallásfelekezeti recepciója Magyarországon 1920 előtt.....	63
Ady Endre költészetének fogadtatása 1908 előtt.....	75
A Nyugat fogadtatása – 1908	85
A Holnap fogadtatása – 1908–1909.....	95
A Holnap után – <i>A Holnap új verseinek</i> fogadtatása	107
Két irodalom határán A fiatal Horváth János kritikái a magyar irodalmi modernségről	117
Az irodalom mint a politika tapasztalata a Magyar Figyelő történetének első periódusában (1911–1914).....	135
Inter arma Egy „ügynevezett »irodalmi« vita” tanulságai.....	153
Ellenpróba: Babits és az irodalmi konzervativizmus.....	169

Kitekintés: Szekfű Gyula <i>Három nemzedéke</i> és a századelő népnemzeti tradicionalizmusának irodalomkritikája.....	183
Hivatkozott irodalom.....	197
Névmutató.....	217

ELŐSZÓ

Népnemzeti tradicionalizmusból konzervatív kritika

Ennek a könyvnek az anyaga az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztályán folyó, irodalomtörténeti kutatómunka keretében született. A 20–21. századi magyar irodalom történetének feldolgozása itt egy olyan modernségfogalom keretében folyik, mely a modernség – Matei Calinescutól kölcsönzött fogalommal¹ élve – többféle arculatának bemutatását állítja a középpontba. Angyalosi Gergely koncepció-tanulmányában Deleuze és Foucault nyomán tett metodológiai javaslatot az ún. „kartográfiai módszer” alkalmazására, melynek révén bemutathatóvá válik, hogy „a hosszú távú történelmi folyamatokon belül az irodalmi diskurzusoknak sokféle, heterogén típusa él együtt rövidebb, hosszabb ideig”.² Ezzel Angyalosi szerint kiküszöbölhető az irodalomtörténeti konstrukció teleologikussága, valamint „külső” (politikai, ideológiai) értékszempontoknak az érvényesülése. Ennek a metodikai mozzanatnak a figyelembe vételével tettem kísérletet modernség és konzervativizmus századeleji viszonyrendszerének és vitáinak újragondolására.

Amennyire nem lehet a magyar irodalmi modernség történetét a maga korabeli kontextusa, így például a vele szemben álló intézményesült nép-
nemzeti irodalom reflexiója nélkül megírni, úgy még inkább igaz ez arra az általában konzervatívnak nevezett irodalomra, melyet Takáts József Bourdieau-re hivatkozva, igen találóan „elsüllyedt almező”-ként aposztrofál.³ Az általunk használt, operatív modernségfogalom, melyet a „modernség

¹ Matei CALINESCU, *Five Faces of Modernity: Modernism, Avante-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism* (Durham: Duke University Press, 1987).

² ANGYALOSI Gergely, „Közelítések a modernséghez: Az új magyar irodalomtörténet harmadik kötetének koncepcionális kiindulópontja”, *Literatura* 35, 3. sz. (2009): 321–325, 322.

³ TAKÁTS József, „Az elsüllyedt almező”, *Forrás* 42, 4. sz. (2010): 42–50.

arcai”-ként bontunk további „diszkurzív formációk”-ra, az általános konszenzus szerint Baudelaire-ig nyúl vissza, s a modernt nem a régivel, hanem az örökkévalóval, az abszolút Szép ideájával állítja szembe. A modern eszerint az, ami a művészetben a relatívat, a mulandót igyekszik megragadni. Innen ered az újdonság, az állandó invenció, a folyamatos újrakezdés igénye. „A Baudelaire nevével fémjelzett modernség-szemlélet alapozza meg a műnek azt a fogalmát is, amely alárendelhetetlenné teszi a szabályoknak és konvencióknak” – állapítja meg Angyalosi,⁴ s ez a konvencióellenesség nemcsak az egyes művek autonóm esztétikai értékeinek összefüggéseiben mutatkozik meg, hanem a kritikai viták során az irodalom társadalmi kontextusában annak intézményi kereteire vonatkozóan is megragadható.

Adott a lehetőség, hogy a „modernség arcainak” leírása keretében a konzervatív irodalom és irodalomkritika helyét hagyományosan a modernség ellentétéként határozzuk meg. Amennyiben az esztétikai modernséghez a művészetek autonómiaigényét, az újdonság iránti fogékonyságot, valamint a fennálló társadalomszervezési formákkal szembeni kritikus viszonyulást kapcsoljuk, akkor a konzervativizmus fő jellemzői mindennek ellentétéként a művészeteknek a (nemzeti) politika alá rendelése, az újítás elutasítása, de legalábbis az újdonsággal szembeni kétely és a tradíció normatív erejének hangsúlyozása lesznek. Az irodalmi konzervativizmustól végezetül elválaszthatatlan a fennálló társadalmi rend és a kultúra intézményes kereteinek a védelme. Az alábbiakban nem céloim a fogalomhasználat radikális újraértelmezése, hiszen a századforduló utáni magyar irodalmi életben az esztétikai modernség és a művészeti konzervativizmus szembenállása aligha vonható kétségbe. Könyvemben a fogalomtisztázás igényével javaslatot szeretnék tenni arra, hogy miként különböztessük meg a 19. század első felének társadalmi-művészeti modernizációs folyamataiban gyökerező népnemzeti művészetfelfogást a századelő és a két világháború közötti időszak irodalmi modernségére adott konzervatív reakcióktól.

(A 19. század) Amíg a modernséget általában komplex (társadalmi, gazdasági, technológiai, művészeti stb.) jelenségként értjük, addig a konzervativizmus – noha régiek és újak vitájának több évszázados története van – elsődlegesen a 19. században született politika- és eszmetörténeti fogalom, ebből származik a kifejezés művészetekre, irodalomra, irodalomkritikára kiterjesztett jelentése. A politikai konzervativizmus eszerint a francia forradalomra és a hozzá vezető felvilágosodásra adott negatív reakcióból

⁴ ANGYALOSI, „Közelítések a modernséghez”, 324.

született meg Angliában (Edmund Burke), majd a következő század harmincas éveitől létezett saját megnevezéssel a liberalizmus és a szocializmus politikai alternatívájaként is. Saját alapértékei ebben az eszmetörténeti közegben formálódtak ki: a tradíció szerepének hangsúlyozása; az organikus fejlődés eszménye; a racionalizmus, az „ész uralmának” elutasítása; tekintélytisztélet; szabadság és egyenlőség konfliktusának hangsúlyozása; a kialakult társadalmi hierarchia elfogadása; az individualizmus helyett a közösségi szemlélet; a tulajdon sérthetlensége; az intézményes vallás fontosságának hangsúlyozása.⁵

Ezeknek az alapértékeknek a többsége valamilyen értelemben kritika-történeti szempontból is releváns, de érdemes elsőként a századvég hivatalos népnemzeti irodalmának a politikához való viszonyát szemügyre venni. Mindezt annak a koncepcionális alapvetésének az összefüggésében kell végrehajtanunk, mely a magyar irodalom történetét a „régiség” és a „modernitás” nagy korszakaira osztja, utóbbiba beleértve a 19. századot is.⁶ „A RÉGISÉG világában az idő a múlt osztatlan hagyományát hordozta – olvashatjuk Hites Sándor koncepció-tanulmányában –, s ebben az osztatlan térben mehetett végbe (és lehetett követelmény) a mintaadó teljesítmények utánképzése. A MODERNITÁS ehhez képest az idő olyan tagolása, amelyben immár az emlékezetet is valamely jövő-képzet határozza meg.”⁷ Ez a meghatározás kísértetiesen hasonlít a múlt értékeinek megőrzését célul kitűző konzervativizmus és a vele versengő, alapvetően jövőorientált, haladáselvű másik két politikai eszme idősszemléletének megkülönböztetéséhez. Meglehet, hogy részemről téves áthallásról van szó, mégis a modernitás két évszázados történetében kulcskérdéssé válik, hogy milyen modernizációs elvet találunk a hagyományt a kultúraképzés szempontjából központi tényezővé avató 19. század irodalmának történetében. Illetve: hogyan ragadhatjuk meg mindezek tükrében az irodalmi konzervativizmust abban a közegben, amelyben felgyorsul a társadalmi és gazdasági modernizáció, s az irodalom terén nagyjából a 19. század

⁵ Robert NISBET, *Konzervativizmus: Álom és valóság*, ford. BECK András (Pécs: Tanulmány Kiadó, 1996).

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6. sz. (2014): 747–783. Különösen: 765–783.

⁷ HITES Sándor, „Magyar irodalom a 19. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 651–692, 658. [Kiemelések az eredetiben.]

utolsó évtizedétől a század első felének irodalmi „modernizációjához” képest gyökeresen más, az intézményesült nemzeti irodalommal szembenálló modernség jelentkezik.

A válasz az első kérdésre a következő: „A 19. század egészét, némi elnagyoltsággal, jellemezhetjük a *nemzeti művelődés* képzetének kialakulásával. A kulturális és politikai nacionalizmusok ugyanakkor egyaránt a MODERNITÁS révén váltak lehetővé: a nemzeti művelődés (azon belül a nemzeti karakterűnek vélt irodalom) fogalmainak kidolgozása és érvényesítése, illetve intézményeinek megteremtése modernizációs törekvés. Még akkor is, ha az új felépítésében gyakran valamely *múlt* virtuális visszaépítését tűzték ki – éppen ezért tekinthetők a nemzeti hagyományokra épülőnek vélt kulturális törekvések szimulákrum jellegűnek, vagyis jellegzetesen modern gesztussal, reprezentációk reprezentációjának.”⁸ Ez az érvelésmód – ha jól értem – hangsúlyozottan azt a nacionalizmuselméletet követi, mely a nemzetkonceptiókat és a nemzeti identitások alapját jelentő hagyományokat kifejezetten a modern korra jellemző konstrukciókként érti. A 19. század első harmadában kialakított (új) nemzetkonceptió saját hagyománykonstrukciója tehát alapvetően a jövőre irányult, s a reformkori politikai közegben jelent és jövőt alakító utópiaként működött.⁹ A nemzeti identitás megerősítésének legfontosabb médiuma az irodalom lett, a kiegyezés után azonban a gyorsuló gazdasági és társadalmi modernizáció ellenére, szoros összefüggésben a magyarországi liberalizmus átalakulásával s gyakorlati politikai megvalósulásának már a 70-es évek óta megmutatkozó ellentmondásaival a kultúrát átható magyar nemzeti eszme egyre inkább olyan „kollektív nacionalizmussá” alakult, melyben „a nacionalizmust egy szűk, hagyományos státuszát megőrizni kívánó elit tette magáévá”.¹⁰ A politikai és kulturális elit legfontosabb célkitűzése pedig az egységes magyar nemzet megerősítése, a kiegyezés utáni politikai status quo, s ezen belül is mindenekelőtt a magyarság kárpát-medencei hegemoniájának a biztosítása volt. Az irodalmi intézmények, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság mint „nemzetnevelő

⁸ Uo., 662. [Kiemelések az eredetiben.]

⁹ MARGÓCSY István, „...Égi és földi virágzás tükre...”: *Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszról* (Budapest: Holnap Kiadó, 2007), 20.

¹⁰ Liah GREENFELD, „Nacionalizmus és modernitás”, in *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerk. KÁNTOR Zoltán, ford. SISÁK Gábor (Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004), 183–203, 192.

értelmiségiek¹¹ közössége ekkor már elsődleges feladatának a kultúra homogenitásának megőrzését s a nemzeti hagyományok ápolását tekintette. Ez az egységörző tradicionalizmus találja magát szembe az 1890-es évektől a modern nyilvánosság tereibe belépő új szereplőkkel s ezzel együtt az egyre plurálisabbá váló irodalmi élettel.¹² Schöpflin Aladár pontos leírását adja ennek a folyamatnak 1927-ben a „kettészakadt irodalom”-vita kapcsán: „Az Arany János Magyarországa tehát általában véve egy egységes világfelfogás alapján állt. A kor kísérő zenéje, a költészet, ennek megfelelőleg egyszólamú volt, unisono zengette az összes magyarok élet-ideáljait. Ebbe az egyszólamúságba aztán a [...] kor-tényezőknak a nemzeti életbe és az egyes emberek életébe való behatolása alapján, lassanként új és új hangok hangzottak bele, előbb halkán, utóbb egyre észrevehetőbben, a magyar ének kezdett egyre polifonabbá válni, mint ahogy polifonná vált az egész magyar világ.”¹³

Ebből a szempontból a századvég hivatalos irodalma a regnáló kormánypolitika szövetségességének tekinthető. Nem ok nélkül nevezi Hites Sándor Beöthy Zsolt *Kis-tükrét* az „állami irodalomtörténet műfájának”,¹⁴ s hívja fel a figyelmet a Millennium ünneplésében rejlő, a gazdasági, társadalmi modernizáció eredményei s a nemzeti nagyság tudományos, irodalmi reprezentációja között feszülő ellentmondásokra. Az ezeréves magyar történelem megünneplésének *korszerű* külsőségei azonban távol álltak a néhány év múlva kibontakozó irodalmi és művészeti *modernség*-től.¹⁵ Még Beöthy gondolkodásmódja sem írható le azonban a (politikai) konzervativizmus tiszta képlete szerint, hiszen például az új irodalom jelentkezésére reagálva a Kisfaludy Társaság 1908. évi elnöki beszédében is a fejlődés szükségességét hangsúlyozta, s a magyar irodalom előző évszázadában Bessenyeihez, Kazinczyhoz és Petőfihez kapcsolva

¹¹ Anthony D. SMITH, „A nemzetek eredete”, in *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerk. KÁNTOR Zoltán, ford. KESZEI András (Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004), 204–229, 223.

¹² RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége* (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2013), 36–52.

¹³ SCHÖPFLIN Aladár, „A kettészakadt magyar irodalom”, *Nyugat* 20, 8. sz. (1927): 605–610, 606.

¹⁴ HITES, „Magyar irodalom a 19. században”, 690.

¹⁵ Alice FREIFELD, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914* (Washington D. C.; Baltimore; London: Wodrow Wilson Center Press, The Johns Hopkins University Press, 2000), 271.

a fejlődés három „forradalmi” szakaszát különítette el.¹⁶ Gyulai Pál írásaiban művészet és erkölcs kapcsolatát vizsgálva megtaláljuk a művészetek autonómiáigényének megfogalmazását is, azonban nála még mindez az abszolút metafizikai értékek jegyében megformált szellemi ember megalkotása alá rendelődik, s az irodalom társadalmi és politikai funkciójának megerősítéséhez vezet.¹⁷ De igaz az is, hogy az 1908 utáni irodalmi vitákban az általa szerkesztett Budapesti Szemle írásai azon kevés kivételek közé tartoznak, melyek (a maguk módján) esztétikai s nem politikai alapon bírálták az új irodalmat. S habár Gyulai és Beöthy irodalom-felfogása között jelentős különbségeket figyelhetünk meg, egyikük esetében sem a korabeli konzervativizmus adja esztétikai ítéleteik politikai háttérét. Érdekes módon azonban Asbóth János, aki a korabeli magyarországi politikai konzervativizmus korszerű politikafilozófiai ismeretekkel rendelkező képviselője volt,¹⁸ a Petőfi halála utáni korszakot (többé-kevésbé Aranyt is ide számítva) pangásnak látja. Asbóth saját kortárs irodalmi kánonja irodalomtörténeti távlatban a népnemzeti iskoláénál korszerűbbnek tekinthető, s nemcsak Vajda János méltatása, hanem az irodalmi népiesség kritikája miatt is. Asbóth szavaiból ugyanis egyértelműen kiolvasható az intézményesült irodalmi kanonizációs normák egyoldalúságának és szűkösségének bírálata, amikor Vajda kapcsán megjegyzi: „[T]eremtő erejével revindikálta formában és tartalomban azt, a mit a magyar lyra Petőfi óta és hatása alatt régibb hódítmányaiból már-már feladott; a népiesnek szép, de szűk, – noha nálunk már-már egyedül szépnek és jogosultnak tartott határain túl kiterjeszkedett, fölemelkedett azokra, a minnek culturnemzet költészetében parlagon maradni nem szabad”.¹⁹

¹⁶ BEÖTHY Zsolt, „Elnöki megnyitó beszéd”, *A Kisfaludy Társaság Évlapjai* 42 (1908): 3–7, 6.

¹⁷ GYULAI Pál, „Művészet és erkölcs”, in GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*, 2 (Budapest: Franklin Társulat, 1914), 242–254.

¹⁸ LACKÓ Miklós, „A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája: Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi”, *Századvég*, Új folyam 19 (é. n.), <http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/19/lacko.htm>.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A szabadélvűség értékörző bírálata: 1875 Megjelenik Asbóth János Magyar Conservativ Politika című könyve”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 521–539.

¹⁹ ASBÓTH János, „Vajda János”, in ASBÓTH János, *Válogatott művei*, szerk. KICZENKO Judit, *Kötelező ritkaságok*, 231–242 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2002), 241.

Az irodalomnak mint a nemzeti identitás megerősítésén munkálkodó eminens médiumnak a társadalmi funkcionalitása szempontjából lényeges mozzanata a 19. század első harmadában, hogy a vallási transzcendencia helyébe a nemzet mint abszolút érték kategória lépett. Ennek egyik következménye „a nemzeti egység felekezetek feletti transzcendenciájának igénye”²⁰ volt, mely – legalábbis a 19. század végéig – sem a politikában, sem az irodalomban nem ismerte a felekezeti különbségtételt. A politikai életben a kifejezetten liberális indíttatású és „korszerű” egyházügyi törvények után alakult meg az ellenzéki szerepet betöltő konzervatív Katolikus Néppárt, a katolicizmus századfordulón fokozódó (s egyáltalán nem ellentmondásmentes) társadalmi és politikai aktivitásának keretében született meg a modern katolikus irodalom létrehozásának igénye a Nyugat megjelenése után szinte azonnal.

(*A konzervativizmus fogalma*) Mannheim Károly a konzervativizmusról írott tanulmányában különbséget tesz az általános emberi sajátosságot jelentő „tradicionalizmus”, valamint a történeti és modern jelenségként felfogott „konzervativizmus” között. Amíg tehát a tradicionalizmus Mannheim fogalomhasználatára szerint „általános emberi lelki hajlamot”²¹ jelent, addig a konzervativizmus „objektív, történetbe ágyazott, dinamikusan változó struktúra-összefüggés”,²² amely a modern államban a progresszivitás tapasztalatára adott reakcióként születik. Ugyanakkor a modern konzervativizmus kialakulása értelmezhető úgy is, mint a tradicionalizmus reflexívvé válása. „És ennek ellenére sem esik egybe a kettő – állapítja meg Mannheim –, mert csak akkor nyeri el a maga specifikusan »konzervatív« vonásait, ha ez a tradicionalizmus egy meghatározott, következetesen végigvitt élet- és gondolkodásbeli beállítottság hordozójává válik (a forradalmi átélés- és gondolkodásmód ellenében), és, mint ilyen, elkülönült áramlatként a totalitásban foglalt társadalmi létrejövésre összpontosítva funkcionalizálódik.”²³

A konzervatív gondolkodásmód alaptörvényeinek tudásszociológiai elemzése során Mannheim két fontos szempontot emel ki, amelyek leírásával megkülönbözteti a konzervatív és a liberális (illetve kisebb hangsúllyal

²⁰ MARGÓCSY, „...Égi és földi virágzás tükre...”, 18.

²¹ MANNHEIM Károly, *A konzervativizmus*, ford. KISS Endre, A társadalomtudomány klasszikusai 1 (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1994), 52.

²² Uo., 55.

²³ Uo., 69.

a szocialista) „átélésmódot”. Az egyik ezek közül az időszemléletre vonatkozik. Amíg a „progresszív” gondolkodást Mannheim szerint valamilyen jövőről megfogalmazott utópia vagy felettes norma irányítja (ebben az értelemben lehet „modernnek” tekinteni a 19. század első harmadában kialakított – fentebb említett – nemzet-koncepciót), addig a konzervatív gondolkodás számára a múlt rejti magában mindannak a csíráját, amiből a jelen és a jövő kialakulhat. Már maga a szóhasználat is jelzi az organikus fejlődés ideájának központi jelentőségét a konzervatív gondolkodásban.²⁴ Más megközelítésben a szabadságfogalmon keresztül állítja szembe egymással Mannheim a konzervativizmus kollektivista és a liberalizmus individualista szemléletét. Előbbi esetében a szabadság letéteményesének a „szerves közösségeket” látja, s megjegyzi: a „történeti iskola számára először a *nép*, a népszellem jelenti azt a totalitást, ami az egyén vagy a részek szabadságát nem engedi önkényre fajúlni.”²⁵

(*Népnemzeti tradicionalizmusból modern konzervativizmus*) Mannheim Károly konzervativizmus-értelmezése alapján egy olyan rendszerési módot javaslok, amely különválasztja egymástól a népnemzeti tradicionalizmust és a modern konzervativizmust. Ez a felosztás természetesen nem új, a különbségtétel a magyar irodalomtörténet-írásban, sőt a korabeli fogalomhasználatában (például a „népnemzeti irodalom”, valamint „újkonzervativizmus” vagy „reformkonzervativizmus”) is megtalálható. Ezzel a felosztással két dolgot szeretnék elérni: az irodalmi konzervativizmus fogalmának egy differenciáltabb használatát, valamint a konzervativizmusnak a modernséghez képest utólagos, válaszjellegének hangsúlyozását. A népnemzeti tradicionalizmus kifejezés második tagját – Mannheim szóhasználatától némileg eltérően – nem mint általános emberi hajlamot értem, hanem az előtaggal kiegészítve annak az irodalomszemléletnek a megnevezésére alkalmazom, amely a 19. század első felében kialakult „nemzeti irodalom”-konceptióból formálódott, s a század végére intézményi tekintéllyel megerősített, merev hagyományelvre és (a hagyományválasztás lehetőségét és a kisebbségi alternatívákat kizáró) egységes nemzetfelfogásra épülő hivatalos irodalmat jelöli.

A századfordulóra a népnemzeti tradicionalizmus képviselői számára a nemzet abszolút értékközpontként őrződött meg, mely köré szövődő utópiák meghatározták a társadalom (s benne az irodalom) elképzelt

²⁴ Uo., 77.

²⁵ Uo., 74. [Kiemelés az eredetiben.]

jövőjét is. Nem feledve, hogy jelentős szemléletbeli különbségek választják el őket egymástól, ide sorolom mindenekelőtt: Gyulai Pált, Beöthy Zsoltot és Rákosi Jenőt. Gyulai Arany nemzedékének esztétikai elveit örökölte át az újabb nemzedékek számára, s – úgy látom – az ő irodalomkritikusi, -szervezői, szerkesztői tevékenységének akár (többé-kevésbé) „szerves” folytatása is lehetett volna a századelő magyarországi irodalmi modernisége. Hiszen – bár a befogadás pozitív mozzanataira hitelesen dokumentálható példáink alig vannak, s nem sokkal a Nyugat indulása után halt meg – irodalomszemlélete jóval nyitottabb volt, mint Beöthyé. Beöthy a Kisfaludy Társaság elnökeként – mint ahogy arról fentebb szó volt – 1908-ban az elsők között reagált a Nyugat megjelenésére, de előadásában határozott nemzedéki nézőpontot felvéve az új irodalomból csak a fiatalabb generáció hagyománytagadását érzékelte. Kéky Lajos visszaemlékezéséből az is sejthető, hogy Beöthy önmaga számára a hivatalos irodalomban elfoglalt intézményi pozíciójánál fogva is rangon alulinak tartotta az új irodalom kritikái recepcióját.²⁶ De még inkább tanulságos, hogy *A magyar irodalom kis-tükre*nek 1920-as újrakiadásakor is úgy látta: sem a világháborús összeomlás utáni történelmi események, sem a történelmi sorscsapásokat szerinte előkészítő új irodalom nem teszi szükségesé világnézeti, irodalom- és történetfelfogásának revízióját.²⁷ Rákosi Jenő alakja a korabeli magyarországi zsurnalizmus szabadelvű-nacionalista irányát képviseli. Fiatalon az ún. „Kávéforrás” kör tagja volt, s a tragikum-vitában lényegében korszerű álláspontot képviselt. Később publicisztikájában rendszeresen figyelemmel kísérte az új irodalmi jelenségeket is, így szerepe a magyarországi irodalmi moderniségről való korabeli közvélekedés kialakításában felmérhetetlen, a nyugatos irodalomról szóló kritikái azonban esztétikai szempontból igen kevésé tekinthetők relevánsnak. Mindazonáltal Rákosi a világháborút és a forradalmakat követően is megmaradt szabadelvű politikai nézeteinél, de a nemzet nagyságába vetett hite Trianon után már revizionizmus formájában élt tovább. Szekfű Gyula *Három nemzedékében* ő is azok csoportjába kerül, akik a háború előtti liberális közszellemben a hamis nemzeti illúziók táplálói voltak. Más módon ugyan, de Gyulaira, Beöthyre és Rákosira is igaz az, amit Mannheim a következő formulával foglal össze: „Ami ma progresszív,

²⁶ KÉKY Lajos, *Beöthy Zsolt* (Budapest: Franklin Társulat, é. n.), 192.

²⁷ BEÖTHY ZSOLT, *A magyar irodalom kis-tükre*, reprint; eredeti kiadása: Bp., Athenaeum, 1920 (Budapest: Dursusz Bt., 1992), 7–8.

holnap a konzerválás funkciójának szerepében találhatja magát.”²⁸ Az ő tradicionalista nézőpontjukból tűnhettek a századelő modern magyar irodalmi jelenségei egyrészt hagyománytagadásnak, másrészt olyan nemzedéki problémának, amelyre hivatkozva az új jelenségek relativizálhatóvá váltak, s ezért maradhatott el egy olyan színvonalas és erőteljes válaszreakció a részükről, melyre egy modern konzervativizmus felépíthető lett volna. Könyvem Horváth Jánostól kölcsönzött címe (*Néma várostrom*) elsősorban tehát a népnemzeti tradicionalizmus irodalmi modernséggel folytatott vitáinak terméketlenségére kíván utalni, s hogy ez a két világháború közötti nemzeti konzervativizmusra mennyiben lesz érvényes, az már egy másik könyv témája lesz.

Ezzel szemben a politikai katolicizmus európai kontextusba ágyazódó magyarországi kibontakozása már a századvégen kifejezetten konzervatív politikai alakzatként jelent meg,²⁹ amelynek kulturális, irodalmi következményei szintén egyértelműen a manheimi értelemben vett konzervativizmushoz sorolhatók. Abban az önmeghatározásban rejlő paradoxon, melyet az Élet című folyóirat köré csoportosuló katolikus írók és költők törekvéseikre alkalmaznak,³⁰ nevezetesen a „modern katolikus irodalom” fogalmában megmutatkozó ellentmondás éppen azért oldható fel, ha a jelenséget mint a modernség kultúrkritikáját értjük, amely – miként ezt Mannheimel összezsengően Szabó Miklós is kiemeli³¹ – eleve modern szellemi jelenség. A modern katolicizmus emblemikus alakjának, a határozottan antiliberalis és antikapitalista (s ami ezekkel együtt járt: antiszemita) Prohászka Ottokárnak a *Diadalmas világnézete* már a századforduló után közvetlenül kimondottan a modernségre adott katolikus keresztény válasz volt, de a helyzet ellentmondásosságát mutatja, hogy a maga korában igen népszerű fehérvári püspök korszerűsítési törekvése éppen saját

²⁸ Uo., 61.

²⁹ Vö. SZABÓ Miklós, *Újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)* (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2003).

³⁰ Az Élet című folyóirat 1914 előtti periódusa mint modernizációs kísérlet mindazonáltal magyar irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó jelenség. Erről bővebben: SZÉNÁSI Zoltán, *A szavak sokféleségétől a szó egységéig: Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, Irodalomtörténeti füzetek 170 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 59–87.

³¹ SZABÓ, *Újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története*, 16.

egyházának antimodern szemléletén bukott meg, amikor is több művét 1911-ben teológiai modernizmus gyanújával indexre tették.³²

A hazai protestantizmus reakciója a századforduló modern kulturális jelenségeire azért is lehetett sokkal erélytelenebb, mivel szorosan összekapcsolódott a kiegyezés utáni, szabadelvű politikai gyökerekkel rendelkező kormánypolitikával, s jóval toleránsabbnak mutatkozott nemcsak a hatalom liberális reformjaival, hanem a századvég gazdasági és társadalmi átalakulásaival szemben is. Hiányzott tehát az a felekezeti alapú társadalmi, s ezzel együtt – ha alárendelt funkcióban is – kulturális dinamizmus, amely a korabeli magyar katolicizmust jellemezte. Miközben már a Nyugat elindulása utáni évben megalakult a modern magyar katolikus irodalom megteremtését célul tűző Élet című folyóirat, addig a felekezeti alapon szerveződő protestáns szépirodalom igénye dokumentálhatóan csak 1916-ban fogalmazódik meg.³³ Mindkét felekezeti törekvésre igaz azonban, hogy elsősorban valláserkölcsei „megtisztítását” kívánták a Nyugat folyóirat által képviselt irodalmi modernségnek, s a viszonylagos modernizáció által is a szekularizáció miatt elveszített társadalmi befolyásukat kívánták visszahódítani.

Hasonló modernizációs kísérletnek tekinthető a Magyar Figyelő megalapítása és működése. A Tisza István kezdeményezésére létrehozott folyóirat esetében is elsődlegesen esztétikai szférán kívüli szempontrendszer határozta meg az irodalom funkcióját: a nemzeti értelmiség megteremtése, s ezáltal a „nemzeti” politika társadalmi bázisának megerősítése. A Magyar Figyelő az alapító személyén keresztül nemcsak a szabadelvű-nacionalista kormánypolitikához kötődött erősen, hanem a magyarországi protestáns kultúrafelfogáshoz is, nem utasította el a haladás gondolatát, s önképének része volt saját moderniségtudata, amelyhez képest az új művészeti jelenségek a „hipermodernség” kategóriájába sorolódtak. Az irodalom, vagy általában a művészetek mibenlétéről, szerepéről, társadalmi funkciójáról alkotott elképzelésük azonban messze állt attól, amit mi az esztétikai modernség fogalma alatt értünk, sok szempontból azonban a két világháború közötti

³² HOVÁNYI Márton, „Háború a modernistákkal a háború alatt: Az antimodernista esküről”, in *Emlékezés egy nyár-éjszakára: Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András (Budapest: MTA BTK, 2015), 219–226.

³³ DR. MAKKAJ Sándor, „Magyar protestáns szépirodalom: Komoly szó valamiről, ami nincs, de aminek lennie kell”, *Protestáns Szemle*, 1916, 50–59.

keresztény-nemzeti ideológia elveire építő irodalmi konzervativizmus előzményeinek tekinthetők.

Mannheim fogalomhasználatát továbbgondolva a modern konzervativizmus képviselői közé a fiatalabb nemzedék tagjait sorolom, többek között Horváth Jánost és (nem irodalmárként) Szekfű Gyulát, valamint a két világháború közötti konzervatív irodalmat. Horváth és Szekfű korszerű tudományos műveltséggel rendelkeztek, pályájuk első szakaszában akár még a Nyugathoz is utat találhattak volna, az 1920-as évek elején irodalmári, illetve történetési munkájuk azonban végül a két világháború közötti nemzeti konzervativizmus ideológiai megalapozását szolgálta. Szekfű szembenállása az 1920 előtti csaknem egy évszázad alapvetően liberálisnak tekintett korszellemével sokkal élesebb, mint Horváth Jánosé. Már 1920-as *Három nemzedék* című művéből is világosan kiolvasható a korabeli konzervativizmus politikai értékrendje, annak minden negatívumával együtt. Amit Horváth esetében konzervativizmusnak nevezek, sok szállal kötődik a népnemzeti tradicionalizmushoz, amelyre (mindenelőtt Gyulai munkásságára) saját tevékenységének előzményeként és a magyar irodalmi fejlődéstörténet egyik csúcspontjaként tekint, de irodalomkritikusi indulásának döntő mozzanata az Ady és a Nyugat által képviselt irodalmi modernséggel való szembesülés volt. Ehhez hozzájárul az, hogy az általában kétosztatúként leírt irodalmi mező szerkezete is folytonosságot mutat az 1920 előtti és utáni éveket tekintve: „Távolról szemlélve, címszavakban összefoglalva a kétosztatúságot: a nemzeti konzervatív oldalon volt a társadalmi rang, itt voltak az egyetemi professzorok, az akadémikusok, azaz úgyszólván az egész tudományos élet, a Kisfaludy és Petőfi társasági tagok, a kormány-összeköttetések, a hivatali kapcsolatok. Az »ellenkultúra« oldalán volt a független sajtó, a modern irodalom és művészet, valamint itt jelentek meg a hagyományokkal nem rendelkező, »nem bevett«, modern tudományterületek, mint például a szociológia, a pszichoanalízis.”³⁴ Horváth János és Szekfű önpozicionálása ezen a kétosztatúságon belül alapvetően meghatározta – a személyes viszonyokon túl, sőt azok ellenére – az irodalmi modernség fő fórumaként tekintett Nyugathoz való kapcsolataik kialakítását.

Horváth János saját értelmezői pozíciójának kijelölésében legalább olyan hangsúlyos azonban a korábbi, általa egyébként konzervatívnek nevezett

³⁴ SZOLLÁTH DÁVID, „Magyar irodalmi mező az 1920-as években”, *Literatura* 41, 2. sz. (2015): 161–184, 166.

interpretációs gyakorlattól való elkülönülés, amennyiben nem pusztán az új jelenségek jelentőségének relativizálására törekedett, hanem azok komoly mérlegelését tűzte ki célul, és Ady esetében ez félig-meddig sikerült is neki. Mégis az ő írásaiban tisztázódik le a népnemzeti tradicionalizmus értékrendjében gyökerező konzervatív irodalomkritika valláserkölcsei, politikai formulája a nemzeti érzés, a férfias szemérem és a közérthető beszéd hármasköveteleményrendszerében. Elválasztja továbbá a Horváth és Szekfű által képviselt modern konzervativizmust a népnemzeti tradicionalizmustól, hogy az utóbbi háttérben (kimondva vagy kimondatlanul) olyan társadalmopolitikai szemlélet húzódott, mely bár szigorú kritériumok mellett (teljes beolvadás, az idegen eredet eltűnése), de lényegében pozitívan viszonyult a nem magyar népelemek asszimilációjához. Habár ugyanennek az asszimilációs modellnek a körvonalai kiolvashatók például Horváth János első világháború előtti kritikáiból is, mégis esetükben sokkal inkább a két világháború közötti disszimilációs törekvések elvi alapvetéseit figyelhetjük meg. Legjobb példa erre Kiss József költészetének befogadása a 20. század első évtizedében, mely pontosan mutatja, hogy a népnemzeti tradicionalizmus nyitott volt arra, hogy a hagyomány és a nemzetkonceptió által előírt asszimilációs előírásokat teljesítőket befogadja a nemzeti irodalom keretei közé. Ezzel szemben Szekfű Gyula *Három nemzedékében* (tehát még Kiss József életében) ezt az asszimilációs ajánlatot lényegében visszavonja.

Nem véletlen tehát, hogy mindketten szerepet kaptak a Nyugat konzervatív ellenpárjának szánt Napkelet indulásában. A Klebelsberg kultuszminiszter kezdeményezésére életre hívott lap célja eredetileg az lett volna, hogy a magyar irodalmi hagyományban „gyökértelen”, „idegen” nyugatos modernséggel szemben, a rivális folyóirat legjobb íróit megnyerve nemzeti konzervativizmus értékrendjére épített „modern” irodalmat teremtsenek meg. Ez a vállalkozás azonban már ekkor láthatóan kudarcot vallott, az irodalomról és az irodalom társadalmi közegéről kialakított nézetek miatt már saját korukban anakronisztikus jelenségnek mutatkoztak.³⁵

A két világháború közötti magyar irodalmi élet összetettsége szempontjából természetesen ez is a problematika leegyszerűsítését jelenti, s további árnyalásokat tenne szükségessé a Napkelet részletesebb értékelésével vagy a lapnak egyes jelentős szerzők (Halász Gábor, Szerb Antal és mások) életpályáján betöltött szerepének mérlegelésével. A fogalomtisztázás

³⁵ RÁKAI Orsolya, „A Napkelet és az irodalmi modernség”, *Jelenkor* 56, 2. sz. (2013): 170–175.

szempontjából lényeges viszont kiemelni, hogy már az első világháború alatti irodalmi vitákban (elsőként a Rákosi által Ady és Babits ellen indított sajtóhadjárat során) világosan elkülöníthető politikai pozíciót képvisel a jobboldali radikalizmus, mely szemben áll Rákosi szabadelvű nacionalizmusával s „faji” alapon erőteljes antiszemita szólammal emeli ki Adyt a Nyugat köréből. A „nemzet” és a „hagyomány” egyaránt kulcsfogalmi a konzervativizmusnak és a nemzeti radikalizmusnak is, jelentésbeli különbségeik a fogalomhasználat politikai kontextusaiban rajzolódnak ki. Ennek a történetnek is meglesz a folytatása a két világháború között, s éppen ezért is indokolt Veres András különbségtétele, aki – szintén Mannheimre hivatkozva – a Szabó Dezső, Nyírő József és Wass Albert életművére alkalmazott „nemzeti konzervativizmus” helyett a „nemzeti radikalizmus” kategóriáját javasolja, s utóbbit kifejezetten a konzervativizmus tehetetlenségére és hitelvesztésére adott reakcióként érti.³⁶ Mindezek azonban már nem képezik ennek a könyvnek a tárgyát.

*

Hálával tartozom az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztályán dolgozó s a könyv fejezeteinek születése idején ott dolgozott kollégáimnak, az Irodalomelméleti Osztályról Veres Andrásnak, valamint az osztály munkájába rendszeresen bekapcsolódó Tverdota Györgynek, akik a szövegek első olvasói és bírálói voltak, s közös munkánk során a téma továbbgondolására ösztönöztek.

³⁶ VERES András, „Szabó Dezső újraértékelése”, *Jelenkor* 56, 1. sz. (2013): 61–68, 61.

A NÉPNEMZETI TRADICIONALIZMUS IRODALOMKRITIKÁJÁNAK SZEMLÉLETMÓDJA 1906 ELŐTT

(*Rákosi Jenő és Gyulai Pál esztétikája*) „Az akadémiák az irodalmi és művészeti hagyományok, a szentesített formák, a külső és belső törvények hivatott őrei és ápolói. Az élet ellenben a nyughatatlan újítás, a merész próbák és vakmerő kísérletek kohója. Az emberek kíváncsiságát és szimpátiáját az élet evolúciói vonzzák, az akadémikus szeme a befejezett mintákon pihen nagyobb kedvteléssel. Ennélfogva élet és akadémia közt majd mindenütt a világon bizonyos szakadás következik be. Elvesztik egymással az összefüggést, elvesztik egymást szem elül. E meghasonlás különösen a modern élet ideges mozgalmában kiáltó szinte az ellentét, néha az ellenfél álláspontjára veti az intézményt és az életet.”¹ Ezekkel a mondatokkal kezdődik Rákosi Jenő 1889-ben megjelent *Modern esztétika* című írása, mely nemcsak azért érdemel figyelmet, mert pontosan előre vetíti azt az ellentétet, amely a 19. század végétől bontakozó magyarországi irodalmi modernség és az irodalom hivatalos intézményei között feszül majd, hanem azért is, ahogyan Rákosi saját értelmezői pozícióját az írás további részében meghatározza. Mint újságíró jól látja a századfordulón felvirágzó hírlapirodalom jelentőségét és az olvasóközönség meghatározó szerepét az irodalmi életben, s írásának első felében a múlt felé forduló, a régi értékeket őrző akadémiákkal szemben foglal állást.²

A modern irodalomhoz való viszonya azonban mindezekkel együtt is ambivalens. Egyrészt ugyanis elismeri a tehetség szabad kibontakozásának az igényét (szemben a tekintélyelvvel) s az esztétikailag egységes elvek szerint működő művészeti és irodalmi korszakok klasszicismus utáni eltűnését, amely akadémikus nézőpontból leginkább károsnak

¹ RÁKOSI Jenő, „Modern esztétika”, in *Rákosi Jenő élete és művei*, szerk. SÜLE Antal, 398–402, (Budapest: Fővárosi Könyvkiadó, 1930), 398.

² Uo.

tünhet. Másrészt azonban a modern művészeti és irodalmi irányzatokban (realizmus, naturalizmus, impresszionizmus) pusztán a művészi módszerek modernizációját látja, melyek mögött a tartalom változatlan. Rákosi elismeri ugyan az egyes kortárs irányzatok alapítóinak (a zenében Wagnernek, a regényirodalomban Zolának, a drámában Ibsennek) a tehetségét, a követőik által létrehozott irányzatokat azonban pusztán olyan divatjelenségekként fogja fel, melyek idővel idejétmúlttá válnak. „De szerencséje a világnak – zárja írását Rákosi –, a normális, a művészi szép örök vágya és sarkaiból kivihetetlen törvénye ott lappang a sokaság szívében, s milyest a hivatott művész bármely formában, bármely iskola törvényei szerint is, megrendíti, azonnal rezonál, visszhangot ad és zenéjével, bővületével betölti az elméket. Minden iskola nem is egyéb, mint megannyi újjászületése az eszmének, amely örök, s mely el nem mulandó föltételeiből: a földből s a rajta lakó emberből született, tehát épp oly változhatatlan lényegében, mint a föld és az ember maga.”³

Rákosi Jenő tehát nemcsak azt érzékeli, hogy az irodalmi modernség megjelenésével nem kizárólag „régiek és újak” vitája ismétlődik meg, hanem kimondatlanul azt is, hogy mindaz a változás, amely a klasszicizmus után az irodalomban (és általában a művészetekben) bekövetkezik az irányzatok és iskolák sokféleségének megjelenésével, valamint újfajta művészetfelfogások kialakulásával valamilyen módon a metafizikai Szépség eszményének abszolút érvényét kérdőjelezi meg. Az irodalmi modernség jelenségének elválaszthatatlan része a múlttal, a hagyományokkal és a hagyományok őrzésére hivatott intézményekkel való szembefordulás. Az így kifejeződő modernizációs igény Rákosinál azonban pusztán az akadémikus tekintély helyébe állított nagyközönség változó igényeinek modern eszközökkel történő kielégítését jelenti, tehát a művészi kifejezésmódok, irodalmi nyelvek bizonyos fokú korszerűsítését foglalja magába. Az abszolút Széppel mint az örök és változatlan esztétikai törvénnyel való szakítást, s az átmenetivel, a múltékonnyal, az esetlegessel mint a modern művészet lényegét meghatározó tényezőkkel Rákosi esztétikája nem számol. Az új irányzatok az ő felfogásában annyiban lehetnek érvényesek, amennyiben a közönség igényeinek megfelelő korszerű formában megjelenítve az örök eszme újjászületését valósítják meg. Mindebből az is következik, hogy ebben az esztétikai felfogásban – melynek modernsége tehát mindenképpen kérdéses – az új irodalmi irányzatok csak mulandó divatjelenségek lesznek.

³ Uo., 402.

Az Akadémia és az irodalom hivatalos intézményeinek a tekintélyét 1889-ben még megkérdőjelező, s a néhány évvel korábbi tragikum-vitában az emberi személyiség kibontakoztatásának az igényét tételvezető⁴ (később akadémiai és főrendiházi tag) Rákosi Jenő „modern” esztétikája ekkor már lényegében nem áll messze Gyulai Pál felfogásától. Gyulai 1885-ben a Kisfaludy Társaságban tartott beszédében az „esztétikai dogmatizmus” és az individuum törvények fölé emelésével kialakuló „esztétikai nihilizmus” közötti középutat keresve a költészet lényegéről értekezik: „A lángész tulajdonkép nem egyéb, mint a törvények kijelentője s hogy bibliai kifejezést használjak, nem azért jó, hogy eltörülje a törvényeket, hanem hogy betöltse. A költészet legvirágzóbb korszakai azok, a melyek e törvényeket legtisztábban, legtöbb alkotó erővel testesítik meg műveikben, s a hanyatlás korszakai éppen az jellemzi legjobban, hogy e törvényeket félreismeri, egyoldalúan vagy éppen balul magyarázza, az eszközt összetéveszti a céllal, a mellékest a lényeges fölibe emeli s pusztá formálismusba süllyed. De az örök törvények lassanként visszanyerik uralmukat s háttérbe tolják az ideiglenes divatokat.”⁵ Ez a – lényegében a 18. század kései klasszicizmusának tradíciójára épülő – esztétikai szemléletmód⁶ már előre vetíti azokat a vitapozíciókat, melyek az új irodalmak megjelenésével kibontakozó polémiákat, régiek és modernek újabb küzdelmét jellemzik majd. Rákosi fentebb idézett írásának szóhasználatában pedig már megjelenik – igaz, a sajátjától ekkor még elválasztott akadémikus nézőpont meghatározójaként – „az elfajzott irodalom” kifejezés, a modern irodalommal szemben vádként később is megfogalmazódó „féktelen csapongás”, „szertelenség”, „eltévelyedés” és „iránytalanság”, s az a – 20. század eleji irodalmi vitákban majd szintén visszatérő – frázis, amely az irányzatalapító művészszenit szembeállítja követőinek másodrangú seregével, akik az alapító géniuszával szemben az irodalmi iskolából múlandó divatjenséget csinálnak.

⁴ NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 215.

⁵ GYULAI Pál, „A költészet lényegéről”, in GYULAI Pál, *Emlékbeszédetek*, 2, 217–228 (Budapest: Franklin Társulat, 1914), 224.

⁶ EISEMANN György, „Népiesség és klasszicitás”, in SZEGEDY-MASZÁK ÉS VERES, *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, 407.

(*Népi és nemzeti: népnemzeti*) 1897-ben jelent meg Lampérth Géza első kötete *Hazafias és egyéb költemények* alcímmel, melyhez Beöthy Zsolt írt előszót. Beöthy mint „kedves, fiatal, falusi költő”⁷ aposztrofálja a kötet szerzőjét, s bár maga is elismeri, hogy az a kategória, amibe Lampérth Gézát sorolta „nem eszthetikai”, mégis úgy látja, hogy a századvég magyar lírájában a falu és a nagyváros világa áll szemben egymással: „Az egyik a magyar természet eredetiségéből, erejéből, egyszerű érzéseiből és képeiből meríti ihletét. A másikat egy nagy tömeg izgatott idegélete hevíti, hogy az élet ezerszínű és ezerféle nyüzsgő zúrzavarát a költői érzés és gondolat villamfényénél hassa át.”⁸ Beöthy rövid bevezetője szerint nemcsak arról van szó, hogy a magyar költészetnek a falu világából kell táplálkoznia, hanem az idegen nagyvárosi élet magyarrá válását is a magyar vidéktől, a magyar falutól várhatjuk.

Kiss József lapjában, az irodalom és a tudomány hivatalos intézményeivel folyamatosan polemizáló *A Hétben* Ignotus ironikus hangvételű írásban vonta kétségbe Beöthy kategorizálásának érvényességét, rámutatva egyben a népnemzeti iskola hagyományértelmezésének ellentmondásaira is: „Föltétlenül elfogadom Beöthy tézisét – írja Ignotus –, hogy csak a falu költészete a magyar költészet s minden más irányu kísérlet idegenség. Elfogadom, noha fáj Arany Jánost is kilöknöm a magyar irodalomból s az ő megdicsőült homlokára is rásütnöm a kozmopolitasság magametszette bélyegét, amért a Buda halálán kezdve a Toldi-trilógián keresztül egészen a Hídatatásig dalos ajakkal ezer esztendőn kísérte végig a magyar főváros alakulását.”⁹

A kötetet a Budapesti Szemlében Gyulai Pál ismertette. Gyulai is vitába szállt Beöthyvel, aki szerint a nemzeti költészet szembeállítva a nagyvárosi lírával – a vidék, a falu költészete lenne. Gyulai – Ignotus érvelésére emlékeztetően – ellenpéldaként Zrínyit, Balassit és Vörösmartyt, valamint Petőfit és Aranyt említi. Utóbbiakkal kapcsolatban megjegyzi: „Igaz ugyan, hogy elődeiknél többet merítettek a népköltészetből s a nemzetit és művészt magasabb fokon egyesítették, de a népköltészet több mint egy falu vagy vidék költészete, az az egész népé, s több százados maradvány, mint maga a nyelv; egyik főforrása ugyan a nemzeti költészetnek, de nem egészen

⁷ BEÖTHY Zsolt, „Előszó”, in LAMPÉRTH Géza, *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*, 5–6 (Budapest: Franklin Társulat, 1897), 5.

⁸ Uo.

⁹ IGNOTUS, „Falu és város”, *A Hét*, 1897. június 20., 402–403.

az [...]”¹⁰ Gyulai szerint az eredetileg nem magyar etnikumú városokban is volt egy kicsi, de egyre növekvő és fejlődő magyar réteg, amely az idegen elemet is magába olvasztotta. „Fővárosunk egy félévszázadnál több idő óta – állapítja meg Gyulai – inkább központja a magyar szellemi mozgalmaknak, fészke a nemzeti szellemnek, mint bármely vidéke az országnak, de azért helytelen volna fővárosi és vidéki tudományt és költészetet különböztetnünk meg.”¹¹ Szerinte ugyanis nem a falu vagy a főváros dönti el a költő sorsát, hanem sok egyéb tényező összhatása, különösen a „közszellem”, a „nemzeti fejlődés” és a költő „saját géniusza”.

Az utak a népnemzeti iskolán belül ekkorra tehát már elváltak, s két év múlva Gyulainak a Kisfaludy Társaság elnöki tisztségéről való lemondatásáig vezettek.¹² A polémia hátterében – túl a Társaságon belüli nemzedéki ellentétten – a költészet nemzeti jellegének kétféle értelmezése áll. Gyulai és Beöthy egyetértenek abban, hogy a nemzeti irodalom elsődleges forrása a népköltészet. Mindketten abból a felfogásból indulnak ki, amely szerint a nyelv ősi, archaikus korszakában eredendően költői, s az évszázadok során egyre veszít költőiségéből. Ezt az archaikus jelleget leginkább a népköltészet örizte meg, ezért a műköltészetnek, hogy visszanyerje a nyelv eredendő költőiségét, ebből kell merítenie.¹³ A népköltészet ily módon történő irodalmi normává emeléséből származik a költővel szemben a lírai kifejezőmód egyszerűségének, a közérthetőségnek a követelménye is. A másik forrás – amely szintén nem áll távol Gyulai szemléletmódjától – nem „alulról” próbálja biztosítani az irodalom nemzeti voltát, hanem „felülről”, a magaskultúra felől. Ennek eredete az a reformkori politikai törekvés, melynek fő célkitűzése, hogy a korábban csak a nemességre vonatkozó politikai nemzetbe beemelje az „alkotmányosság sáncain” kívül maradt népet. A „jogkiterjesztés” irodalmi analógiájának a következménye, hogy a „nemzeti költészetet a magas irodalomból lefelé növelve megteremtteni akaró

¹⁰ GYULAI Pál, „Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények. Írta Lampérth Géza, Beöthy Zsolt előszavával”, *Budapesti Szemle* 92, 1. sz. (1897): 148–152, 149.

¹¹ Uo., 150.

¹² KOSZTOLÁNCZY Tibor, „»Egy phalanx?«: Az 1890-es évek irodalompolitikai küzdelmeiről új megközelítésben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 3. sz. (2008): 287–305, 302–303.

¹³ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 21.

szándék szükségképpen találta magát szemben a befogadói oldallal azzal az ellentmondásával, hogy az ilyen módon meghövitett, a magas irodalmi tradícióból kiinduló költészet nem lesz befogadható a nemzetbe »beemelt« nép számára.”¹⁴ A népköltészet mellett a másik normatív, szabályképző erő Petőfi és – különösen – Arany János költészete volt, mely a költői magatartás morális dimenzióit is meghatározta.

Gyulai az 1897-es vita során Beöthynél differenciáltabb szemléletmódra és nyelvhasználatra tesz javaslatot, s a „falusi költészet” helyett a „nemzeti” vagy a „nép-nemzeti”, jelentésterében eleve tágabb jelzőinek megtartását javasolja. A falusi és a nagyvárosi költészet szembeállítását Gyulai más (ma úgy mondanánk irodalomszociológiai) szempontból sem tartja fenntarthatónak. A népnemzeti irodalom mibenlétével kapcsolatban Gyulai álláspontja főképp abban tér el Beöthyétől, hogy nyitottabb irodalomszemléleti alapokra épül. „[A] »népnemzeti« jelszaván Arany és Gyulai voltaképpen nem érthettek mást – állapítja meg kritikátörténetében Komlós Aladár –, mint egy eredeti és jogos irodalom követelését, hogy a népiességet nem önmagáért becsülték, hanem csak mint eszközt kívánták felhasználni a nemzeti jellegű irodalom megteremtésére, s a nemzetit nem állították ellentétbe az európaival”.¹⁵

Gyulai irodalomkritikai felfogásában lényegében mindvégig elsődleges szempont a mű esztétikai megalkotottsága, sőt *Művészet és erkölcs* című előadásában azt is kijelenti, hogy „[a] művészet önmagának célja”.¹⁶ Ezt azonban egy olyan önpozicionálás keretében fogalmazza meg, melyben saját irodalomfelfogását a moralisták és antimoralisták szélsőségei között igyekszik meghatározni. Álláspontját elkülöníti egyrészt a műalkotást erkölcsi igényeknek alávető, s ezáltal annak művészi értékét elimináló szemlélettől, másrészt attól az (ő szemszögéből) antimorális szemléletmódtól, mely a fizikailag rútat teszi meg a művészi ábrázolás tárgyává, s azáltal szünteti meg a műalkotás artistikumát, hogy a művészetlent próbálja meg művészileg ábrázolni. Gyulai saját esztétikáját a Szép, a Jó és az Igaz metafizikai hármasának alapjára építi: „A költészet nem erkölcsi prédikáció – írja –, de még kevésbé az erkölcstelenség prédikálása. A költészetnek nem egyenes célja az erkölcsi jó, de még kevésbé az erkölcsi rossz. A költészet

¹⁴ Uo.

¹⁵ KOMLÓS Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig: A magyar irodalmi kritika hét évtizede* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 33.

¹⁶ GYULAI, „Művészet és erkölcs”, 249.

czélja mindig a szép marad, de a szépet épen úgy nem alkothatni meg erkölcsiség, mint igaz nélkül.”¹⁷ A művészet öncélként való meghatározásából tehát Gyulainál nem a l’art pour l’art következik, hanem sokkal inkább az irodalom társadalmi és politikai (noha nem aktuálpolitikai) funkciójának megerősítése. Nála az irodalom antropológiai alapja az abszolút Szép, a Jó és az Igaz jegyében megformált „szellemi ember” megalkotása, ezért az irodalomnak, s különösen is a nemzeti költészetnek meghatározó társadalomformáló szerepet is tulajdonít: „Annyi bizonyos, hogy a költészet s a szorosb értelemben vett irodalom nem gyakorolhat többé a nemzeti szellemre oly nagy, mondhatni kizáró befolyást, mint eddig, midőn hetven év alatt nagy feladatot teljesített, felköltve a szunyadó hazafiságot, öntudatra emelve a nemzetiség eszméjét, kiművelve a nyelvet s átalakítón hatva társadalmi és politikai viszonyainkra.”¹⁸

A nemzeti irodalom önmeghatározásában már eleve benne rejtett egy olyan „normatív identitásmércé”-nek¹⁹ a lehetősége, amely alapján azok a szerzők, akik nem teljesítik be az Arany és Petőfi költészetéből leszűrhető normákat, s eltérnek az idővel az egyedül üdvözítőnek tekintett s a hivatalos irodalmi intézményekben regnáló népnemzeti irodalomtól, nemcsak a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagságáról mondhatnak le, hanem a hivatalos kritika célpontjaivá is válnak. Az ellenfelet pedig (csakúgy mint a „népies” és a „nemzeti” alapfogalmak meghatározását) nem más, mint a mester, Arany János találta vagy teremtette meg 1877-ben született *Kozmopolita költészet* című versével. A „kozmpolita” jelző

¹⁷ Uo., 252.

¹⁸ GYULAI Pál, „A költészet s az irodalmi műveltség”, in GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 2, 175–183, (Budapest: Franklin Társulat, 1914), 176–177.

¹⁹ Rákai Orsolya Benedict Andersonra hivatkozva a nemzethez tartozás kérdésében használja a fogalmat, meghatározása azonban átvihető az általa tárgyalt nemzetfogalomra épülő nemzeti irodalom problematikájára is: „Normatív, hiszen csak jól körülhatárolt tulajdonságokat, jelenségeket, viselkedésmódokat ismer el a nemzethez tartozóként, és kényszerítő erejű, hiszen az ettől való eltérést (mint nem a nemzethez tartozót) potenciális fenyegetésként, sok esetben egyenesen a nemzet integritását és létét veszélyeztető idegenségként értelmezi.” RÁKAI Orsolya, „A »nemzeti kor« paradoxona a Nemzeti hagyományokban: Egy kulturális és értelmező normarendszer kialakítása”, in *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, *Hagyományfrissítés*, 1, 75–94, (Budapest: Reciti, 2012), 76.

idővel – Arany eredeti intenciójával szemben – nem pusztán a nemzetivel szembeállított „világ-költő”-t jelentette, hanem egyre inkább a „nemzetietlen” szinonimájaként értődött. Beöthy és Gyulai fentebb hivatkozott vitája arra is rávilágít, hogy ebből az oppozícióból nőnek ki a falu–város, illetve a vidék–Budapest ellentétpárok, s különösen a Beöthy-féle nemzetfelfogásból (a taine-i „fajfogalom” sajátosan átpolitizált változatából) következik a tősgyökeres magyar irodalom szembeállítása az asszimilálhatatlan idegen irodalommal, mely alatt idővel egyre nyilvánvalóbban a zsidó származású írók műveit értették.²⁰ De szintén innen eredeztethető a fentebbi ellentétekkel összekapcsolva az idegen kultúrájú, bűnös Budapest képzetének a megteremtése is.

Attól kezdve, hogy Arany versére szintén versben (*Arany Jánosnak*), majd Arany halála után esszéiben is (*Kozmopolitikus irány a költészetben*) Reviczky Gyula válaszolt, a bontakozó vita nemzedéki jelleget is öltött. Annak ellenére ugyanis, hogy Reviczky megállapításainak bizonyos pontjaival (Például: „A patriotizmus lehet ugyan a költészet tárgya, de nem léggömb.”²¹ Vagy: „A legnagyobb költők a legnemzetiebbek, de egyúttal a legemberibbek, legáltalánosabbak.”²²) minden bizonnyal Arany és Gyulai is egyetérthetett volna, Gyulai kritikusai felfogása számára a fiatalabb nemzedék jelentős részének (Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Kiss József, Ignotus, és persze saját generációjából Vajda János és Jókai) művei a népnemzeti irodalmi eszmény mérlegén mérve könnyűnek találtattak.

Az egyes lírai életművek alapkaraktere (például: Vajda költészete inkább tekinthető a Petőfi-féle népiesség folytatásának, mint Aranyé) és a tényleges viszonyulások (például: Vajda viszonya Aranyhoz, Kisfaludy Társaságbeli tagsága stb.) a mai értelmező számára kérdésessé tehetik a népnemzeti irodalom fogalmának egyértelmű megragadhatóságát.²³ (Mégis a századfordulóra a Toldy Ferenc által kidolgozott „nemzeti klasszicista” kánont

²⁰ A magyarországi irodalmi modernség kibontakozásával kapcsolatban jegyzi meg Schein Gábor: „E korszakküszöb interpretációs terében a magyarságot és a zsidóságot a nemzeti konzervativizmus tradíciója szinte azonnal a »saját« és az »idegen« mintájára elrendeződő politikai ellenfogalmakként állította szembe egymással.” SCHEIN Gábor, „Egy történet jele”, in SCHEIN Gábor, *Traditio: Folytatás és áruulás*, 41–70 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008), 43.

²¹ REVICZKY Gyula, *Művei: Vegyes költői és prózai művek*, sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla, 2 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1969), 475.

²² Uo., 2:477.

²³ EISEMANN, „Népiesség és klasszicitás”, 409.

továbbvivő és módosító Gyulai irodalomfelfogása és a „népies-nemzeti »iskola« esztétikája és költői gyakorlata mind a korabeli későromantikus irodalom recepciója, mind a századvégtől bontakozó újabb poétikai törekvések számára egyre komolyabb teherként jelentett. Ezért a 19–20. század fordulóján modernizálódó magyar líra és kritika nemcsak a népies-nemzeti költészet akkor még föllehető jelenlétével, hanem egész hagyományszemléletével is markánsan szembekerült.”²⁴ Már az 1890-ben induló A Hét első számai (Jókai elbeszélésének közlésével, illetve a Reviczky-hagyaték gondozásával, majd az Akadémiával, a Kisfaludy Társasággal és a személyesen Gyulai Pállal folytatott viták) jelzik azt a törést, ami a 19. század végén a magyar irodalmi életben a közelmúlt és a jelen irodalmához való viszonyban bekövetkezett.²⁵ De mindez pontosan látható az induló Nyugat hagyománykeresésében is, amely nemcsak Vajda, Reviczky vagy Komjáthy líráját értékeli fel, hanem újraértelmezi a századelő irodalmának Aranyhoz, Petőfihez vagy Vörösmartyhoz fűződő viszonyát is. Utóbbi példája azért is fontos, mert – amint azt Kappanyos András elemzése megmutatta – a kétféle (az 1849 előtti és utáni) Vörösmarty befogadásában pontosan látható az az esztétikai és a – népnemzeti tradicionalizmus önmeghatározása szempontjából ettől nem független – politikai kontinuitás elvén alapuló „nemzeti nagyelbeszélés”-hez való viszonyulásbeli különbség, mely Gyulai (s később Horváth János) irodalomfelfogását a nyugatos szerzőkétől elválasztotta.²⁶

(*Az Athenaeum és a Budapesti Szemle kritikai szemléletmódja*) Ha áttekintjük az Akadémia hivatalos sajtóorgánumait, akkor hasonló szemléletmódot figyelhetünk meg, mint Rákosi Jenő fentebb röviden elemzett írásában. Bizonyos fajta nyitottság az új művészeti és világirodalmi jelenségek felé vitathatatlanul megfigyelhető mind az Athenaeum, mind a Budapesti Szemle esetében is. Azt a francia irodalom magyarországi recepciójának elemzése is mutatja, hogy az 1890-es években az MTA megbízásából Gyulai Pál által szerkesztett Budapesti Szemlében és A Hétben megjelent

²⁴ Uo.

²⁵ ANGYALOSI Gergely, „A magyar irodalmi modernség kezdetei: A Hét első évtizede”, in ANGYALOSI Gergely, *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, 11–24 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2009), 14–15.

²⁶ KAPPANYOS András, „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 341–354.

fordításirodalom nem mutat lényeges eltéréseket, s majd csak a századfordulótól figyelhető meg lassú divergencia a francia irodalom befogadását tekintve.²⁷

Az Athenaeumban, az Akadémia filozófiai és államtudományi lapjában, 1892-ben és 1893-ban az akkor húszas éveinek elején járó festő, a kortárs művészettel a müncheni akadémián és Hollósy Simon iskolájában ismerkedő Lyka Károly közöl két nagy tanulmányt *A modern művészet bölcsellete* és *A legújabb művészi törekvések* címmel. Lyka a művészettörténet alakulását a nagy történelmi változások függvényeként egyfajta fejlődés-elv alapján értelmezi. Ennek megfelelően a modern művészet geneziséjét is a francia forradalomban látja, melyet követően a 19. század első fele kidolgozta a liberális eszmék rendszerét, amely a század második felében ment át a közgondolkodásba. Ennek az időszaknak a szabadelvű gondolkodása, valamint a tudományos alapokon nyugvó szociális eszmék és politikai irányzatok (szociáldemokrácia) hatással vannak a művészetek és az irodalom alakulására is. Lyka szerint nemcsak az irányzatok és a művészeti iskolák sokféleségében ragadható meg ez a hatás, hanem az irodalom szemlélet- és ábrázolásmódjában is. Példaként Balzacot, Turgenyevet, Zolát, Ibsent és az ifjabb Dumas-t említi. Lyka felfogásából magától értetődően következik a régi és az új művészet szembeállítás, de ezen túl az ő modernségfelfogásához már szorosan hozzátartozik az új jelenségek múlandó jellegének konstitutív tényezőként való érzékelése is: „A helyett, hogy a modern művészetet adott aestethikai törvényekhez mérve bírálnók, tekintetbe vesszük azt, hogy a jelen művészete éppen olyan átmeneti, múlékony jelenség, mint minden eddigi művészeti törekvés s el fog változni a korszellemmel együtt.”²⁸ Ebből a történelemszemléletből fakad, hogy Lyka a régi és az új ellentétéhez nem kapcsol értékítéletet, hisz az állandó változás logikája szerint ami ma új, az holnap már régi lesz. Éppen ezért a művészetek és az irodalom nemzeti jellegének az eltűnését, a nemzeti eposz és dráma háttérbe szorulását sem bírálja, hanem pusztán mint korszakjelenséget fogja fel. Két évvel később jelent meg Gyulai Pál írása a Budapesti Szemlében, amely a „történelmi elem” szerepét vizsgálja a korabeli magyar irodalomban. Ő is kénytelen belátni, hogy a nemzeti öntudat egyik fő forrásaként értelmezett „történelmi elem” feldolgozása iránti érzék a költőkben és az olvasókban

²⁷ FÖLDES Györgyi, „A francia irodalom recepciója (1890–1905)” kézirat.

²⁸ LYKA Károly, „A modern művészet bölcselete I–II.”, *Athenaeum* 1, 1–2. sz. (1896): 281–298; 447–466, 284.

is csökkent az utóbbi évek költészetében, s ezzel együtt kiment a divatból a történelmi eposz, költői beszély, dráma, ballada és a történelmi regény műfaja is. Gyulai konklúziója azonban mégis más, mint Lyka Károlyé, mivel véleménye szerint azok a költői műfajok, melyekben a szellem évszázadokon át megnyilatkozott, soha nem avulnak el, hanem a korhoz alkalmazkodva, megújult formában élednek újjá.²⁹

Az Athenaeumban a századfordulón olvasható tanulmányok többségének művészeti és irodalomkritikai tájékozódását főképp a pozitívizmus határozta meg. Kun Sámuel például ezen az elvi alapon igyekszik kidolgozni egy korszerűbb művészetfogalmat, s – Gyulai fentebb idézett véleményéhez hasonlóan – megállapítja, hogy az irodalomban a nemzeties irány a múltban ugyan meghatározó volt, de az utóbbi negyedszázadban a jelentősége megszűnt a magyar költészetben. Kun szerint a jövő az esztétikai fellendülés korszaka lesz, melynek alapját a pozitívizmus adja, mivel ez az egyetlen irányzat, melyre közös és szilárd meggyőződésen alapuló erkölcs építhető.³⁰ 1904-ben megjelent tanulmányában Szigetvári Iván viszont már Brunetièrre evolucionista irodalomtörténet-felfogására hivatkozva bírálja a taine-i pozitívizmust, s száll vitába Beöthy Zsolttal, kiemelve, hogy az irodalom nemzeti jellege mellett legalább annyira fontos az európai szellemhez való kapcsolódás is. Ezekben az elméleti igénnyel készült írásokban viszonylag ritka az olyan megnyilatkozás, mint „a pozitívizmus különös és szélsőséges képviselőjé”-é,³¹ Bodnár Zsigmondé, aki a magyar irodalomban Vörösmarty, Petőfi és Arany által képviselt „ideál-realismus” korszaka után a közösségi értékszemlélet helyébe lépő individuális irodalomszemléletben (lényegében saját korának irodalmában) egyértelműen a hanyatlás jelét látja.³²

A Budapesti Szemlében v. z. monogrammal rejtett szerző 1893-ban szemlét tart a megjelent versgyűjtemények felett. A recenzens az új tehetségek és a hivatalos irodalmi intézmények viszonyáról hasonlóan vélekedik, mint néhány évvel korábban Rákosi Jenő: „A valódi tehetség, ha «Isten lakozik benne», előbb-utóbb «kitör és eget kér». Hiába kapaszkodik szárnyába

²⁹ GYULAI Pál, „A történelmi elem a költészetben: A Kisfaludy-Társaság elnöki megnyitója”, *Budapesti Szemle*, 3. sz. (1894): 459–467, 467.

³⁰ KUN Sámuel, „Az aesthetika elvei a positivizmus szempontjából I–II.”, *Athenaeum* 1, 1–2. sz. (1896): 75–94; 256–281.

³¹ KOMLÓS, *Gyulaitól a marxista kritikáig*, 98.

³² BODNÁR Zsigmond, „Classicizmus és romanticizmus”, *Athenaeum* 4, 2. sz. (1895): 242–252.

az elfogultság és irigység, hiába zár előtte ajtót akár az Akadémia, akár a Kisfaludy- vagy a Petőfi-társaság, repülni fog ő, és szellemének hatása elől elzárkózni nem lehet.”³³ A változásnak, az irodalom folytonos megújulásának az igénye a Budapesti Szemle írásaiban is megfigyelhető, ez azonban egy tradicionális irodalomfelfogás keretében értelmeződik. A korban meghatározó művészeti, irodalmi és elméleti irányzatokra érzékenyebben reagáló Athenaeum írásaival szemben a Budapesti Szemlében – noha rendszeresen közölnek fordításokat is – nagyobb teret kap a magyar irodalom önelvű fejlődésének, a népnemzeti irányvonalnak továbbélése és -éltetése. A kilencvenes években hivatalos irodalmi és tudományos intézmények tekintélyének a védelmében a Budapesti Szemlében Gyulai vitába száll az Akadémiát bíráló A Héttel³⁴ s a „néhány sikerültebb költeménye ellenére közepszerű költő”-nek titulált Kiss Józseffel, valamint a lap publicistáival (Ambrus Zoltánnal, Ignotusszal és másokkal).³⁵

A Budapesti Szemle kritikai rovata jellemzően olyan bírálatokat közölt ebben az időszakban, melyeknek szerzői, köztük a szerkesztő Gyulai Pál is, igeekszik a költői tehetséget elismerő, elfogulatlan kritikusként megnyilatkozni. Ignotus *A Slemil keservei* című kötetét például maga Gyulai a következőképpen értékeli: „A szerző tehetségét bajos volna elvitatni, de a nyelv és verselés művészetét még jobban kell megtanulnia s leszokni bizonyos ízléstelenségekről, melybe néha az élcz hajhászata s némi szabadszájúság ragadják.”³⁶ Nem sokkal később Szabolcska Mihály 1891-ben megjelent kötetéről a következőket olvashatjuk: „Nem tüneményszerű, nem meglepő s nem olyan, mely új fordulatot jelző hangot vegyítene a mai magyar lyra megszokott zenéjébe.”³⁷ A kritikus már ekkor kiemeli Szabolcska költészetének legfőbb erényét: a költői kifejezésmód egyszerűségét, ugyanakkor vallásos énekeit „túl modernnek” tartja. Szabolcska és Ignotus megítélése az évtized folyamán ellentétes irányba mozdult el. Míg Ignotus *Versék* című

³³ v. z., „Újabb magyar versgyűjtemények”, *Budapesti Szemle*, 11. sz. (1893): 161–201, 162.

³⁴ Vö. ANGYALOSI, „A magyar irodalmi modernség kezdetei”. Illetve KOSZTOLÁNCZY, „Egy phalanx?»

³⁵ GYULAI PÁL, „A M. T. Akadémia és néhány hírlapíró”, *Budapesti Szemle*, 6. sz. (1893): 477–478.

³⁶ GYULAI PÁL, „Ignotus a Slemil keserve című kötetéről”, *Budapesti Szemle*, 3. sz. (1892): 476–478, 478.

³⁷ Ó. S., „Költemények, írta Szabolcska Mihály”, *Budapesti Szemle*, 7. sz. (1892): 137–145, 138.

kötete 1895-ben igen kemény kritikát kap, melyben a bíráló többek között kifejti, hogy „Ignotus hangja *idegen* hang a mi irodalmunkban, azt a nemzeti érzés emlőjén táplálkozott ember soha be nem fogja venni, legfőleg ideiglenesen, mint a hamisított bort, melyet jóhírű czég árul [...]”,³⁸ addig Szabolcska 1899-től a Budapesti Szemle rendszeres szerzője lesz. Róla *A magyar irodalom kis-tükre*-ben Beöthy is a következőképpen nyilatkozik: „Líránk nemzeti jellemét senki sem érezte ma tisztábban és erősebben, mint ő, motívumainak, képeinek és hangjának népies és mégis újnak tetsző, keresetlen és mégis művészi egyszerűségében.”³⁹ A két költő fogadtatásának a változása már jelzi a népnemzeti tradicionalizmus kánonjának önmagába záródását, mely végül majd az esztétikai szépségeszménynek a hazafias-nemzeti, a szemérmes férfiúi és a vallásos hívő kategóriákba való belemerevedéséhez vezet.

A fentebbi példák rávilágítanak arra is, hogy a korabeli konzervatív irodalomkritikai megnyilvánulások, ha alapvető esztétikai normáikban azonosnak is mutatkoznak, hagyományértelmezésükben és a kortársi irodalom megítélésében nem voltak felétlenül egységesek. Ezt mutatja Gyulai és Beöthy ellentéte, de – miként arról később szó lesz – a „nemzeti romantika”-ban gyökerező „nemzetvallás” értelmezése is mást jelentett a szabadelvű politikai berendezkedés felé nyitottabb protestantizmus, mint a kultúrharcban aktívabb, s a nemzeti szempontokat hangsúlyozó, de lényegileg antiliberális katolicizmus számára. A magyar irodalomtörténet-írásban általában igen élesen megrajzolt népnemzeti–modern szembenállás számtalan példával árnyalható, Ady *A Halál rokona* című verse például – egy visszaemlékezés szerint⁴⁰ – Gyulainak is tetszett. De Gyulai Pál, aki nemcsak a Budapesti Szemle szerkesztője s a Kisfaludy Társaság elnöke, hanem a budapesti egyetem tanára is volt, nagy hatást gyakorolt a fiatal Osvát Ernőre is.⁴¹ Amikor Gyulai 1909-ben meghalt, a Nyugat novemberi és decemberi számaiban több (mások mellett Schöpflin és Ignotus tollából származó) írás emlékezik meg róla, Ady pedig a *Harcos Gyulai Pál* című

³⁸ 6+5, „Versek, U. az Vallomások”, *Budapesti Szemle*, (1895): 152–154, 155. [Kiemelés az eredetiben.]

³⁹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 234.

⁴⁰ DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula, szerk., *Ady-Múzeum*, 2 (Budapest: Athenaeum Kiadó, é. n.), 84–85.

⁴¹ KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A fiatal Osvát Ernő* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

versében állít neki emléket: „Mert romlott, üszkös a mi magyar lelkünk, / Vitéz kis ur, Gyulai Pál ur, / Kicsi valódnál benned többet leltünk / s nincs ütésed, mit meg nem érdemeltünk.” A népnemzeti tradicionalizmus tehát meghatározó, a korabeli irodalmi polémikák számára adott viszonyítási pont volt a 19. század végén bontakozó magyarországi irodalmi modernség számára is. S noha meghatározó, de nem az egyetlen kontextusa, hisz – ahogy például Lyka Károly tanulmányai, vagy más összefüggésben Rákosi Jenő írása kapcsán látható volt – a korabeli nyugati modernizációs és modern művészeti jelenségekből már ekkor átszűrődött a modernség művészi innováció-igénye, s az ekképpen teremtődő új átmeneti, mulékony voltának a tapasztalata.

A MAGYAR NEMZETTUDAT KIS-TÜKRE

Beöthy Zsolt irodalomtörténeti szintéziséről

(*A nemzeti lélek*) Aligha van még egy magyar irodalomtudósi életmű, amelynek többé-kevésbé látens hatástörténete és tudományos recepciója között nagyobb szakadék tátongana, mint Beöthy Zsolté. Az életmű nehezen mérhető hatását a magyar irodalomtörténet-írásban reflektálatlanul továbbélő értelmezői pozíciók és stratégiák mellett főként Beöthy tanárképzésben játszott oktatói szerepe alapozta meg, s tekintélye ezen a területen még a halála után, a két világháború között is eleven volt. „Irodalomszemlélete annál fontosabb – írja róla Szerb Antal –, mert egyetemi előadásain tanárnemzedékek nőttek fel, akik Beöthy Zsolt tankönyvei segítségével az ő irodalomszemléletét adták át a magyar ifjúságnak egy emberöltőn át, és adják át ma is.”¹ Szerb megállapítását igazolja a Dr. Lázár Piroska Leánygimnázium növendékei által 1940-ben sajtó alá rendezett, 1900/1901-es tanévben keletkezett *Az irodalomtörténet elmélete* című egyetemi jegyzetek kiadása, amely egyébként mint Beöthy irodalomtörténet-írói felfogásának foglalata *A magyar irodalom kis-tükré* elméleti háttérének kifejtését is adja.

A honfoglalás millenniumára megjelent, eredetileg kevesebb mint kétszáz lapos könyv, *A magyar irodalom kis-tükré* Beöthy 1895/96-os szemeszterben tartott egyetemi előadásaira épült, s még szerzője életében további öt bővített kiadást ért meg. Beöthy Zsolt legnagyobb hatású munkáját az alábbiakban három szempontból vizsgálom: először, a vizsgálat tárgyának jellegeből fakadóan legrészletesebben a nemzeti diskurzus részeként, azaz elsősorban eszmetörténeti megközelítésből, végső soron pedig a magyarországi nacionalizmustörténet keretében elemzem; másrészt mint irodalomtörténetet teszem mérlegre Beöthy *Kis-tükrét*; harmadrészt pedig a nemzeti irodalomról alkotott koncepciójának kritikátörténeti összefüggéseit vizsgálom.

¹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* ([Budapest]: Magvető Kiadó, 1991°), 410.

A 19. század végi magyar nacionalizmus tagadhatatlanul legjelentősebb eseménye a honfoglalás ezeréves megünneplése volt. A törvényi előkészítéssel megrendezett „ezredévi országos kiállítás”² számos reprezentatív aktusa mellett igen jelentős beruházások megvalósítására is sor került, mindenekelőtt a főváros infrastruktúrájának látványos fejlesztésére s kulturális, oktatási intézmények alapítására. Miközben a millenniumra felpörgetett gazdasági modernizációs folyamat európai léptékben mérve is előre mutató volt, a humán tudományok a múlt feltárását vállalták. A különböző történeti diszciplínák saját tárgyuknak megfelelően írták meg a magyar nemzet ezeréves történetét. Ezek közül is kiemelkedik a Beöthy Zsolt szerkesztette *A magyar irodalom története (Képes díszmunka két kötetben)* című könyv, valamint *Az ezredéves magyar állam és népe* című Dr. Jekelfalussy József szerkesztésében megjelent kiadvány, melyben kitüntetett helyen s irodalomtörténeti szakmunkához képest átfogóbb szimbolikus jelentést kapva³ olvasható *A magyar szellemi élet fejlődése* címen Beöthy irodalomtörténeti tanulmánya. „Az irodalomtörténeti áttekintés – írja Dávidházi Péter –, mely pedig (Toldytól eltérően) már nem foglal magába filozófiai vagy teológiai szerzőket, itt úgy lép mindenféle földi és transzcendens tárgyú gondolkodás helyére, ahogy a kitáguló és felmagasztosuló magyar írói szerepkör lényegül át (szinte mindmáig hatóan) a gondolkodó és az írástudó, vagyis egy szellemi, sőt transzcendens sugallatú irányadó szerepévé.”⁴ Ebbe a tudománytörténeti sorba tartozik *A magyar irodalom kis-tükre* is, mely – szintén Dávidházi gondolatmenetét követve – egy másik jelentős funkcióváltásra is szemléletes példával szolgál. A millennium idejére ugyanis a történeti tárgyú eposz végképp idejémtúlttá vált – mint láthattuk a történelmi tárgyú műfajok háttérbe szorulását a kortárs irodalomkritika is regisztrálta –, s mint műfaj nem volt már képes meggyőzően reprezentálni a Kárpát-medencei magyarság történeti szupremáciáját, ezért szerepét ekkorra az irodalomtörténeti nagyelbeszélés vette át,⁵ megőrizve az eposz bizonyos műfaji jellemzőit.

² KÖVÁRY László, *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkiállítások* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1897), 255–282.

³ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó; Universitas Kiadó, 2004), 866.

⁴ Uo.

⁵ Uo., 852–853.

Beöthy *Kis-tükre* a bevezető eredetmondai felütésével indul, a szerző a Volga-melléki lovas alakját jeleníti meg, mely Árpád fejedelem irodalmi figurájából formálódott, s mint ilyen nemcsak a magyar harcos archetípusát, hanem a nemzeti jellemet is megtestesítette.⁶ A nemzeti eposz hősenek szerepét Beöthy irodalomtörténetében az esetenként megszemélyesített s ekképpen ténylegesen cselekvő nemzeti lélek veszi át. „De utóbb – írja Katona József kapcsán Beöthy –, a negyvenes években a nemzeti lélek ráismert magára benne s lelkesedő tapssal kereste ismeretlen költőjét, ki azonban már akkor rég a kecskeméti temetőben pihent.”⁷ A „nemzeti lélek” mint „szellemi alapelv”⁸ tehát azok lelki közönsége, akik a nemzethez tartoznak, s ennek a szellemi-lelki összetartozásnak a kifejeződése a közös nyelven megszólaló nemzeti irodalom. Az, hogy a nemzeti lélek milyen erővel képes megnyilatkozni az irodalmi műben, határozza meg a szöveg és szerzője helyét a nemzeti irodalom Beöthy-féle kánonjában.⁹ Ez azonban csak a gondolkodásmód formális kereteit adja, mely általánosan és úgy telítődik (elsősorban morális) tartalommal, ahogy azt a történetíró meghatározza. Beöthy esetében ezek kifejezetten férfias, katonai erények: bátorság,

⁶ Uo., 860.

⁷ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896), 92.

⁸ Vö. „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképp egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget.” ERNEST RENAN, „Mi a nemzet?”, in *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán és DEÁK Ágnes, ford. RÉZ Pál, 171–187 (Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995), 185.

⁹ „Nemzeti lélek alatt a nemzet tagjainak lelki közösségét értjük, azt a közösséget, melynek a nemzet tagjai lelki tulajdonságuk, lelki alkotásunk [sic!] szerint tagjai. Irodalomnak azokat a műveket tekintjük, amelyek ebből a nemzeti lélekből keletkeznek s e lélek részeseihez szólnak. Az irodalomnak nemzeti elemében nyilatkozik meg az az erő, amely a nemzeti léleknek bélyegét, jegyét rányomja az illető nemzet egész irodalmára s ennek minden igazi termékére.” BEÖTHY Zsolt, *Az irodalomtörténet elmélete*, sajtó alá rendezte dr. Lázár Piroska leánygimnázium diákjai (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940), 59.

egyenesség s (a pártoskodások ellenére¹⁰ is) legjelentősebb nemzeti érdek iránti elkötelezettség, áldozatkészség. Ez a kanonizációs szempontrendszer eleve szűkre szabja azt a teret, amelyben például a női szerzők tárgyalására, vagy a fent leírt erkölcsi mintáktól eltérő magatartásformát képviselő szerzők értéklelésére sor kerülhetne. A nő mint téma a 17. századi irodalom tárgyalásakor kerül szóba a *Kis-tükör*ben a Tinóditól Zrínyin át Gyöngyösiig ábrázolt „*hős asszony*” alakjában. Az irodalomtörténeti szintézis későbbi, bővített kiadásában olvashatunk részletesebben a török elleni harcokban hősiességét vállaló nőkről, s hozzájuk viszonyítva írja le a költőnő korabeli szereplehetőségét Beöthy: „A korszaknak zordon levegője nem acélozta meg így az első magyar költőnőt, egy bujdosó kuruc vezér lányát, Petróczi Kata Szidóniát; de hányattatásainak, sorsa fordulatainak egész mozgalmal képét lelkébe írta; költészete egy istenfélő, hazáját és férjét szerető női lélek panaszos éneke, melyben a kuruc világ sorsával összefonódott szívéletét fejezte ki.”¹¹ Beöthy *Kis-tükörében* az egész 18. század megkapja a „nemzetietlen kor” minősítést.¹² Ez a korszakfogalom a millennium idején egyfajta irodalomtörténet-írói konszenzus keretében lehetett használható, a Beöthy által szerkesztett *A magyar irodalom története (Képes díszmunka két kötetben)* című reprezentatív millenniumi irodalomtörténetben a Szinnyei József által írt fejezet viseli ugyanezt a címet.¹³ Ugyanerre hozhatjuk példaként Beöthy *Kis-tüköréből* Amade László minősítését is: „Híres katonadalában megzendül valami a kuruc énekek hangjából; de ezek lelke, a nemzeti gondolat, jellemzően hiányzik belőle.”¹⁴

A nyitókép, mellyel Beöthy irodalomtörténetét indítja, a honfoglalás előtti fiktív történelmi pillanatot ragadja meg, amikor a (finn)ugor eredetű magyarság vándorlása során már összeolvadt a harci erények eredőjeként tételezett török elemekkel (a későbbi kiadásokban erre rakódik rá a turáni leszármazás képzete), ennek az összeolvadási folyamatnak az eredményeként jött létre a *Kis-tükör* bevezetője szerint a magyar nemzet, s ekkorra alakult ki a magyar lélek azóta változatlan alapkaraktere. Erre az eredetmondát

¹⁰ A millennium ünnepének idejére Apponyi Albert kezdeményezésére felfüggesztették a politikai harcokat.

¹¹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 73.

¹² BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 63.

¹³ BEÖTHY Zsolt szerk., *A magyar irodalom története: Képes díszmunka két kötetben*, 2 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896), 455–461.

¹⁴ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 62.

megalapozó nemzetkarakterológiai felütésre irodalomtörténeti szintézisében azért volt szüksége Beöthynek, mivel felfogása szerint az „irodalom a nemzeti lélek világos és közvetlen megnyilatkozása lévén, ezért benne találhatjuk meg legkönnyebben a nemzeti észjárásra jellemző sajátosságokat”.¹⁵ Noha a *Kis-tükör* bevezetője és irodalomtörténeti tárgyalásmódja a millennium nacionalista diskurzusába illeszkedik, *Az irodalomtörténet elmélete* című előadássorozatában Beöthy a nemzetet alakító tényezők elméleti kifejtését is megadja. Négy elemet különböztet meg: a „fajt” (a közös leszármazásból eredő öröklött testi és lelki tulajdonságok), a „lakóhely természetét” (éghajlat, talaj, domborzat), „közéletet” (politikai szervezet, jogrend, vallási élet, társadalom, gazdasági fejlődés), valamint a „nyelvet”.

Beöthy a *Kis-tükör* bevezetőjében utal a természeti környezet nemzeti jellemet formáló hatására, amely a vándorló magyarság számára Kelet-Európa sík vidéke. Ebből a nemcsak Beöthynél megfigyelhető felfogásból ered a magyar irodalom jellemző „poétikus tere”,¹⁶ az Alföld,¹⁷ mely – legalább Petőfőtől kezdve – jellemzően a „haza” fogalmát megtestesítő tájként értelmeződik. A nemzeti érdek iránti elkötelezettség Beöthy felfogása szerint a harmadik nemzetalakító tényezővel, a magyar alkotmányossággal és a szabad politikai intézményrendszerrel függ össze, mely mint történeti kontextus irodalomtörténetének keretezését adja, de rávilágít arra is, hogy nemzetkonceptiója a nemesi nemzet fogalmának transzformációjaként jött létre. Noha Beöthy hivatkozási alapja főként Taine-nek az irodalmi mű keletkezését meghatározó tényezőkről („fajt” meghatározottság, a mű keletkezésének ideje, társadalmi környezet) kialakított pozitivistá irodalomtörténeti tétele, Beöthy nemcsak annyiban módosítja a francia irodalomtudós megállapításait, hogy három helyett négy tényezőt állít fel, hanem annyiban is, hogy a műalkotás keletkezésének fókuszpontja nála nem a szerzőre, hanem az immanens irodalmi folyamatokhoz képest transzcendens, de a műalkotásban megnyilatkozó s ennek révén cselekvőképes nemzeti lélekre esik. Beöthy *Kis-tükörében* – mint arról fentebb már szó esett – szerző és mű azáltal és annyiban nyeri el irodalomtörténeti rangját és jelentőségét, amennyiben a nemzeti lélek rajtuk keresztül megnyilatkozni képes.

¹⁵ BEÖTHY, *Az irodalomtörténet elmélete*, 33.

¹⁶ SMITH, „A nemzetek eredete”, 221–222.

¹⁷ GYÁNI GÁBOR, „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”, in GYÁNI GÁBOR, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, 237–265 (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010), 252.

A magyar „fajtság” meghatározó maszkulin-katonai (végső soron nemesi) karakterjegyeit formálja meg tehát Beöthy a volgai lovas alakjában, a millenniumi irodalomtörténet záró fejezetének sokat idézet mondata szerint „Mindnyájunkban van egy csepp a Volgamenti lovas véréből”.¹⁸ Beöthy eredetmítoszából tehát a magyarság mibenlétére vonatkozó genetikai identitás gondolata is leszűrhető lenne. Dávidházi Péter elemzése azonban rávilágít arra is, hogy a genetikai identitás Beöthynél „átszellemül”, s a vérségi összetartozásra való hivatkozást Beöthy már tudatosan metaforikus értelemben használja.¹⁹ Alátámasztja ezt a néhány évvel későbbi előadásorozatának az a részlete is, amelyben a valóságos vérségi leszármazás elvét valló Gobineau helyett Gustave Le Bon elméletét veszi át, akinek rendszeréből a „vér tisztaságának” tétele már hiányzik.²⁰

(*A volgai lovas mint asszimilációs modell*) Beöthy volgai lovasa mint a magyar nemzeti jellem archetípusa a finnugor és török elemek keveredéséből jött létre, s lett „kész” a honfoglalás idejére. Beöthy a magyarság Kárpát-medencei ezeréves története során is számol az idegen népelemek folyamatos beolvadásával, s a nemzetet történetileg változó képződményként fogja fel, de az asszimilációs folyamat vezérelve nála mindvégig az örök és változatlan „magyar fajtság” marad. A *Kis-tükör* későbbi átdolgozásában ezt a kettősséget egyértelműen megfogalmazza: „*A mai magyar nemzet történetileg alakult; de a magyar faj alakította. A történetet ő vezette, céljait ő tűzte ki, sőt ő csinálta s önmagát igyekezett érvényesíteni benne. Akiket az intézmények és történelem által magához kapcsolt: azokat lelkével is áthatotta, annak részeseivé tette.*”²¹ Ez egyrészt azt jelenti, hogy abban az irodalomtörténetben, mely az irodalmat mint a nemzeti lélek kifejeződését értette, az asszimiláció nem bír igazi jelentőséggel, mivel a beolvadó idegen nem módosíthatja az állandó és örök magyar jellemet, így az eredetet tökéletesen eltüntető beolvadás eredményeként a szlovák származású Petőfi is a volgai lovas szemével tekint végig a bihari rónán és a Tisza síkján.²² Ugyanezt a modellt követi az idegen (elsősorban nyugati) kulturális hatások irodalomtörténeti feldolgozása is. Beöthy ezeket nem tekinti eleve negatív jelenségeknek, de az idegen csak annyiban értékes

¹⁸ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 180.

¹⁹ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 861–862.

²⁰ BEÖTHY, *Az irodalomtörténet elmélete*, 75.

²¹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 21.

²² BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 181.

számára, amennyiben azt a „magyar nemzeti érdek” saját szolgálatába tudja állítani, tehát amennyiben az idegen kultúrát a magyar asszimilálni képes. Példaként erre a felvilágosodás magyarországi recepciójáról írottakat említhetjük: „Amint az új nyugoti műveltség, melynek főerői a világhódító francia izlés s a felvilágosodás ébredező eszméi voltak, nagyobb és erősebb szellemeket érintett: magyarságukat is serkentenii kezdte s általok nemzeti-ségünk szolgálatába került.”²³

Beöthy irodalomtörténet-írása szempontjából a nyelvnek kettős szerepe van. *Az irodalomtörténet elmélete* című előadássorozatában részletesen foglalkozik az egyes nyelvtípusok gondolkodásmódot meghatározó szerepével, s ezen belül a magyar nyelv jellegzetességeivel, melyek a nemzeti lélek sajátosságainak kifejezését lehetővé teszik. *A magyar irodalom kistükrének* műfaji keretei között azonban nincs lehetősége a szerzőnek arra, hogy a később kifejtett nyelvelméleti problematikát akár csak részelemzésekben is alkalmazni tudja. Lényegesebb ennél az a talán nem is csak látszólagos ellentmondás Beöthy gondolatmenetében, amely a nyelvnek egyrészt nemzetkaraktert meghatározó jelentőséget tulajdonít, másrészt viszont a nemzeti lélek kifejeződését nem szükségszerűen köti a magyar nyelvhez. Erre minden bizonnyal abból a pragmatikus okból volt szükség, mivel e nélkül – a magyar irodalmat pusztán a magyar nyelven született művekhez kötve – nem lehetett volna megírni a magyar irodalom ezeréves történetét, a középkori és korai újkor magyarországi latin nyelvű irodalom bevonásával, valamint a száj-hagyomány útján átörökített s megőrzött népmondák irodalomtörténetbe emelésével a feldolgozás időhorizontja ezer évre vált kiszélesíthetővé. Ezzel együtt Beöthy irodalomfelfogása szerint a nemzeti lélek legautentikusabban nemzeti nyelven tud megnyilatkozni, ezért lesz az irodalomtörténet kitüntetett mozzanata a magyar nyelvet a kultúra nyelvévé emelő, s ezért ez egész nemzetet átható reformáció.²⁴

Az irodalmi szöveg nyelviségével részben összefüggő kérdés az irodalomtörténet-írás műfaji lehatárolásának problematikája. Beöthy kiinduló tétele szerint az „*irodalom: [...] az egész nemzetnek szóló elmeművek összessége.*”²⁵ Nemzet alatt pedig a szellemi életet élő művelt nagyközöniséget érti.²⁶ Ebből a meghatározásból egyértelműen következik,

²³ Uo., 63.

²⁴ Uo., 33–41.

²⁵ BEÖTHY, *Az irodalomtörténet elmélete*, 12.

²⁶ Uo., 18.

hogy az irodalomtörténet-írás tárgyát képező szövegek műfaji köre a szellemi élet differenciálódásával változik, folyamatosan szűkül, olyan műfajok (például a szaktudományos munkák), melyek korábban még az irodalom körébe tartoztak, idővel kiszorulnak onnan. Az irodalom korszakonként változó fogalma elvezeti Beöthyt oda, hogy az „egész nemzethez szóló elmeműként” felfogott irodalom lényegének a valamennyi műnemet átható költészet tekintse, „amely mindenkihez szólván, hangot is, nyelvet is olyat igényel, amelyet mindenki megért. Ez az általános érdekű, mindenkihez szóló tárgy: az emberi szív; a valóság, az élet és természet, amint az emberi szívre hat, az emberi szívben tükröződik.”²⁷

A nemzeti irodalom 19. századi irodalomtörténeti gondolkodásban betöltött szerepéről írott könyvének kitekintésében S. Varga Pál a volgai lovas eredetmondai alakja s a nyelv alapvetően instrumentális felfogása miatt joggal nevezi Beöthy munkáját az eredetközösségi nemzetkonceptió nemzetkarakterológiai alapon történt továbbfejlesztésének.²⁸ A közös nyelv ugyanis S. Varga szerint csak viszonylag későn vált a nemesi nemzetfogalom nemzetalkotó kritériumává,²⁹ s ez a szemléletmód ragadható meg Beöthy nyelvről való fejtegetéseinek háttérében is, amikor a latin nyelvű magyarországi irodalmat (a fentebb vélelmezett pragmatikus szemponton túl) azért is tekinti a magyar irodalom, azaz a „nemzetnek szóló elmeművek” részének, mivel a latin évszázadokon keresztül nemcsak a tudomány nyelve volt, hanem a társadalom művelt rétegeiben élő nyelvként működött. Másrészt azonban S. Varga az eredetközösségi rendszerben felállított nemzeti irodalom *literaturaként* felfogott fogalmához az egyéni alkotóerőt, a teremtő képzelet romantikus fogalmait köti, amely Beöthy irodalomtörténetében csak korlátozottan, a nemzeti jelleg kifejeződésének alárendelve ragadható meg. Ezzel szemben azonban a millenniumi irodalomtörténet elméleti háttérének kifejtésében központi szerep jut a *poézisként* felfogott költészetnek, amelyet S. Varga a hagyományközösségi alapon elgondolt nemzetkonceptióhoz köt.

Tagadhatatlan viszont az a kapcsolat, mely Beöthy *Kis-tükrét* – S. Varga által az eredetközösségi rendszerben elképzelt nemzeti irodalom körébe sorolt – Toldy irodalomtörténetéhez kötötte, s ezt már a kortársak is

²⁷ Uo., 18–19.

²⁸ S. VARGA, *A nemzeti költészet csarnokai*, 616.

²⁹ Uo., 247.

érezkelték.³⁰ Beöthy *A magyar irodalom kis-tükre*nek későbbi átdolgozásában művének időhatárait kitágítja a millennium évéig, a magyar irodalom csúcsteljesítményét Tompa Mihály, Petőfi és különösen is Arany János életművében jelöli ki. Az utánuk következő évtizedek irodalomtörténeti legitimitását főként az ő általuk képviselt hagyomány folytatása jelentette: „De az idegen nagyok hatása mellett – írja az Arany halála utáni évtizedekről – a selejtesebb divatok befolyása is mutatkozik s eredeti költészetünk újabb fejlődését a mindenfelől áradó új eszmék, jelszavak és elemek némileg megzavarták. Azonban mindennek ellenére, legkiváló képviselőiben mégis megőrizte nemzeti jellemét s védelmezni és fentartani igyekszik. A hagyományok közül még mindig Petőfi hatása a legerősebb.”³¹ Ez a fejlődéstörténeti modell, mely végül kortársai közül Szabolcska költészetért értékeli a legtöbbször, rokonítható Horváth János magyar irodalmi fejlődéstörténetével, Horváth irodalomtörténet-írói szemlélete mégis inkább köthető a rendszeres irodalomtörténetet nem író Gyulaiéhoz.³²

(Az irodalmi modernség fogalma Beöthyénél) Beöthy irodalomtörténet-írói szótárából nem hiányzik a „modern” szó, s jelentőséggel bír, hogy a *Kis-tükör*ben elsőként Kazinczy kapcsán használja a kifejezést, elkülönítve annak korai költői korszakát későbbi irodalmári tevékenységétől: „De tekintélyét nem is ezeknek köszönhette [ti. a korai németes daloknak – Sz. Z.], hanem rendkívüli fogékonyságának, bámulatos lelkeségének, nagy tanúltságának és művelt izlésének, egész egyéniségének, melyben először testesült meg Magyarországon a modern »literátor« fogalma.”³³ Ebben az értelemben a *modern literátor* korszerű, a korabeli európai kultúrákra jellemző irodalmár egyéniséget jelent. Az, hogy éppen Kazinczy kapcsán kerül elő elsőként a fogalom, jelzi annak tudatosodását, hogy a 19. század elején kezd átalakulni az irodalom szellemi és társadalmi viszonyrendszere. Az irodalom más (szaktudományos) diskurzusformáktól ekkor különül el, s az irodalmiság fogalmának átalakulásával párhuzamosan megváltozik az író társadalmi státusza is. Kazinczyban továbbá Beöthy egy újfajta szubjektivitás első képviselőjét is látja: „Élet és természet – folytatódik a fentebb idézett leírás –, történet és politika, mindez csak esztetikai visszhangot ébresztett lelkében, melynek minden gondolatával és érzésével

³⁰ KÉKY, *Beöthy Zsolt*, 90.

³¹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 231–232.

³² DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 820–821.

³³ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 79–80.

a művelődésnek múlt és jelen, nagy és kicsiny jelenségeiben élt.³⁴ Beöthy tehát lényegében hasonlóan pozicionálja Kazinczyt, mint korábban *A magyar nemzeti irodalom történetében*³⁵ Toldy Ferenc: Kazinczyval kezdődik a nemzeti irodalomnak az a korszaka, mely mint folyamat irodalomtörténeti szintézisük megírásakor is lezáratlan.

*A magyar irodalom kis-tükre*ben az esztétikai szempont – miként Komlós Aladár is megjegyezte – háttérbe szorul,³⁶ s ez nemcsak a választott műfaj szűkös keretei indokolják, hanem az irodalomtörténetet „az irodalom életének a története”-ként felfogó tudósi alapállás is, mely kiemelt hangsúlyt helyez az irodalmat alakító külső tényezők leírására.³⁷ Ezek a tényezők pedig a honfoglalás millenniumának évéből visszatekintve elsősorban politikaiak voltak,³⁸ irodalom és politika erős kölcsönviszonya Beöthy szintézisének is egyik konklúziója: „[T]alán nincs nemzet a világon, melynek irodalma olyan egyenes, benső és szoros viszonyban állott volna politikai életével, mint a magyar. A mi irodalmunk nemcsak kifejezte, hanem fentartotta a nemzeti lelket.”³⁹ Éppen ez az a pont, ahol Beöthy irodalomfelfogása néhány év múlva élesen szembekerül a magyar irodalmi modernségével, miközben „a nemzeti egység apológiája” – ahogy erről majd a Magyar Figyelőről írott fejezetben szó lesz – a valamikori szabadelvű politikai csoport nemzetpolitikai, kulturális törekvéseivel vág egybe. A Nyugat 1918. évfolyamában közölt *Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika* című írásában Dóczy Jenő a nemzeti hagyományokat őrző Beöthy alakjában is – talán kissé ironikusan – a Volga-menti lovas rein-karnációját látja, s millenniumi irodalomtörténetének lényegét így foglalja össze: „A politikai történet csak az irodalomban megnyilatkozó nemzeti lélek ismerete útján lesz előttünk világossá, sőt tovább menve: minthogy a nemzet sorsa a nemzeti léleknek bizonyos irányú és mértékű reakciói szerint alakul, a nemzeti lelket feltáró irodalom ismerete bepillantást nyújt

³⁴ Uo., 80.

³⁵ TOLDY FERENC, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelenkorig* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987), 195–213.

³⁶ KOMLÓS, *Gyulaiától a marxista kritikáig*, 32.

³⁷ BEÖTHY, *Az irodalomtörténet elmélete*, 36.

³⁸ „Beöthy elméleti felfogása csak a századforduló politikai-társadalmi mozgalmainak hatására fejlődött ily egyértelműen a nemzeti egység apológiájává.” NÉMETH G. Béla, „Beöthy Zsolt”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67, 5. sz. (1963): 581–590, 587.

³⁹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1896, 183.

a nemzet sorsába is.⁴⁰ A „nemzeti lélek” elvont fogalmában oly módon szintetizálódik tehát irodalom és politika, hogy fel sem merülhet az előbbi autonóm működésének a lehetősége.

A korabeli magyar irodalom hivatalos intézményeiben betöltött szerepe Beöthyt arra kötelezte, hogy az új irodalmi jelenségekről is bírálatot fogalmazzon meg. A Kisfaludy Társaság elnökeként még 1908-ban reagált is a Nyugat jelentkezésére, ugyanannak az irodalomszemléletnek alapján vizsgálta a magyarországi irodalmi modernség jelentkezését, mint amivel millenniumi irodalomtörténetét írta, a későbbi irodalmi vitáktól azonban tudatosan távol maradt. Hűségese tanítványa, Kéky Lajos professzorának ezt a mulasztását szóvá is teszi egykori mesteréről írt monográfiájában, s idézi Beöthy 1912-es jegyzőkönyvi megnyilatkozását: „Mért nem írok futurista költőkről, Adyról és társairól? Ezeket csak kétféleképpen lehet tárgyalni: humorosan vagy pathologice. Én pedig sem humorista, sem psihiater nem vagyok.”⁴¹ Beöthy számára, aki szerint az irodalomban a nemzeti lélek nyilatkozik meg, az az irodalmi modernség, melyet Ady és a Nyugat képvisel nem is tarthat igényt a magas irodalom rangjára, ezért a hivatalos irodalom intézményeinek szempontjából bizonyos funkcióátvesztéssel járna akár csak kritikát is megfogalmazni róluk. Ennek ellenére Beöthy irodalomszemlélete a népnemzeti tradicionalizmus irodalomkritikája alaptéziseit fogalmazta újra úgy, hogy például Gyulaihoz képest jóval kevesebb teret engedett az esztétikai értékelésnek.

Pedig a nyilvánvaló szembennállás dacára Ady és Beöthy gondolkodásmódjának megvannak az érintkezési pontjai. Noha számomra kétséges, hogy – miként egyik tanulmányában S. Varga Pál állítja – Ady csupán a Beöthy által eredetközösségi nemzetkonceptióra épített irodalomtörténeti modell radikális megújítására vállalkozott volna,⁴² azt mégis megfontolásra érdemesnek vélem, hogy – szintén S. Vargát idézve – az Új versek „történelmi metaforikája egy komplett eredetközösségi elbeszélést”

⁴⁰ DÓCZY Jenő, „Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika IV. Beöthy Zsolt tanítása és iskolája”, *Nyugat* 11, 20. sz. (1918): 535–549, 536.

⁴¹ KÉKY, *Beöthy Zsolt*, 197.

⁴² S. VARGA Pál, „Mi a nemzeti irodalom? Mitől nemzeti az irodalom?”, in *Nemzeti – identitás – irodalom: A nemzetfogalom változásai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter és GÖNCZY Monika, 236–259 (Debrecen: Kossuth egyetemi kiadó, 2005), 257.

épít ki.⁴³ Király Istvánra hivatkozva Dávidházi Péter is megjegyzi, hogy az *Ond vezér unokája* című versben „Ond vezér lovas alakjának látomását valószínűleg Beöthynek a magyar ősalkatot megtestesítő volgai lovasa ihlette”.⁴⁴ Dávidházi értelmezését annyiban ki lehet egészíteni, hogy ha az Ady-vers eredetmondai vonatkozása miatt kapcsolatba hozható is a Beöthy millenniumi irodalomtörténetében megalkotott Volga-menti lovassal, az önmagát „fajából kinőtt magyar”-ként minősítő versbeszélő viszonya saját honfoglaló őséhez éppen ellentétes a Beöthyével. Míg *A magyar irodalom kis-tükrének* lovasa a magyar nemzeti jellem archetípusa, azoknak a nemesi, katonai erényeknek a megtestesítője, melyek kifejeződését Beöthy a magyar irodalom történetében is kereste, addig Adynál Ond vezér alakja eleve negatív figuraként jelenítődik meg, akitől a versbeszélő egyértelműen elhatárolódik:

Hiába akarnám, szeretném,
Nincsen hozzá semmi közöm,
Más a szemem, gerincem, eszmém.

Más a lovam, a vérem, álmom,
Tőle jövök és idegen
Az én őszám, fájtám, királyom.

Beöthy is érzékelte a századelő új irodalmi jelenségeit, de a *Kis-tükör* utolsó átdolgozásakor, 1920-ban – habár a magyar irodalom történetének tárgyalásában ekkorra is csak nagyjából a millennium évéig jutott el – sem módosított irodalomtörténeti szintézisének alapkoncepcióján. A hatodik kiadás előszavában írja: „Sem világnézetemen, sem nemzeti, irodalmi vagy történeti felfogásomon nem változtatott semmit a reánk szakadt szörnyű év és a csapásait előkészítő korcs irodalom. Sőt megerősített benne. Úgy vagyok meggyőződve, hogy ez a felforgató, minden magyar hagyomány-nyal szakító irodalom is, rettentő követkevéseivel új bizonyosságát, csakhogy negatív bizonyosságát szolgáltatja könyvem alaptételének. A magyar irodalom, irodalmi értékeink is, természeténél fogva nemzeti életet élt; a nemzet szíve irodalmában dobogott legerősebben. A magyar szellem folytonosságának megszakadása az irodalomban: a magyar politikai fejlődés, talán

⁴³ S. VARGA, *A nemzeti költészet csarnokai*, 616.

⁴⁴ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 865.

az élet megszakadása.⁷⁴⁵ Beöthy nemzeti fejlődésbe vetett hitét azonban nem törte meg a háborús katasztrófa, történelemfelfogása szerint ezek a nemzetre nézve tragikus események pusztán az ideális ívtől való elhajlást mint a folytonosság időleges megszakadását, a szó eredeti értelmében vett dekadenciát jelentik, s ebbe a történelmi-logikai sorba helyezi bele a modern irodalmat is.

⁴⁵ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 7–8.

A VÉN CIGÁNY – IRODALOMKRITIKAI FÉNYTÖRÉSEK BEN

A *vén cigány* recepciótörténetének egyik tanulsága, hogy az utolsó Vörösmarty-vers s általában a kései, 1849 utáni Vörösmarty-líra befogadói saját értelmezői pozíciójukat leggyakrabban Gyulai Pál értékelésével szemben jelölték ki. A vers irodalomtörténeti jelentőségének, helyének a megítélése szempontjából a leginkább látványos és legtöbbet reflektált ellentét Gyulai és Schöpflin Aladár, illetve általában a Nyugat (Babits, Szerb Antal és mások) értékelése között figyelhető meg. Azonban nem ez az első hangsúlyeltolódás a kései Vörösmarty-líra recepciójában. A magyar irodalomtörténet-írás története joggal feltételez folytonosságot Toldy Ferenc nemzeti irodalomtudományt megalapozó irodalomtörténete, valamint Gyulai, Beöthy Zsolt irodalomtörténeti tevékenysége és Horváth János szintézise között. A szemléletbeli folytonosságot biztosító hasonlóságok mellett azonban, ha nem is az irodalomtörténeti koncepció alapjait érintő, de nem jelentéktelen különbségeket is megfigyelhetünk, s ez az eltérés éppen Vörösmarty irodalomtörténeti helyének megítélésben ragadható meg.

(*Vörösmarty kanonikus pozíciói*) Két rövid példából kiindulva: Toldy *A magyar nemzeti irodalom történetében* „legnagyobb magyar költőnek”¹ nevezi Vörösmartyt, míg a Vörösmarty-centenárium alkalmából mondott beszédében Beöthy Zsolt már mint „hazánk egyik legnagyobb költőjét”² méltatja. A különbség látszólag csak retorikai, azonban egy lényeges eltérésre mutat rá. Toldy nemzeti irodalmi kánonjában ugyanis Vörösmartyt illette meg az első hely, Petőfi egyes műveiről kritikusan nyilatkozott, s – miként erről később még lesz szó – a népiesség előretörését a magyar irodalomban is kételkedve fogadta. Gyulainál és Beöthynél

¹ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 360.

² BEÖTHY Zsolt, „Vörösmarty Mihály”, in BEÖTHY Zsolt, *Munkái: Irodalmi tanulmányok*, 132–151, (Budapest: Franklin Társulat, 1928), 132. [kiemelés tőlem – Sz. Z.]

viszont a magyar irodalom fejlődéstörténetében már Petőfi és Arany állt kiemelt helyen, hozzájuk képest Vörösmarty egy korábbi fejlődési szakasz egyébként fontos képviselője volt. Gyulai centenáriumi emlékezésében a Vörösmarty–Petőfi–Arany hármass viszonyát a következőképpen határozta meg: „Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősödő nemzeti szellemben gyökerezik s a fejlődésnek mintegy stádiumait jelöli.”³ Lényegében ez a kánonkonstrukció öröklődik tovább Horváth János irodalomtörténeti modelljében is, 1908-as *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* című tanulmányában Gyulaihoz hasonlóan a „romanticizmus” időszakát a magyar irodalomban (melyhez Vörösmartyt is sorolja), olyan átmeneti korszaknak minősíti, mely átvezet az idegenszerű és tolmácsoló „nemzetközi klasszicizmusból” az Arany és Petőfi által képviselt „magyar realizmus”-hoz.⁴ Horváth ezt a modellt finomítja tovább, s *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című művének bevezetőjét is azzal zárja: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődésének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állnak ketten a fejlődés tetején [...]”⁵

Toldy Ferenc irodalomtörténetében olyan nemzeti nagyelbeszélést alkotott meg, amely narratív struktúrájában és történelemfelfogásában is rokonítható Vörösmarty *Szózat*ának szemléletmódjával. Dávidházi Péter szövegelemzése azt is kimutatta, hogy a ’49 utáni irodalomtörténeti időszak leírásában felfedezhető az *Előszó* hatása is. Az „eposzról átlényegülő nemzeti irodalomtörténetnek” azonban nem lehet olyan kilátástalan vége, mint amit az *Előszó* vizionál. Ahogy Dávidházi megjegyzi: „[t]udományos nagyelbeszélésének el kell jutnia a földi bajokon felülemelő transzcendens harmónia jelzéséig.”⁶ Habár mint Toldy írja „1848-ban nagy fordulat állott be”, s a magyar irodalom évtizedek óta tartó felvirágzása megszakadt, irodalomtörténetének záró bekezdése mégsem érvényteleníti a *Szózat* „jobb kor”-ra irányuló reményét: „Így végződött azon hetvenhét évet átélő dicső

³ GYULAI PÁL, „Vörösmarty Mihály”, in GYULAI PÁL, *Emlékbeszédek*, 1, 310–332 (Budapest: Franklin Társulat, 1914), 315.

⁴ HORVÁTH JÁNOS, „Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai”, in HORVÁTH JÁNOS, *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 1, 7–55, (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 37.

⁵ HORVÁTH JÁNOS, „A magyar irodalom fejlődéstörténete”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti munkái*, 83.

⁶ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 740.

kor, mely Bessenyei által megindítva hosszú, kitűrő és szerencsés fáradások után olyan irodalmat teremtett, mely ha a Gondviselés végtelen kegye annak feléledését nem engedte volna is meg, a magyarnak a mívelt nemzetek sorában nem dísztelen helyet vívott ki.⁷⁷ A nemzeti irodalom fejlődésének reményét fenntartó lezárásnak és a Gondviselés kegyére történő hivatkozásnak *A vén cigány* biblikus képei, valamint a vers lázas vízióiból racionálisan aligha következő optimista vég inkább megfelel, mint az *Előszó* kilátástalan pesszimizmusa. Minden bizonnyal ez lehet az oka annak, hogy mind Toldy, mind Gyulai és Beöthy a kései Vörösmarty két nagy verse közül cím szerint gyakorlatilag csak *A vén cigányt* említik, miközben nemcsak Toldynál, de Beöthy emlékezésében is az 1849-es események leírásakor felismerhetők az *Előszó*nak *A vén cigányból* vett idézettel montázsszerűen egybeírt motívumai: „De míg szántunk és vetünk, felhők gyülekeznek az égen, hogy senki sem tudhatja, egy végzetes napon nem «lesz-e oda az emberek vetése». A zivatar kitör s a forradalom feltámasztja a magyar hőskort, szenvedélyeinek elemi hatalmával, halálmegvető feláldozásával.”⁷⁸

(*A vén cigány fogadtatása*) Bár *A vén cigány* még 1855-ben megjelenhetett, szemben a sokáig hagyatékbán maradt *Előszóval*, fogadtatása mégsem volt egyértelműen elismerő. Ezzel kapcsolatban elsősorban Gyulai sokszor idézett magánjellegű megnyilatkozásaira hivatkozhatunk, a vers születése után nem sokkal Aranynak írt levélrészletét,⁹ illetve egy későbbi polémia során felidézett, eredetileg baráti társaságban elhangzott, előbbi levélrészlettel egybecsengő értékelését.¹⁰ Toldy tíz évvel későbbi minősítése alapvetően eltér Gyulai fanyalgó megjegyzéseitől. *A magyar nemzeti irodalom rövid történetében* a következő összefüggésben említi *A vén*

⁷ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 408.

⁸ BEÖTHY, „Vörösmarty Mihály”, 136.

⁹ „[A]z öregnek egész elkeseredett kedélyét fölleplezi, nagyon szép, különösen eleje genialis, de fájdalom olyan alakban, mint írva van, aligha megjelenhet s kérdés az öreg fog-e változtatni rajta? Szegény öreg, csak azt tudja írni, ami a szívéen fekszik, ő sem tartozik a legújabb kor költői közé” GYULAI Pál, *Levelezése*, sajtó alá rendezte SOMOGYI Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 194.

¹⁰ „[E] költemény első versszaka kitűnő szép, a másodikban már kiesik a költő az alaphangulatból, több helyt dagályba csap, míg forma tekintetében nem mindenütt ismerhetni meg benne a régi Vörösmartyt.” GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 1 (Budapest: Franklin Társulat, 1908), 215.

cigányt: „[A] legmagasabb, világtörténeti álláspontra emelkedve azon költeményeiben látjuk őt, melyekben az emberiség sorsa feletti kétségbeesés ég (*Az emberek, A vén cigány*), míg (emebben) látnoki tekintettel a világ egykori regenerációját hirdeti olyan bámulatos mélységgel és hathatósággal, melyhez hasonlót a Biblia némely könyvein kívül nem ismerek semmit; iszonyú megrázkódtató, *de végre kibékítő*; az új világ és új költészet apokalipszise, s egyben a legnagyobb magyar költő hatyúdala.”¹¹

Érdeemes ezután hosszabban és szó szerint idézni Gyulai Vörösmarty-életrajzában olvasható megállapításait is, mivel legalább három olyan mozzanat fedezhető fel benne, mely a vers recepciótörténetében még többször visszatér: „*A Vén cigányt* az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyulladott, s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarországra sorsára. Költői szelleme, melyet honszeretet táplált, s hazafiánát emésztett, még egyszer erőteljesen nyilatkozik. Nemzetéhez többé nem szólhatva, önmagát szólítja meg, ő a vén cigány, a vénülő költő. Lelkén a *Szózat* visszhangzik, melynek balsejtelve szilaj fájdalommal vált, de a melynek reményét, hitét még őrzi megtört szívében is. »Lesz még egyszer ünnep a világon« – kiált föl –, remél az európai szabadság ünnepén, s hiszi Magyarország sorsának jobbra fordulását.”¹²

A két idézetből kiolvasható egy másik, véleményem szerint, lényeges eltérés is a vers kétféle megítélése között. Toldy, mint látható, *A vén cigányt* *Az emberekkel* együtt az egyetemes emberi problémákra reflektáló versként értelmezi, míg Gyulai és az ő nyomán Beöthy kifejezetten a nemzeti problematikára fordítja vissza a verset. Beöthy emlékbeszédében például a következőt olvashatjuk: „Még a nemzeti temető romjai, az öröknek látszó nemzeti éjtszaka rémlátásai, a kétségbeesés mardosó sóhajtsái között is kitör belőle, a *Vén cigányból*, és belőlünk: / Lesz még egyszer ünnep a világon! / A hon viruálsa, új ünnepe [...]”¹³ Lényegében hasonlóan kontextualizálja a verset Beöthy *A magyar irodalom kis-tükre*-ben is,¹⁴ holott – leszámítva a tipikusan „magyar” alapszituációt, egy kéziratosszövegvariánst (a 2. versszak 5. sora: „Jég veri most... szomorú hazánkat.”) és a vers keletkezésének körülményeit – a kanonizált szövegváltozatban semmiféle utalást nem találunk a magyar történelemre vagy a vers születésének közelmúltjára, s olyan

¹¹ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 360.

¹² GYULAI PÁL, *Vörösmarty életrajza* (Budapest: Franklin Társulat, 1905), 236.

¹³ BEÖTHY, „Vörösmarty Mihály”, 137.

¹⁴ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 1992, 136.

motívum sem szerepel a költeményben, melyet kifejezetten nemzetiként lehetne azonosítani. Ezzel szemben *A vén cigány* bibliai és mitológiai utalásai a verset a nemzeti sorskérdéseknél szélesebb horizontba, a zsidó-keresztény hagyomány és általában az európai kultúra összefüggésrendszerében az általános emberi létkérdésekre választ kereső művek közé helyezik.

Habár Vörösmarty szemléletmódjára már 1848 előtt is jellemző volt, hogy „az egyén, a nemzet, és az emberiség sorsát ő mindig egyszerre, ugyanabban a kozmikus távlatban szemlélte”,¹⁵ bizonyos nézőpontból ez mégis a „nemzetközi klasszicizmus” örökségének tűnhetett, melyet Horváth János 1908-as írásában a következőképpen jellemez: „Az abszolút szép megvalósítása a görögöknél még szerencsésen összeesett a nemzetiséggel. Ma már nem nemzeti, hanem kozmopolita ez a poézis, mely a különvált népek felett lebeg, mint a való életnek magas szempontból való felfogása, s az örök embernek egyetlen nemes kifejezése.”¹⁶ Vörösmarty versét – mint láthattuk – a nemzetivel szembeállított „kozmpolita” bélyegtől megmentette, hogy életművének egésze bőven szolgál példával nemcsak a nemzeti, hanem a népi elemek költői megvalósulására is. Bár a vers megértéséhez szorosan nem tartozik hozzá, a vizsgált irodalomtörténeti munkák értelmezésmódjának szerves részét képezte az irodalom népi és nemzeti jellegének megítélése. Toldy esztétikai elveket előtérbe állító költészettörténetében többé-kevésbé a népszerű szinonimájaként éretett népies az eleve értéktelenebb vagy alacsonyabb esztétikai értéket képviselő, talán mondhatjuk azt: populáris irodalomra vonatkozott.¹⁷ Ebből a szempontból ítéli *A magyar nemzeti irodalom rövid történetében* Petőfi *A helység kalapácsát* „tartalmatlan, póriás, s alakítás nélküli rögtönzet”-nek. A későbbi évtizedekben – mint láthattuk – a népiesség fogalma is átalakult, s a nép-nemzeti tradicionalizmuson belül is eltérő jelentései születtek.

(*A Nyugat Vörösmarty-képe*) A Nyugat Vörösmarty-recepciójában nem a nemzeti-kozmpolita szembenállás megerősítése vagy valamifajta

¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az *Előszó* helye Vörösmarty költészetében”, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, 182–220 (Budapest: Magvető Kiadó, 1980), 185.

¹⁶ HORVÁTH, „Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai”, 47.

¹⁷ S. VARGA Pál, „»Népies-nemzeti«, »nemzeti klasszicizmus«: A nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete”, in SZEGEDY-MASZÁK és VERES, *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, 448.

politikai állásfoglalás kimondása volt a főmotívum. Ez csak annyiban játszott szerepet, amennyiben azt az irodalmi mezőt, amelybe az új irodalom belépett, ez a kettősség döntően meghatározta. Ahogy arra Kappanyos András is felhívja a figyelmet: „A Nyugat – hogy megerősítse pozícióját – legitimációs bázist keres a hagyományban, és az első ilyen bázist a kései Vörösmartyban találja meg.”¹⁸ A saját pozíció megerősítése azonban csak abban a vitahelyzetben volt lehetséges, amely az előző évszázad utolsó évtizedétől formálta a magyarországi irodalmi életet. Ezért a Nyugat ezt a legitimációs lépést úgy tudta megtenni, ha a hivatalos, Gyulai Pál által megalkotott Vörösmarty-képpel szemben rajzolja meg a sajátját. Ezt teszi Schöpflin Aladár *A két Vörösmarty* című írásában, mely a Nyugat 1908. évi 11. számában jelent meg, s lényegében erre az ellentétre épül Babits két 1911-es esszéje is az ifjú és a férfi Vörösmartyról. Mindkét írás az elsődleges témája mellett igen határozottan a Gyulaihoz való viszonyt is érinti. Schöpflin esetében kimondottan is, amikor az 1848 előtti életművet, főként a szerelmes és a hazafias-politikai költészet Vörösmartyját elválasztja a kései versek szerzőjétől: „Az egyik Vörösmarty, akit Gyulai Pál közvetítésével ismerünk. [...] A másik Vörösmarty nagyon kevés verset írt, mindössze hármat és egy töredéket.”¹⁹ Babitsnál, akinél Schöpflinhez képest máshová esnek a Vörösmarty-életművön belüli határok, mindez abban ragadható meg, hogy az ifjú Vörösmartyról írt esszéjében rendre egyetértőleg hivatkozik

¹⁸ KAPPANYOS, „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”, 448. Milbacher Róbert tanulmánya ezekben a népnemzeti tradicionalista kánont revideáló, elődkereső gesztusokban *A vén cigány* „modernné olvasását” látja, mely – meglátása szerint – éppúgy félreérti, hibásan kontextualizálja a művet, mint tette az akkor formálódó népnemzeti kánon jegyében Gyulai Pál. Milbacher saját értelmezésének kiindulópontjával Barta János 1937-ben a Nyugatban megjelent *A romantikus Vörösmarty* című tanulmányát választja, s *A vén cigányt* mint a „romantikus lázadás visszaéneklését” értelmezi, hasonlóan tehát Gyulaihoz és Horváth Jánoshoz, de nem negatív előjellel a nemzeti klasszicizmust megelőző romantika kései darabjának tekinti a verset. MILBACHER Róbert, „Szóval ennyit a lázadásról: *A vén cigány* mint a romantikus lázadás visszaéneklése”, in MILBACHER Róbert, *Bábel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról* (Pécs: Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2015), 146–166.

¹⁹ SCHÖPFLIN Aladár, „A két Vörösmarty”, *Nyugat* 1, 11. sz. (1908): 577–584, 577; 582.

Gyulaira,²⁰ míg a férfi Vörösmarty kapcsán vitázik vele.²¹ Az első olyan írás, mely a Nyugat szerzőinek megváltozott Vörösmarty-recepciójára, s azon belül is *A vén cigány* Gyulaival szembeni kanonizációjára utal, a dramaturgiai dolgozatokról értekező Hatvany Lajostól származik, aki Gyulairól írott memoárjában is felidézi vitájukat: „Régi magyar íróról mondott ítéleteit mertem megtámadni. Kimondtam, hogy Kemény Zsigmond regényeit unom, hogy Jókai elbájol, hogy Vörösmarty Vén cigányát, melyet Gyulai dagályosnak és szertelennek mond, nagyszerűnek, a leghatalmasabb magyar versnek tartom, ellenben émelyít a Szegény asszony könyve.”²²

A századelő irodalmi vitáira általában érvényesnek gondolom azt, amit Kappanyos András Gyulai és Schöpflin eltérő versértelmezése kapcsán megfogalmaz: „Schöpflin ugyanazt látja, ugyanazt regisztrálja, mint Gyulai (»csak azt tudja írni, ami a szívében fekszik«), de pozitív előjellel.”²³ Kappanyos András elemzése pontosan leírta a versnek azokat a poétikai jegyeit is, amelyek miatt Gyulai a maga esztétikája szerint a verset dagályosnak ítélhette, míg a vele vitázó új irodalom képviselői a századelőn ugyanezen poétikai okokból saját költői gyakorlatuk előzményét fedezhették fel *A vén cigány*ban. Ki kell azonban emelni, hogy Schöpflin, aki – miként Szegedy-Maszák Mihály is megjegyzi²⁴ – átveszi Gyulaitól a vers adott politikai-történelmi kontextusára való utalást, tovább is megy annál az interpretációs gyakorlatnál, mely korábban és még később is jellemzően *A vén cigány* keletkezéstörténetének a rekonstrukciójára alapozódott, vagy „a költemény magyarázata helyett a szerzővel” foglalkozott.²⁵ Gondolat és szó egységének megbomlására tett utalásával és a befogadó jelentésalkotó szerepének kiemelésével Schöpflin lényeges poétikai mozzanatokra hívja fel a figyelmet: „A szavak minduntalan el akarnak szakadni a gondolatától, eltávolodnak tőle, meg visszaesnek bele, a szimbólumok idegesen torlódnak egymásra, kisiklatják egymást helyükből, minduntalan az olvasónak kell kiegészíteni hangulat továbbvezetésével, amit a szavak

²⁰ BABITS Mihály, „Az ifjú Vörösmarty”, *Nyugat* 4, 21. sz. (1911): 689–701.

²¹ BABITS Mihály, „A férfi Vörösmarty”, *Nyugat* 4, 24. sz. (1911): 1041–1061.

²² HATVANY Lajos, „Gyulai Pál estéje”, *Nyugat* 2, 24. sz. (1909): 684–708, 706.

²³ KAPPANYOS, „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”, 341.

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A vén cigány változó megítélése”, in *A vén cigány*, szerk. FÜZFA Balázs, Tizenkét legszebb magyar vers, 237–261 (Szombathely: Savaria University Press, 2012), 242.

²⁵ Uo., 245.

félbehagynak. Nincs semmi retorika, a költő nem áll tetszetős pózban; úgy ahogy van, tépett lelkével, csapzott hajával, szenvedélytől petyhüdt arcával, kintől dadogva áll elénk.²⁶ A vén cigány az 1848 előtti Vörösmarty-lírához és a népnemzeti tradicionalizmus esztétikai ideáljához képest megváltozott nyelviségét Schöpflinhez hasonlóan Babits is kiemeli, amikor azt írja: „A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást.” Az ő versértelmezésének végső konzekvenciája azonban – melyet korábban már Swinburne-esszéjében is jelez – a századvég-századforduló dekadenciája felől fogalmazódik meg: „Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örültség. Az örült látománya szent látomány.”²⁷

A fő szempont a Nyugat számára a kései Vörösmarty kanonizációja során tehát a saját irodalomtörténeti hagyomány megteremtése volt. Ahogy Schöpflin is megjegyzi: „S ha a legifjabb magyar lírában itt is, ott is látjuk a törekvést, amely tradíciót keresve magának, Vörösmartyhoz próbál csatlakozni, a csatlakozó pont a Vén cigány, amellyel a költő tovább is ható tényezője marad a magyar költészetnek.”²⁸ A Nyugat modernsége ugyanis nem a tradíció radikális tagadására, hanem inkább annak átrendezhetőségére, újraírhatóságára épült, vitája nem Széchenyivel, Petőfivel vagy Arannyal volt, hanem a hivatalos népnemzeti tradicionalizmussal, s azzal a hagyományértelmezéssel, amely a tradíciónak – végső soron pedig a hagyományok ápolására hivatott hivatalos intézményeknek – megkérdőjelezhetetlen autoritást tulajdonít. Ezzel szemben már az induló Nyugat 2. számában Rákosi Jenő Budapesti Hírlapban megjelent cikkére reagálva Ignotus az egyéniség irodalom- és kultúraalakító szerepét állítja, és – bizonyos fokig saját századeleji helyzetüket visszavetítve a magyar irodalom klasszikus, 1848 előtti időszakára – Vörösmartyval kapcsolatban is megjegyzi: „A Vörösmarty romantikája idegenségnek tetszett az addigi klasszicizmushoz képest, s a Deák Ferenc tekintélye kellett hozzá, hogy elfogadják nemzeti költészetnek.”²⁹

A magyarországi irodalmi modernség a századelőn saját kánonjának kijelölése során tehát jellemzően nem a kanonizált szerzők névsorának radikális átírására törekedett, sem úgy, hogy addig ismeretlen szerzők

²⁶ SCHÖPFLIN, „A két Vörösmarty”, 583.

²⁷ BABITS Mihály, „A férfi Vörösmarty”, 1061.

²⁸ SCHÖPFLIN, „A két Vörösmarty”, 584.

²⁹ IGNOTUS, „Hagyomány és egyéniség”, *Nyugat* 1, 2. sz. (1908): 103–106, 104.

felfedezésére vállalkozott volna, sem pedig úgy, hogy bizonyos kanonizált szerzőket kihúzott volna a listáról (a kortárs szerzőkről persze itt nem beszélve). A kánonon belüli rangsor megváltoztatására azonban találunk példát. Ilyen mozzanatként értelmezhető *A Holnap* antológia előszavának egy részlete: „A Holnap-ba, a mi társaságunkba pedig Balassa, Csokonai, Petőfi, Vajda János és Reviczky tartozik.”³⁰ Ez az igen redukált névsor, amelyben nemcsak Vörösmarty nem szerepel, de Arany sem, hiányai révén válik beszédessé. Szintén *A Holnap* Társasághoz kötődik az a vita, amely az „alapszabályozási gyűlésén” zajlott Ady és Juhász Gyula között, s melynek a téje az volt, hogy eldöntsék, ki az „igazabb költő”: Arany vagy Petőfi.³¹ Ady, aki nem sokkal korábban Arany Jánost „a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának”³² minősítette, Petőfit tartotta igazabbnak, ahogy erről *Petőfi nem alkuzik* című írása is világosan tanúsodik. Ady tehát a kanonikus névsor erőteljes redukcióját képviseli a népnemzeti kánonnal szemben igen határozottan. Más álláspontot képviselt ebben a kérdésben Babits. 1910-ben közölt *Petőfi és Arany* című esszéjének nevezetessé vált mondata szerint: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”³³ Ehhez azonban hozzá kell tenni azt, hogy Babits írásának elején leszögezi, hogy a két költő összehasonlításánál általában – s ez az ő írására is vonatkoztatható – nem a költészetük, hanem az egyéniségük különbözősége a meghatározó. Nála is radikálisabb és Adyéval szintén ellentétes kánonrevízióra tesz javaslatot Szász Zoltán, aki a Nyugatban 1912-ben megjelent írásában a szerinte túlértékelt Petőfivel szembe éppen Vörösmartyt állítja.³⁴ Jellemző azonban a lap szerkesztőinek liberális irodalomszemléletére, hogy Ignotus aláírásával lábjegyzetben jelzik egyet-nem-értésüket, s a Nyugat következő számában Schöpflin válaszolt Szász indulatos cikkére, mely apropóul szolgált a konzervatív kritika számára is, hogy a Nyugat hagyományértelmezésével kapcsolatban kifejtse álláspontját, a Magyar Figyelőben ugyanis Horváth János reflektált a fent elemzett jelenségre.

³⁰ ANTAL Sándor, „[cím nélkül]”, in *A Holnap* (Nagyvárad, 1908), 7–10, 8.

³¹ KOVALOVSKY Miklós, szerk., *Emlékezések Ady Endréről*, 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, é. n.), 179.

³² ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte KISPÉTER András, 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 106.

³³ BABITS Mihály, „Petőfi és Arany”, *Nyugat* 3, 22. sz. (1910): 1577–1590, 1582.

³⁴ SZÁSZ Zoltán, „Petőfi revíziója”, *Nyugat* 5, 12. sz. (1912): 1026–1038.

A Nyugat meghatározó szerkesztői és szerzői (Adyt kivéve) tehát nem annyira a kanonikus névsor átírására törekedtek, hanem a kanonizált életműveken belüli (tematikai, poétikai, műfaji stb.) hangsúlyok áthelyezésére tettek kísérletet azzal a céllal, hogy saját irodalmi pozíciójukat és gyakorlatukat az irodalmi hagyomány felől is megerősítsék és igazolják. Lényegében tehát a kánon belső szerkezete változik meg³⁵ azáltal, hogy elsősorban nem az életművek listája módosul, hanem a hozzájuk kapcsolódó interpretációk kapnak új szempontokat, melyek – szemben például Horváth János értékelésével – elsősorban nem politikai jellegűek.

Az ideológiai, politikai tartalmú olvasatra *A vén cigány* 3. versszakának 5. sora kínál leginkább lehetőséget, amennyiben – ahogy ezt Gyulai teszi – a „Háború van most a nagy világban” sort az akkor aktuális világtörténelmi eseményre, pontosabban az orosz-török konfliktusból kinövő, európai méretűvé szélesedő krími háborúra s annak lehetséges magyar belpolitikai következményeire vonatkoztatjuk. Schöplflin – mint említettem – még átveszi ezt a világpolitikai referenciát, viszont Komlós Aladár, akinek bő száz év távlatából első számú vitapartnere még mindig Gyulai Pál, ezt a vonatkoztatást a „nagy kritikus” legnagyobb félreértésének minősíti. Komlós ideológiai-politikai előfeltevésektől vélhetően szintén nem mentes értelmezése ugyanakkor okkal mutat rá Gyulai érvelésének ellentmondásosságára, amikor megjegyzi: „A vers csak akkor válik zavarossá, ha Gyulai felfogását próbáljuk ráerőltetni. Hogy jut a nagy kritikus a maga hamis értelmezéséhez? Gyulai feltételezte, hogy Vörösmarty is magától értetődően olyan várakozással gondol a háborúra, mint az egykorú magyar közvélemény. De ha így lett volna, a költőnek örvendeznie kellett volna a háborún, nem pedig kétségbeesnie miatta [...]”³⁶ Ezen a ponton Komlós értelmezése szükségszerűen kerül szembe nemcsak Gyulaival, hanem Schöplflinnel, s más szempontból a verset 1911-es esszéjében a századforduló dekadenciája felől olvasó Babitscsal is. Komlós értelmezésének fő célja ugyanis, hogy a vers korábbi recepciójában különböző előjelekkel rögzült homályossággal, őrült

³⁵ BEZECZKY GÁBOR, „Kánon és trópus”, in BEZECZKY GÁBOR, *Véres aranykor, hosszú zsákutca*, 61–70 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 67.

³⁶ KOMLÓS ALADÁR, „Vörösmarty Mihály: A vén cigány”, in *Miért szép?: A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI MÁRTA és KULIN FERENC, 367–381 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975), 376.

képzettársításokkal szemben bizonyítsa, hogy *A vén cigány* „jól átgondolt és megszerkesztett vers”.³⁷

(*Az önmegszólítás kérdése*) *A vén cigány* értelmezéstörténetében lényegében cáfolat nélkül öröklődő megállapítása Gyulainak, hogy a versben a költő önmagát szólítja meg. Gyulait Beöthy még egy életrajzi mozzanattal egészíti ki: „A jobb napokban atyja taníttatta hegedülni az öreg Patikáriustól, de rég abban kellett hagynia, s a leckékből lelkében talán csak egy kép maradt, a rég elfeledett nóták hatyúdala: a *Vén cigány*.”³⁸ Schöpflin és Babits számára, úgy tűnik, nem volt érdekes a versnek ez a retorikai vonatkozása, számukra fontosabb volt azoknak az elemeknek a kiemelése, melyek saját maguk, illetve korszakuk költői gyakorlatát igazolták, mindekelőtt az érzelem versnyelvet megbontó kifejeződését, valamint az örület dekadens megjelenítését. A Gyulaival vitázó Komlós Aladár, majd az ő nyomán Csetri Lajos³⁹ és 1994-es esszéjében Szabó Magda⁴⁰ is önmegszólító versként olvassa *A vén cigányt*.

Németh G. Béla nevezetes önmegszólító versmodellről írt tanulmányában a következő meghatározást olvashatjuk: „Az az élmény, az a lélektani helyzet, amelyben a verstípus fogant, s amely korábban csupán szórványos és esetenkénti volt, előbb általánossá, aztán korjellemzővé lett. Ez az élmény, ez a helyzet, kimondható immár, a személyiségnek szerepválságban összegződő krízise, illetőleg a válság legyőzésének akarása, legyőzhetésének hite.”⁴¹ Németh G. önmegszólító vers élményhátteréről írt mondatai akár *A vén cigány* értelmezése is lehetne, könnyen kimutathatnánk a szerepválság és az ebből fakadó krízis jegyeit, s így a vers zárata és sokat idézett felkiáltása („Lesz még egyszer ünnep a világon!”) a krízis legyőzésének akarásaként is értelmezhető lenne.

Ennek az értelmezésnek az érvényességét Gyulaitól Komlósig, s még tovább, lényegében senki sem vonta kétségbe. Az önmegszólítás eleve magában rejtje annak lehetőségét, hogy a versben megszólaló versbeszélő

³⁷ Uo., 373.

³⁸ BEÖTHY, „Vörösmarty Mihály”, 139.

³⁹ CSETRI Lajos, „Vörösmarty Mihály: A vén cigány”, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, 2, 150–171 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2007), 159.

⁴⁰ SZABÓ Magda, „A legutolsó bordal. »A vén cigány«”, *Holmi* 6, 12. sz. (1994): 1747–1755, 1751.

⁴¹ NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról”, in NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról*, 103–168 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1982), 119.

önmagát kettőzi meg, ezáltal a lírai én versbeli intergritása megrendül. Eszerint az én önazonosságának megbomlása fejeződik ki az örület laza asszociációk révén szerveződő beszédében. Ebből a szempontból viszont Vörösmarty verse nemcsak az induló magyarországi irodalmi modernség számára jelenthet fontos előzményt, hanem a húszas-harmincas évek magyar lírája számára is, legalábbis a késő modernség irodalomtörténeti korszakkonstrukciója szempontjából.⁴² Csakhogy a bordal keretébe foglalt önmegszólítás értelmezéstörténeti hagyománya elfed bizonyos poétikai finomságokat. Kappanyos András korábban már többször hivatkozott tanulmányában retorikai szempontból vizsgálja a vers logikailag hiányos, ellentmondásos vagy nehezen vizualizálható részleteit, melyek Gyulai számára a befogadás akadályát képezték, a nyugatos szerzők számára viszont felértékeltek a verset. A harmadik és negyedik szakasz közötti kapcsolatot az enthüméma retorikai alakzatával írja le. Eszerint a fordított logikai művelet során a befogadó következtetéseit pusztán valószínű előfeltevésekből vagy jelekből vonja le. A „Kié volt ez elfojtott sóhajtas?” sorból kiindulva megállapítja: „Eddig a beszélő biztatta, instruálta a zenészt [...], most azonban kérdez a beszélő, és kérdésének nem ismerjük a referenciáját. A kapcsolat felépítése során nagy valószínűséggel arra jutunk, hogy az elfojtott sóhajtas, csakúgy mint a következő sorokban megjelenő üvöltés, dörömbölés, zokogás immár maga a beszélő biztatására megszólaló zene, illetve a beszélő még nem racionalizált vagy »neutralizált« reakciója erre a zenére.”⁴³ A vers értelmezéstörténete során az önmegszólítás retorikájának előtérbe kerülése háttérbe szorította a bordal fiktív szituációjának, a versbeszélő hangja által megteremtődő versvilágnak, a megszólítás által létrejövő szerepvizonyoknak az alaposabb vizsgálatát. Kappanyos András elemzése viszont rámutat arra, hogy a vers retorikai szerkezetében a ref-rénben ismételt megszólításon túl is tetten érhető a beszélő versbeli fiktív

⁴² Kappanyos András a vers bizonyos részeit az avantgárd poétika felől véli értelmezhetőnek. KAPPANYOS, „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”, 345. S – bár nem *A vén cigány* kapcsán, de – taláunk példát arra is, hogy Vörösmarty életművét a késő modern magyar líra előzményeként olvassák. LÖRINCZ Csongor, „Szó, jelentés, világ: Vörösmarty késő modern távlatból”, in LÖRINCZ Csongor, *A költészet konstellációi*, (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 30–57.

⁴³ KAPPANYOS, „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”, 344.

világához való viszonyának reflektálása, költő és zenész, vers és dal metaforikus azonosíthatóságával szembeni különválasztása.

Ennek a kérdésnek a továbbgondolása azonban túlmutatna vállalt kritikátörténeti vizsgálódásaim keretein, amely Vörösmarty utolsó versének apropóján főként Toldy Ferenc és Gyulai Pál, valamint a Nyugat szerzőinek a lap indulásakor megfogalmazott, eltérő, jórészt *A vén cigány* életrajzi, életművön belüli, magyar és világtörténelmi kontextusát meghatározó értékeléseinek irodalomszemléleti okaira kívánt rámutatni, kitekintve a vers interpretációtörténetének közel sem teljes, de – talán – leglényegesebb fejleményeire.

AZ IRODALMI MODERNSÉG VALLÁSFELEKEZETI RECEPCIÓJA MAGYARORSZÁGON 1920 ELŐTT

(*Történeti összefüggések*) A modernség kibontakozása az európai kultúrában igen gyakran a hagyományokkal való szembenállás alakjában mutatkozott meg, s ez valamilyen módon érintette a nyugati kultúrát alkotó tényezők mindegyikét, így a kereszténységet is. A társadalmi élet és a nyugati gondolkodás minden területén a 18. századtól végbemenő szekularizációra és a 19. századi szellemi, társadalmi modernizáció kihívásaira a különböző felekezetek eltérően reagáltak. A protestantizmus viszonya az alapjaiban átalakuló európai társadalmi és gazdasági struktúrákhoz, s az ezekkel együtt (vagy legalábbis egy időben) kibontakozó új világ- és életszemléleti formákhoz lényegesen eltér a katolicizmus újkori fejleményekre adott reakciójától. Ennek oka nem annyira a reformációban, a katolikus egyház és a különböző protestáns egyházak ellentétében keresendő, hanem inkább abban, hogy a protestantizmus (azon belül is a kálvini tanokra épülő református vallás) konstruktívabban viszonyult a 16. századtól kibontakozó kapitalizmus társadalmi és gazdasági mozgásaihoz.¹ Ezzel szemben a 19. század végéig kellett várni, hogy a katolikus egyház kísérletet tegyen saját világi küldetésének újraértelmezésére. A katolikus gondolkodás saját korával való párbeszédképességét azonban ekkor is még számtalan belső tényező korlátozta. Mindenekelőtt a francia forradalom és az ipari forradalom utáni társadalmi és politikai változásokra adott negatív feleletek, és általában a modern szellemiséggel ellentétes tényezők, mint például a pápai autoritás dogmatikus hangsúlyozása, mely a demokratikus igényekkel szemben az egyházi hierarchia tekintélyelvű alapjait erősítette. Itt említhetjük meg a neotomista filozófia elsőségének megerősítését a teológiában, valamint a 20. század elején a teológiai modernizmus elítélését.

¹ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, ford. GELLÉRT András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter és TATÁR György (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982).

A 16. század egyháztörténeti változása egyes értelmezések szerint erőteljesen kihatott a művészettörténetre is. A katolikus egyház mint a művészetek mecénása megőrizte a korábbi korszak művészetfelfogását (például a kultuszképek területén) és a művészetekhez való viszonyát (például a barokkban, de később is). A protestantizmus s különösen a kálvinizmus képtilalma azonban lényeges művészettörténeti következményekkel is járt. Hans Belting ennek a vallástörténeti fordulatnak a következményeként értelmezi a képek válságát az újkor kezdetén, s a „képek korszakának” lezárulta után következő időszakban, a „művészet korszakában” a képek újfajta megalapozásának az igényét állapítja meg.² Belting érvelése ezen a ponton összecseng a 20. századi magyar művészettörténész (és református lelkész) Fülep Lajos *Reformáció és művészet* című tanulmányának alapgondolatával. Fülep szerint ugyanis mivel a protestantizmus, s különösen is a kálvinizmus tiszta és abszolút szellemi vallásként lépett fel, ezért ez szükségszerűen maga után vonta a nem vallási törekvések elkülönülését a vallásitól: „Ezt az egy differenciálódást hajtotta végre a reformáció, a vallását. De ezt azután gyökeresen. Olyan gyökeresen, hogy a többinek önként következnie kellett utána, amint a vallásnak a többi területtel való keveredése megszűnt. A többi között a művészetének is. [...] A vallás a protestantizmusban sem adta fel egy pillanatra sem a művészethez való viszonyát. Hogy lett volna közömbös a szellemnek egyik legértékesebb megnyilatkozása iránt az a vallás, mely az élet látszólag legcsekélyebb megnyilatkozásait is elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy állást foglaljon hozzájuk. De ez a viszony egészen más volt, mint a középkori: szabad, független, korlátokat nem szabó, tisztán szellemi viszony.”³ A protestantizmus esztétika- vagy művészetellenességét cáfolandó elég Rembrandtra vagy Bachra hivatkozni – ahogy ezt Fülep is teszi –, vagy a protestáns egyházzeneből kialakuló korálra utalni, az azonban mégis tény, hogy a kálvinista ikonofóbia hatása nemcsak a templomi kultuszképek és kegytárgyak elpusztításában mutatkozott meg, hanem átsugárzott más művészeti ágakra is. „A kereszténység puritán ága, amit a reformáció és az ellenreformáció hívott létre vagy támogatott,

² Hans BELTING, *Kép és kultusz: A kép története a művészet korszaka előtt*, ford. SCHULZ Katalin (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

³ FÜLEP Lajos, „Reformáció és művészet”, in FÜLEP Lajos, *A művészet forradalmától a nagy forradalomig: Cikkek, tanulmányok*, 1, 588–594 (Budapest: Magvető, 1974), 592.

ugyanolyan gyanakvással tekintett a zenére, mint a haszontalan templomi díszítményekre.” – írja Owen Chadwick.⁴

A magyarországi protestantizmus európai összefüggésben is különleges politikai helyzetben volt. A magyar állami függetlenség és a magyarországi protestantizmus ügye a 17. századtól kezdve többször szorosan összekapcsolódott. Magyarország Habsburg Birodalmon belüli helyzete és a katolikus dinasztiaival szembeni vallási különbségek megőrzése – mint az alapvető vallási és nemzeti létérdek védelme – hosszú időre megőrizte a protestantizmus világi és (katolikus) egyházi hatalommal szembeni „protestáló” alapkarakterét. Az 1848-as forradalom előtti két évtized politikai atmoszférája felerősítette a magyarországi protestánsokban a vallási és történelmi-politikai küldetéstudatot. Mindeközben az irodalom terültén a vallás szerepét a nemzet eszméje vette át, a legfőbb célkitűzés a nemzeti kultúra megteremtése lett, ezért az irodalom és általában a kultúra területén több évtizedre megszűntek a felekezeti különbségek. A szabadságharc bukása utáni neoabszolutista időszakban a vallási életbe való állami beavatkozási kísérletet követően a kiegyezés új szakaszt nyitott a magyar protestantizmus történetében, az állam és a protestáns felekezetek viszonyában. Ekkorra valósult meg a tényleges vallási-jogi egyenlőség a protestánsok és a katolikusok között. A dualizmus korának vezető politikusai közül számosan voltak protestánsok, akik közül többen szerepet is vállaltak protestáns egyesületek életében, vezetésében.

Jól példázza a protestáns egyházak, valamint a hazai katolicizmus államhoz való viszonyának eltérését az ún. egyházügyi törvények fogadtatása. Amíg a törvény katolikus részről heves ellenállásba ütközött, addig a protestánsok lényegesen elfogadóbb álláspontra helyezkedtek. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (MPIT) 1894. november 10-én tartott közgyűlésén Szász Károly noha nehezményezte, hogy a törvények lazábbá teszik az egyház és a hívek viszonyát, a következőképpen értékelt: „E törvények kétség kívül az állami, nemzeti egység és a szabadelvű haladás érdekében vannak. S mi protestánsok, kik a vallási és lelkiismereti szabadság alapján állunk, sőt annak talajából nőttünk ki, kiknek azok legszenvedtebb hitelveinket nem érintik, legalább nem sértik, azokat mint hazafiak

⁴ Owen CHADWICK, *A reformáció*, ford. SZABÓ István (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 421.

és protestánsok, elvileg csak helyeselhetjük.”⁵ Épp ez a kötődés volt az akadálya annak, hogy (például holland mintára) protestáns politikai párt alakuljon Magyarországon is.⁶

A kiegyezés után új lendületet kapott a protestáns hitélet megújítására tett erőfeszítés, mely alapvető célkitűzéseiben és eszközeiben is a korabeli katolikus megújuláshoz hasonlítható: elsősorban az értelmiség vallási közönyét igyekezett megtörni, egyesületeket alapítottak, napilapokat, folyóiratokat adtak ki. 1871-ben alakult meg a Magyarországi Protestáns Egyet, amely azonban a liberális és ortodox protestánsok között folyó hitelvi harc áldozatául esett, s néhány éven belül megszűnt. A Protestáns Egyet által megkezdett munkát, azaz az értelmiség egyháztól való elidegenedésének a megakadályozását és a protestáns ígehirdetésnek a korszerű műveltséggel való összhangba hozását az 1889-ben alakult Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folytatta, melynek havi folyóirata volt a *Protestáns Szemle*. A Társaság tudományos monográfiákat adott ki, s *Koszorú* címen „népies kiadványokat” jelentetett meg. Noha ezek a vállalkozások nem mondhatók teljesen sikertelennek, a következő évtizedekben a Protestáns Szemlében publikált önértékelések rendre a hasonló külföldi társaságokhoz, valamint a katolikus Szent István Társasághoz képest lemaradásról és csekély érdeklődésről adnak számot,⁷ s a modern irodalom megjelenésével egyre fontosabbá váló szépirodalmi lappal sem rendelkeztek, mint amilyen katolikus oldalon a *Magyar Szemle* vagy az *Élet* volt.

A magyarországi katolicizmus újjászületését az 1890-es évek elejétől számíthatjuk.⁸ Az egyházügyi törvények elfogadása után ugyanis a „meg-

⁵ SZÁSZ Károly, „Elnöki beszéd: Jegyzőkönyv a Magyar Protestáns irodalmi Társaságnak 1894. november 10-én tartott közgyűlésén”, *Protestáns Szemle* 5 (1894): 720–725, 722.

⁶ KÓSA László, „A polgári társadalom korának művelődése I.: A XVIII. század végétől 1920-ig: A hétköznapi élet kultúrája”, in *Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, 258–331 (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 328–329.

⁷ Például: SZÓTS Farkas, „Irodalmi tömörülés az egyházban”, *Protestáns Szemle* 11 (1899): 137–146; DR. SZABÓ Aladár, „Erőteljes protestáns keresztyén irodalmat”, *Protestáns Szemle* 22 (1910): 641–649; DR. KOVÁCS István, „Az irodalom az evangelizáció szolgálatában”, *Protestáns Szemle* 24 (1913): 535–539.

⁸ RÓNAY László, „Bevezetés”, in *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerk. RÓNAY László, Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21, 11–52 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 11.

támadt katolicizmus önvédekezésének”⁹ első reakciója a Katolikus Néppárt megszervezése volt. Ennek révén kialakult Magyarországon az a politikai katolicizmus, amely a kultúrát is a harc terepévé, illetve eszközévé tette. Az így kibontakozó kultúrharc az ekkor már szellemi és lelki vezetőnek számító Prohászkanál és követőinél nacionalista retorikával kapcsolódott össze, s ez jelentősen korlátozta az irodalmi modernség befogadását is. Ez a kibontakozás szorosan összefügg a katolikus egyházban ekkor zajló folyamatokkal, melyek az egyházszervezet megújulását, a politikai és a közéletben a modern eszközök elsajátítását jelentette. Mindezt nevezhetjük „pragmatikusan korlátozott modernizmusnak” (Hermann J. Pottmeyer), vagy „modern eszközökkel megvalósított antimodernizmusnak” (Urs Altermatt) is, hiszen „[c]éljait tekintve a társadalmi és politikai katolicizmus egyértelműen antimodernista volt, de modern eszközökre, egyesületekre, pártokra, újságokra volt szüksége ahhoz, hogy antimodernista céljait megvalósíthassa.”¹⁰

(*A modernitáshoz való viszonyulások*) A modern művészetek és az irodalom kibontakozása új relációba állította a felekezetek egymáshoz való viszonyát is. Noha az 1880-as és ’90-es években még protestáns részről is főellenségnek az új erőre kapó katolicizmust tartották,¹¹ a protestánsok csakhamar ráébredtek, hogy az új művészeti és irodalmi jelenségek (a hagyományos értékekhez való destruktív vagy legalábbis szkeptikus viszonyuk miatt) sokkal inkább veszélyt jelentenek a protestantizmus és általában az egyházak társadalmi pozíciójára és presztízsére nézve, mint a másik felekezet. Protestáns részről elsősorban Prohászka Ottokár méltányos fogadtatására hivatkozhatunk, de 1912-re megszületik a következő felismerés is: „[I]ly körülmények között, amikor a magyar társadalom nemzetiségi és felekezeti szempontból már úgy is darabokra van szaggatva, azt látjuk, hogy új harci zaj kél a világnézetek összecsapása nyomán. Az új ellenfelek azonban most már nem a protestantizmus és a római katolicizmus, tehát a keresztyén felekezetek maguk között, nem is a különböző filozófiai rendszerek, hanem az egyetemes keresztyénség egyfelől és az új pogányság

⁹ Uo., 14–15.

¹⁰ Mariano DELGADO, „Elhúzódó búcsú a keresztyénség középkori formájától, avagy a katolicizmus nehézségei a modernséggel”, ford. SCHEIN Gábor, *Pannonhalmi Szemle*, 1 (2004): 36–51, 42.

¹¹ SZÁSZ Károly, „Olvasóinkhoz”, *Protestáns Szemle* 1, 1. sz. (1889): 4.

másfelől.¹² Katolikus részről sokkal csekélyebb nyitottság mutatkozik a vallásos világszemlélet és a keresztény kultúra védelmében a protestantizmussal kötendő szövetségre. Ha mégis példát keresünk rá, akkor itt ismét csak Prohászka tevékenységének ökumenizmusra való nyitottságát vagy Móricznak és más nem katolikus szerzőknek a katolikus Életben való szereplését említhetjük, de hozzátehetjük, hogy sokkal jellemzőbb a korabeli magyarországi katolicizmusra az a tény, hogy a fehérvári püspök 1911-es indexre tételekor az egyik vádpont ellene épp ökumenizmusa volt.¹³

A másik felekezethez való viszonyban megmutatkozó eltérések magyarázata a hazai protestantizmus szabadelvű szemlélete, amely nemcsak a teológiai vizsgálódások szabadságát hirdette, de társadalomszemléletében is nyitottabbnak mutatkozott. Talán a vallási és világszemléleti tolerancia lehet a magyarázat arra is, hogy a katolikusokhoz képest késve és sokkal erőteljebbnél reagáltak az irodalmi modernség kihívásaira is, holott – mint látni fogjuk – lényegileg azonos valláserkölcsei nézőpontból szemlélték a különböző irodalmi jelenségeket, elsőként mindkét részről a naturalizmust. A különböző felekezetekhez tartozó kritikákból kiderül, hogy már Ady fellépése vagy a Nyugat megjelenése előtt készen volt az a konzervatív, a művek erkölcsi mondanivalójára tekintő kritikai eszközkészlet, amelyel majd az új irodalmi jelenségeket is fogadják.

A protestáns és a katolikus irodalom-felfogásra is jellemző például a művészetek eszményítő szerepének a hangsúlyozása. Székely György 1900-ban publikált tanulmányának kiindulópontja művészet és vallás egymástól való függetlenedése, amit a szerző a reneszánsz hatásának tud be. Ennek ellenére Székely úgy látja, hogy – kivéve a korabeli naturalizmust – a művészet soha sem szakadt el teljesen a vallástól, a vallásos érzések, gondolatok ábrázolásától, sőt a művészet saját korában is elsődlegesen az eszményi, az ideális Szép ápolása. Ebben két fő mozgatórugója van: a nemzet és a vallás. Az eszményi célok elvesztése, melyet a szerző a naturalizmusban felfedezni vél nemcsak a művészet, de az emberiség hanyatlását is jelenti: „Nézetünk szerint az emberiség lealacsonyodásához

¹² SEBESTYÉN Jenő, „A keresztény világnézet és a magyar sajtó”, *Protestáns Szemle* 23 (1912): 578.

¹³ SZABÓ Ferenc S. J., *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)* (Budapest: Szent István Társulat, 2007), 185–187.

fog vezetni az, ha a művészet is megszűnik az eszményit, az ideált ápolni.¹⁴ A továbbiakban három kapcsolódási pontot határoz meg a művészet és a vallás között: a fenséges érzését (pszichológiai motívum); az ember erkölcsiségére gyakorolt hatást (etikai motívum) és az emberi és társadalmi összetartozás-érzés erősítését (szociális motívum). További rokonság a két terület között a vallás-erkölcsi génusz (próféta) és a művészszeni alkati, lelki rokonsága, melynek részletesebb elemzését az 1902-ben megjelent *A művészi és erkölcsi alkotásról* című írásában fejtette ki Székely. A gondolatmenet kiindulópontja egy 1860–61-ben a Szépirodalmi Figyelőben Gyulai Pál, Szász Károly, Salamon Ferenc és Szemere Miklós között lezajlott irodalmi vita, amelynek hozzászólásait mérlegelve Székely hajlana az életrajzi én („valóén”) és a műben megalkotott fiktív én („lát-szatén”) szétválasztására, végül azonban épp a műalkotás vallás-erkölcsi alapjának személyes hitelessége (legyen szó epikus alkotásról vagy líráról) teszi szükségessé számára a kettő szoros összetartozásának a fenntartását, s ezzel együtt a művészi egyéniség szükségszerű vallásos és etikai mozzanatainak megerősítését.¹⁵

Hasonló szemléletmódot figyelhetünk meg katolikus részről Prohászka Ottokár esetében. Az ő művészet-fogalmának lényege így foglalható össze röviden *A diadalmas világnézet* vonatkozó passzusai alapján: a műalkotásban az alkotóművész lelke tükrözi vissza a világot, az ő feladata tehát, hogy „a tömértelen sokadalmat, a mindenség tarka világát, az élet és érzés és küzdés végtelenségét” szétszedje, s önmagában újra „egységes, harmonikus világgá”¹⁶ alakítsa. Prohászka a jó és a rossz, tehát az általa elfogadható és elfogadhatatlan művészet közti különbséget a *sima és a domború* vagy *homorú tükör-metaforával* szemlélteti. Azok az alkotó lelkek, melyek a sima tükörhöz hasonlóak, a világot és az életet töretlen szépségükben képesek felmutatni, míg azok, akiknek a lelke torzult – rájuk vonatkozik a domború és homorú tükör metaforája – csak a pusztulást, a szenvedést képesek bemutatni, s ezzel a világ képét is eltorzítják, magát a „szép világot” is kínpadra vonják. Prohászka tehát nem fogad el a művészetben

¹⁴ DR. SZÉKELY György, „A művészet és a vallás egymáshoz való viszonya”, *Protestáns Szemle* 12 (1900): 2.

¹⁵ DR. SZÉKELY György, „A művészi és erkölcsi alkotásról”, *Protestáns Szemle* 14 (1902): 485–498; 568–581.

¹⁶ PROHÁSZKA Ottokár, *A diadalmas világnézet*, Prohászka Ottokár összegyűjtött művei 5 (Budapest: Szent István Társulat, 1928), 18.

semmiféle dekadens megnyilvánulást, pesszimista vagy szkeptikus szemléletmódot. Ezen az alapon utasítja el Zola naturalizmusát, Ibsent, Bjørnson-t vagy Gerhard Hauptmann-t, de ez lesz az elvi alapja későbbi Ady-kritikájának is.¹⁷

Hasonlóan hamis ábrázolásnak tartja azonban azt is, amikor a gyermekien naiv művész pusztán a szépséget ábrázolja, s nem vesz tudomást az emberi lét tragikumáról. Róluk így ír *A diadalmas világnézet*-ben: „A lepkékkel karikáznak, a tücskökkel ciripelnek, a verebekkel csiripelnek, örülnek a napsugárnak, s amellet szívtelenek gondatlanságukban s kegyetlenek örömeikben, mert az epedő, az életet megörökíteni vágyó léleknek kérdéseire süketek. Ha eped és szenved és kutat és vágyik bennük a lélek, ők csak a napsugárra s a virágra mutatnak s a mélységbe gravitáló s a mindenség mennyországába magát beleszántó lelket magára hagyják, magára, az ideiglenes, haldokló létnek nyirkos, ködös környezetében.”¹⁸ Prohászka, amikor Petőfi költészetében a mélységet hiányolja, a lélek tragikumának ebben az értelemben vett figyelmen kívül hagyását érti rajta. A Petőfi-centenárium évében pedig ezt jegyzi le naplójába: „Petőfit ünnepljük. Ez a géniusz a magyar szabadság hullámain fölviijogott mint a vízmadár a háborgó tengeren s pompás akcentust adott az érzésnek. De mélység nincs benne. A családi érzés is olyan hausbacken jófiúság! Hát az eucharisztia körül vijjogó s villámló sasokkal szemben mi ez a kiskőrösi szindarabjelentés-kihordó?”¹⁹

Az erre a katolikus szemléletmódra alapozott irodalomkritika a modern irodalomban csak erkölcsi válságot,²⁰ „beteg tartalmat”²¹ vagy aberrációt²² volt képes érzékelni. Hasonlóan eleve sitgamtízáló befogadás megfigyelhető protestáns részről is.²³ Közös továbbá a különböző felekezetek

¹⁷ PROHÁSZKA Ottokár, „Az erkölcsi válság”, *Katholikus Szemle*, 1924, 321–333.

¹⁸ PROHÁSZKA, *A diadalmas világnézet*, 1928, 21.

¹⁹ PROHÁSZKA Ottokár, *Soliloquia*, 2, Prohászka Ottokár összegyűjtött művei 24 (Budapest: Szent István Társulat, 1928), 140.

²⁰ PROHÁSZKA, „Az erkölcsi válság”.

²¹ HARSÁNYI Lajos, „Az új költészet és etikája”, in RÓNAY, *Harcok az új „világnézet” körül*, 293–296.

²² PINTÉR Károly, „Újabb elbeszélő irodalmunk”, in RÓNAY, *Harcok az új „világnézet” körül*, 164.

²³ Például: OMEGA, „Nyugatiasodás a magyar irodalomban”, *Protestáns Szemle* 22 (1910): 383–387; Sz., „Fertőzött modern kultúra”, *Protestáns Szemle* 23 (1911): 104–108; DR. MAKKAI, „Magyar protestáns szépirodalom”, 289–292.

szemléletében, hogy annak ellenére, hogy saját korukat, s (különösen protestáns részről) saját egyházuk helyzetét válságként élik meg, a kiutat a modern dekadencia által keltett morális válságból a felekezeti (protestáns, illetve a katolikus) irodalom felvirágzásától várják.

1916-ban Szabolcska Mihály vallásos költészetét tárgyaló írásában Dr. Kristóf György a Nyugatban megjelent kritikákkal és általában a modern irodalommal szemben fejt ki a református papköltő költészetének „jelentőségét”.²⁴ Az azonban a kortárs protestánsok számára is kétséges volt, hogy Szabolcska költészetére alapozva lehet-e olyan értelemben protestáns líráról beszélni, mint ahogy a katolikusoknál ekkorra egyre inkább Harsányi Lajos és Sik Sándor művei jelentették a katolikus irodalmat. Ugyanabban az évben, amikor Kristóf György Szabolcska vallásos költészetéről értekezett, megjelent egy írás a lapban – a később Adyról nevezetes tanulmányt író – Makkai Sándor tollából *Magyar protestáns szépirodalom* címen, beszédes alcímmel: *Komoly szó valamiről, ami nincs, de aminek lennie kell*. Makkai tanulmányának központi kérdése, hogy létezhet-e magyar protestáns szépirodalom, s ha igen, akkor milyen lenne az. A fiatal szerző kiindulópontja szerint a művészet – csakúgy mint általában a protestantizmus – nem lehet irányzatos. Az aktualitásokon, a jelen pillanatnyiságán felülemelkedő, általános emberi eszményeket megjelenítő művészetnek és szépirodalomnak azonban – ha a metafizikai Szép, Jó és Igaz hármasszámára eszménye jegyében akar állni – irányítottnak, sugalmazottnak kell lennie: „Minden irodalmi műalkotásban, a tiszta lírától kezdve fel a dráma legmagasabb csúcsáig valamelyes világnézet és életfelfogás jelenik meg emberi szimbólumokba érzékítve, a műalkotás húst, csontot, vért, szóval testet ad valamely életeszménynek, ábrázolja az ideált, mely a gondolkodás és érzület világában, a logikai és ethikai síkban már él.”²⁵ Bármennyire is „komolynak” szánta Makkai az írását, ekkori irodalomeszményének a kifejtésénél, a helyzet értékelésénél, a modern irodalom durva leminősítésénél (pl. „Nyugatos sárbanfetrengés”, „nyugatos moszlék”) és a protestáns szépirodalom megalkotásának szükségességénél tovább nem jutott. A példaképként állított, nem kizárólag protestáns elődök (Arany, Petőfi, Tompa, Vörösmarty, Madách, Vajda, Kemény) mellett az utánuk következő generációkból Baksay Sándort, Herczeg Ferencet, Gárdonyi Gézáét és Gyóni Gézáét

²⁴ Dr. KRISTÓF György, „Szabolcska Mihály vallásos költészet”, *Protestáns Szemle* 28 (1916): 347–362.

²⁵ DR. MAKKAJ, „Magyar protestáns szépirodalom”, 52.

említi a szerző. Úgy látja, nekik és az őket követőknek kellene létrehozni a protestáns szépirodalmat, amely betöltheti azt a feladatot, hogy „hozzon mindezekbe (t. i. a nyugatos irodalomba – Sz. Z.) szűzies, fenséges, eszményi levegőt, örökkévalóságot, lelket, emberi méltóságot. Az aesthetikai köntös, a művészi forma szolgátságát kell megtörnie a protestáns világnézetnek. Mert a művészi formát a modern magyar irodalom az értéktelen gondoltok és az erkölcstelen indulatok szajhájává tette; ezt vissza kell adni önmagának azáltal, hogy aesthetikai formát logikai és ethikai becse által kell széppé, önállóvá, emberek és irányok felett állóvá tennie!”²⁶

Ehhez hasonlóan a katolikusok számára is az erkölcsi és irodalmi válásból való kiutat a katolikus szellemiség és erkölcsiség térhódítása, a katolikus irodalom felvirágzása volt hivatott megmutatni. Harsányi Lajos például a következőket írja: „Nos, az ébredő katolikus szellem, mely az idők minden produktumát föl tudta használni, cserélje ki ezt a beteg tartalmat, s a csillogó köntösbe öltöztesse bele a katolicizmus örökké egészséges, győzelmes, tiszta eszméit. S olyan modern, szimbolikus katolikus költészetünk lesz, milyenről ezelőtt tíz évvel még csak nem is álmodhattunk.”²⁷ A katolikus irodalomértés Prohászka nyomán az irodalommal kapcsolatban is az eszmék tükrözését tartja elsődlegesen fontosnak, és nem zárja ki – Taine-hez hasonlóan – a társadalmi viszonyok művészetalakító szerepét sem, noha ez elsősorban egyfajta ideális realizmust jelent a naturalizmus ábrázolásmódjával szemben.

Más a viszonya a korabeli katolicizmusnak a modernség felszínén érzékelhető jelenségeivel. Formailag a modernség újfajta beszédmódot, s a kultúrharca eszköztárának gazdagítását jelenti, amelyek elsajátítása a közeli jövőben bekövetkező győzelem elengedhetetlen feltétele. Ennek irodalomkritikai vetülete az a pozitív értékítélet, mely több korabeli katolikus kritikában is elismeréssel szól a modern magyar líra verstechnikai újításairól, nyelvi gazdagságáról. „Feltétlen dicsérrel kell adoznunk a modern líra költői dikciójáért és verstechnikájáért. [...] [O]ly szépséget fedeztek föl nyelvünkben, annak zenei és festői hatását annyira kiaknázták, hogy költészetük e szempontból valóban fordulót jelent.” – írja például Tordai Ányos.²⁸ Nagy József *Újabb magyar költők* című kritikájában pedig a következőt

²⁶ Uo., 54.

²⁷ HARSÁNYI, „Az új költészet és etikája”, 296.

²⁸ TORDAI ÁNYOS, „A modern magyar líra”, in RÓNAY, *Harcok az új „világnézet” körül*, 287–288.

olvashatjuk: „Rég nem gazdagodott a magyar költői nyelv annyi új fordulat-
tal, jelzővel, kép- és gondolatbeli összefüggéssel, a verselési technika pedig
annyi ritmus lendülettel, mint Ady Endre, de különösen Babits Mihály pár
évi működése révén.”²⁹

(Összegzés) Ha ezek után megpróbáljuk mérlegre tenni az 1920 előtti
protestáns és katolikus irodalmat és irodalomszemléletet, akkor egyrészt
azt állapíthatjuk meg, hogy a lényegileg hasonló irodalom-felfogás alap-
ján ítélkező protestáns és katolikus irodalomkritika a korabeli népmozz-
gati tradícionista kritika csoportjába sorolható, viszont a modernségre adott
válaszuk annak intenzitása miatt (főként katolikus részről) a konzervatíviz-
mus első megjelenésének tekinthető a századelő magyar irodalmi életében.
A modern irodalommal szemben a hívő olvasóközönség számára vallás-
erkölcsi szempontból is kifogástalan felekezeti (vagy általában keresztény)
irodalom szükségességének a felismerésén túl protestáns részről ebben
az időszakban maradó eredmény nem született. Katolikus részről po-
zitívabb a mérleg, ugyanis a század első évtizedében kezdett kibontakozni
a modern katolikus líra, mely kezdő lendületét a 19. század végi politi-
kai gyökerű katolikus újjászületésből meríti. Összefüggésben a katolikus
modernizáció korabeli programjával egyfajta instrumentális modernség
jegyében a költői nyelv bizonyos fokú korszerűsítésén túl azonban jelentős
irodalmi teljesítményt a katolikus irodalom sem tudott felmutatni. Ezzel
szemben a magyar irodalmi modernség arculatának formálódását döntően
meghatározta a protestáns Ady Endre és a katolikus Babits Mihály költé-
szete. Az ő életművük azonban nem a felekezeti kultúra keretei között bon-
takozott ki, hanem a modernség autonóm esztétikai elvei szerint született,
s ezek között a keretek között – a keresztény egyházak szempontjából időn-
ként botránnyosan – írták újra a keresztény szöveg hagyományt. Amíg egyik
oldalról, a keresztény egyházak szempontjából tehát a modernség az euró-
pai kultúra válságaként mutatkozott meg, addig másik oldalról, az irodalmi
modernség egyes képviselői számára olyan „alakító feszültségként” jelent-
kezett,³⁰ melynek révén jelentős, új művek születhettek.

²⁹ NAGY József, „Újabb magyar költők”, in RÓNAY, *Harcok az új „világnézet”
körül*, 291.

³⁰ Erik TONNING, *Modernism and Christianity*, *Modernism and ...* (Palgrave
Macmillan, 2014), 6–13.

ADY ENDRE KÖLTÉSZEKÉNEK FOGADTATÁSA 1908 ELŐTT

(Az első két kötet fogadtatása) Irodalomtörténeti közhely, hogy az első „igazi” Ady kötet az 1906-ban megjelent *Új versek*. Ez az a könyv, amely a korábbi kötetekhez képest jelentős (ha nem is nagyszámú) olvasói érdeklődést, és igen erőteljes kritikái visszhangot is kiváltott, s amely utóbb korszakfordulóként értelmeződött a magyarországi irodalmi modernség történetében. Az irodalomtörténet-írásban lényegében máig olyan eseményként tartjuk számon a kötet megjelenését, mint ami új fejezetet nyitott régiek és újak, a konzervatív irodalomkritika és a modern irodalom vitájában is.

Az 1899 júniusában Ábrányi Emil előszavával megjelenő *Versek* című kötetről közölt kritikák – ha a kötet fogadtatása valóban nem is nevezhető fergetegesnek – általában pozitívan értékelik a fiatal vidéki költő jelentkezését. Az írások jelentős része Ady szűkebb páttriájából származik, közölt a kötet-ről ismertetést a Szilágy, a Debreceni Ellenőr, a nagyvárad Szabadság, az Aradi Közlöny és a Nagyvárad, de publikál rövid recenziót az Új Idők, A Hét, a Vasárnapi Újság, sőt Rákosi Jenő lapja a Budapesti Hírlap is. A *Versekről* megjelent írások jobbára az elsőkötetes szerzők műveiről szóló ismertetések sablonjait ismételve állapítják meg, hogy a fiatal költő figyelemre méltó tehetség. Az Új Idők szignálatlan kritikájában például a következőket olvashatjuk: „Nem akarom ugyan mondani, hogy Ady Endre kész poéta, azt sem, hogy hírével megtelik majd a világ, de van mély érzése, erős magyarsága s amit elmond, abban találsz eredetiséget is.”¹ A Hét pedig mint „izmos talentumot” üdvözli a Adyt, s ekkor még a Budapesti Hírlap is fölhívja olvasói figyelmét a frissen jelentkező tehetségre.

A későbbi történet szempontjából leginkább a Nagyvárad című napilap ismertetése érdemel figyelmet, melynek kritikusa már ekkor megjegyzi: „De mondjuk meg őszintén a kedves poétának azt is, hogy versei arra is

¹ Ady Endre, *Összes versek*, sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 194–195.

rávallanak, hogy még – nagyon fiatal. Ezért van bennök annyi világfájdalom, annyi blazírtság, annyi modernség. De reméljük, hogy e tulajdonságait le fogja vetkőzni a korrallal. [...] Több naívságot, kevesebb blazírtságot remélünk a jövőben Ady Endrétől, akkor lesz igazi poéta.”² Noha korai versei nem is feltétlenül mindig tükrözik Ady irodalmi elkötelezettségét és a korabeli magyar irodalmi mezőn belüli önpozicionálását, publicisztikájából világosan kiolvashatjuk, hogy a konzervatív irodalom és a hivatalos kritika részéről „kozmpolitának” nevezett modernebb szemléletű irodalom közül Ady már ekkor az utóbbit választja. 1899. január 25-én a Debreczeni Főiskolai Lapokban Berczik Árpád vígjátékát ismertetve jegyzi meg: „Berczik darabját azért dicsérik sokan, mert a nemzeti irányt követi. Egy rövid disztinkció legyen szabad nekem itt tenni: Az irodalomban nincs jogcíme annak, ami *csupán nemzeti* – általános emberi vonások nélkül. Az *örök emberi* hasza át a nemzeti irány produktumait, mert csakis így számíthatnak komoly értékre, igazi sikerre.”³

Az 1903-ban megjelenő *Még egyszer* című kötet, ha a számszerű adatokat nézzük, majdnem kétszer akkora figyelmet váltott, ki mint a *Versek*, amelyről pedig Ady a Szigligeti Társaságnak címzett támogatást kérő levelében így ír: „[...] *Versek* című kötetem olyan sikert aratott, amilyent fiatal poétáé évek óta nem”.⁴ Az új kötetet propagáló Miskolci Napló is mint „a legrokonszenvesebb és legtehetségesebb fiatal poéták egyiké”-t mutatja be Adyt. De Ady nagyváradi újságíró kollégája, Fehér Dezső is arról ír a *Még egyszer* kötet kapcsán, hogy Ady „kiadott Debrecenben egy »Versek« című kötet, amelyről olyan kritikuskok, mint Rákosi Jenő, Kiss József, úgy írtak, hogy a magyar poézis hervadó kertjében kifakadt egy gyönyörűséges eleven rózsató, s a legnagyobb magyar poétát vélik felismerni az Ady Endre jövődjében.”⁵ A regionális lapok mellett közöl kritikát a *Még egyszer*ről a Budapesti Napló Vészi József tollából, a Magyar Génusz Gellért Oszkártól, ezeken kívül olvashatunk ismertetést a kötetről a Pesti Hírlapban, a Jövendőben, a Magyar Közéletben, az Ország-Világban,

² Uo., 1:195.

³ ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 82.

⁴ ADY Endre, *Összes versek*, sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 214.

⁵ Uo., 2:220.

az Új Időkben, a Vasárnapi Újságban (talán Schöpflintől), a Pesti Naplóban és a Képes Folyóiratban.

A *Még egyszer* kritikai fogadtatásából főként azokra a motívumokra érdemes figyelni, amelyek majd vissza-visszatérő elemei lesznek az „igazi” Ady recepciójának is. Vészi József Ady versei kapcsán a modernséget és a modern lírával megjelenő újfajta szubjektivitást emeli ki,⁶ míg Gellért Oszkár kritikájának zárlatában a versek homályosságára utal: „Érzi-e a fájdalmat ez az ember, vagy világnézete a fájdalom? Nem tudni. Egyet tudni: hogy – akaratlanul-e, akaratlanul-e hibái takarására – keresve keresi a homályost. És valószínű, hogy megmosolyog engem, ha nem értem őt, és valószínű, hogy megmosolyog, ha állítom, hogy értem. Természetes; mint nem lehet érteni a homályt és mint lehet érteni egyáltalában valamit?”⁷ Találunk kevésbé elfogadó bírálatot is, amelyekben már a későbbi kritikák frazeológiája szólal meg. Ráskai Ferenc írja a kötetéről a Pesti Hírlapban: „Ady Endre hagyjon fel beteges modorával, amely tehetségét felemészítő irányba tereli. Hogy még világosabbak legyünk: »áldomást« ne az elzúllott zsenikre tartson, mint ezt egyik versében teszi.”⁸ Mások a kötet verseinek pesszimista világképét kifogásolták: „Forrongó tehetsége bizonyára a sötét pesszimizmustól megtisztulva jelentkezik majd legközelebbi kötetében.” – írja az Ország-Világ név nélküli bírálója.⁹

(Az Új versek és a Vér és arany *kritikai visszhangja*) „Magyar költő még nem támasztott akkora zajt maga körül, mint Ady Endre. Ezt a zajt ő maga provokálta.” – írja az *Új versek* kapcsán Schöpflin.¹⁰ Ezt a „maga provokálta zajt” azonban nem csak az „Ady-líra egykori provokatív beszéde”¹¹ váltotta ki, hanem maga a szerző is gondoskodott róla, hogy az első két kötet (ahogy fentebb látható volt korántsem sikertelen) fogadtatása után az *Új versek* még nagyobb kritikai visszhangot váltson ki. Ady ugyanis tudatosan építette fel, s lehetőségei szerint irányítani is próbálta kötetének

⁶ Uo., 2:221.

⁷ Uo., 2:222.

⁸ Uo., 2:225.

⁹ Uo., 2:227.

¹⁰ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, sajtó alá rendezte SEBES Katalin (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990), 243.

¹¹ EISEMANN György, „Modernitás, nyelv, szimbólum”, in SZEGEDY-MASZÁK és VERES, *A magyar irodalom történetei: 1800-tól 1919-ig*, 702.

fogadtatását.¹² A Budapesti Napló 1906. január 25-i számában jelent meg írása Ignotus *Olvadás közben* című könyvéről. Ez a publicisztika már a hamarosan megjelenő kötetének befogadását készítette elő, megnevezte az ellenfelet azáltal, hogy támadta Szilágy vármegyét s általában az elmaradottságot és a népnemzeti tradicionalizmus irodalmi ízlését: „Valóságos s minden Gyulaiaknál, Riedleknél előkelőbb papja Aranynak Ignotus. Én kurjongattam valamikor diáktorokkal a Csonkatorony táján. Debrecen öskollégiumának életét én ismerem. A magyar Kálvin nekem adta a maga szigorú utasításait valamikor. És én vagyok a hitetlen. És ha ezerszer kiátkoznak, én mégsem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának.”¹³ Az *Új versek* előzetes hírverése is jelentős irodalmi eseményt ígért. A Budapesti Napló szignálatlan előfizetői felhívása például ekképpen: „Ady Endre versei felett nem lehet egyszerűen napirendre térni: újra el kell olvasni őket, kritizálni kell őket, lelkesedni kell értük – vagy felháborodni. [...] Ady Endre verskötetének megjelenése minden bizonnyal érdekes esemény lesz azok számára, akiknek konzervativizmusa a régi formákhoz ragaszkodik, még inkább azoknak, akik óhajtva várják egy új művészet megszületését, és mindenkinek, aki szeretettel és érdeklődéssel nézi: mint keresi egy erős poéta-individuum a maga külön művészetét.”¹⁴

A kötet kritikáit végigolvasva igazat adhatunk Kosztolánczy Tibornak abban, hogy a megjelent bírálatokat alapvetően a rajongó, vagy legalábbis az elismerő hangnem jellemzi. Kosztolánczy meggyőző magyarázatát is adja ennek, amikor rámutat arra, hogy a kötetéről megjelent kritikák jelentős része Ady személyéhez valamilyen módon közel álló emberektől származnak, jó részüket a Budapesti Naplónak dolgozó újságírók publikálták. Értékelését azonban, amely szerint „az 1906 januári vitára [...] nem találunk más magyarázatot, mint azt, hogy sértő megjegyzéseivel a legnagyobb közfigyelmet akarja kiváltani”¹⁵, érdemes némileg árnyalni. A vita, a költő személyét ért támadásokban kifejeződő meg-nem-értés ugyanis része volt annak a költői szerepfelfogásnak, melyet Ady például Verlaine kapcsán

¹² Vö. KOSZTOLÁNCZY Tibor, „»Rajongj érte, vagy szidd le a sárga / földig – jámbor embertársam –, / az nekem mindegy.«: Az 'Új versek' fogadtatásáról”, *Iskolakultúra* 16, 7–8. sz. (2006): 54–62.

¹³ ADY, *Összes prózai művei* 7, 7:106.

¹⁴ ADY, *Összes versek* 2, 2:234.

¹⁵ KOSZTOLÁNCZY, „Az 'Új versek' fogadtatásáról”, 56.

publicisztikájában kifejt. Az Ignó-cikk után őt ért támadásra a nagyváradi Szabadságban közölt válaszában azt írja: „A támadásokat megszoktam. Nyilván: vagyok valaki.”¹⁶ Feltűnően rímel erre az, ahogy Abel Bonnard állami kitüntetése kapcsán 1906-ban megjelent cikkében a hivatalos irodalom által elismert fiatal költővel a mellőzött Verlaine-t állítja szembe: „És Verlaine. Nem kapott prix de Rome-ot soha a vén vagabundus. Ám volt valaki.”¹⁷ Ady számára a modern költő ideálja ekkor az el nem ismert, a támadott (máshol Victor Hugo-val szembeállított) Verlaine volt, a tömeggel szemben egy új költői egyéniség képviselőjét látta a francia költőben, éppen ezért is reagálhatott egy évvel később érzékenyen a Franciaországban formálódó Verlaine-kultuszra.¹⁸ Ady számára tehát saját modernségének és költői jelentőségének visszaigazolását jelentették (volna) az őt ért bíráló kritikák. S ez egyben belépést jelentett (volna) számára abba az irodalmi mezőbe, mely az 1890-es évek eleje óta viták során át jelölte ki a népnemzeti tradicionalizmus és a modern irodalom törésvonalait.

Kosztolánczy Tibor említett tanulmányában felveti annak a szükségét is, hogy nemcsak az első Ady-kötet és a konzervatív kritika viszonyát kell az általa feltárt tények és összefüggések ismeretében újragondolni, hanem azt is, hogy „[e]rős kritikával kell olvasnunk a Lédának szóló Ady-leveleket is”, melyekben a költő az őt ért támadásokról panaszkodik.¹⁹ Az *Új versekről* szóló kritikákat újraolvasva mindez szintén feltétlenül indokolt lehet, hisz a kötetéről 1907 augusztusában bírálatot közlő Budapesti Szemle is finoman ad hangot nemtetszésének, noha a bírálat végkövetkeztése egyértelmű: „Mint mikor kórón és bogáncson keresztülhalva egy-két ibolyát találunk, az *Új versek* közt is akad néhány sikerültebb, mint például *A könnyek asszonya*, *A fehér csönd*, *Az én menyasszonyom*, de ezek sem lépik túl a középszerűség mértékét.”²⁰ Az *Új versek* s még a *Vér és arany* kritikái sem polarizálódnak tehát egyértelműen, viszont gyakran utalnak a vita szituációjára. A pozitívan értékelő kritikák egy része is úgy helyezi el Adyt a korabeli irodalmi kontextusban, hogy kiemelik kötetének azokat

¹⁶ ADY, *Összes prózai művei* 7, 7:123.

¹⁷ ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 13.

¹⁸ ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 48–49.

¹⁹ KOSZTOLÁNCZY, „Az *Új versek* fogadtatásáról”, 59.

²⁰ ADY, *Összes versek* 2, 2:277.

a momentumait, melyek eltérnek a népnemzeti tradicionalizmus irodalmi ízlésétől, s melyek vitát gerjeszhetnek (az *Új versek*ben ez főként a hazafiasság kérdését, a *Vér és arany*ban pedig a magyarsághoz való viszony mellett a költői nyelv „homályosságát” jelenti). Számolnunk kell azonban azzal is, hogy nem a nyomtatott sajtó az egyetlen médium vagy közeg, ahol támadás érhetette Adyt. A korabeli kávéházak újság- és irodalomolvasó közönsége, s egyéb személyes kapcsolatok révén hasonló, sőt esetlegesen durvább kritikák fogalmazódhattak meg. Erről a kötetek némelyik recenziója is tanúskodik. Az *Új versek*et a Huszadik Században ismertető Bürger Ernő jegyzi meg például: „Magam is hallottam egy országos nevű kisfaludysta költőnk szájából a szentenciát, hogy: »Van benne poétaság, csak ellovalta a dolgát azzal, hogy odaadta magát a hazafiatlan iránynak. Nem lesz belőle soha semmi se.«²¹ A Zólyomvármegyei Hírlap kritikusa, Vissnyovszky Rezső a *Vér és arany*ról szóló írásában örökít meg egy hasonló kávéházi jelenetet.²² Ady megítélésének alakulását tekintve számolni kell továbbá a napilapokban költészetéről közölt paródiákkal, melyek révén a széles olvasóközönség körében úgy alakult ki kép a költőről, hogy eredeti műveit nem is olvasták. Babits a *Halálfi* című regényében örökít meg egy jelenetet, amelyben Imrus Döme bácsival vált szót magyar irodalom nemzeti jellegéről: „Döme néhány paródiát is látott bizonyos Ady magyargyalázó és értelmetlen verseiről, melyek méghozzá az ember állati ösztöneit magasztalták: idáig süllyedt a poézis! Döme egész életében uralkodni próbált ösztönein; s ezek a taknyosok nyíltan kitárják országnak-világnak, amit a tiszta, szermermes magyar lélek szívesen eltitkol még önmaga előtt is.”²³

Közismert továbbá az, ahogy a már egyetemi hallgatóként a modern magyar irodalom megteremtésének gondolatával induló Babits, Juhász Gyula és Kosztolányi levelezésük tanúsága szerint Adyt és az *Új versek* kötet megjelenését fogadták. Juhász Gyula leveleiben 1905-től jelenik meg Ady neve, s mindig pozitív kontextusban. Juhász 1905 decemberében az *Új versek* megjelenése előtt a kolozsvári *Új Század*ban publikált írása is így jellemzi Adyt: „Sok fanatikus barátja van s temérdek fanatikus ellensége.

²¹ Uo., 2:270.

²² ADY Endre, *Összes versek*, sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor és KISPÉTER András, 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó; Argumentum Kiadó, 1995), 177.

²³ BABITS Mihály, *Halálfi*, sajtó alá rendezte SZÁNTÓ Gábor András, NÉMEDINÉ KISS Adrien és T. SOMOGYI Magda, 1 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), 550.

Emberek, ez Valaki! Megmondom, ki: a legnagyobb magyar költő; Ady Endre. Az ő verseit mohó gyönyörűséggel olvassák a magyar modernnek, és fogcsikorgató ellenkezéssel a szívós maradiak. Igen, a maradyak! Kígyót, békát kiabálnak rá. Kozmopolita, beteg, dekadens, veszedelmes! És a verseit nem lehet érteni!”²⁴ Kosztolányi és Babits viszont komoly ellenérzésekkel fogadják Ady kötetét, s ami még inkább érdekes, hogy levélváltásukban a későbbi kritika Ady-ellenes frázisai jelennek meg.²⁵

A *Vér és arany* kritikai visszhangja, ha alapvetően hasonló is, mint az *Új versek*é, némileg mégis eltér attól. A fordulat – amennyiben lehet erről beszélni – a kötet recepciójában Ignótus Magyar Hírlapban megjelent tárcája után következett. 1908. január 14-én, a megjelenés napján Ady ezt írja Lédának: „Egyébként is olyan vagyok, mint egy üldözött vad. Az Ignótus kritikája megvadította az ellenségeimet.”²⁶ Két nap múlva jelenik meg az Alkotmányban Friedreich István Göröcsöni Dénes álnéven írt durva hangvételű kritikája. Az ezt megelőző írások Ady kötetét és költészetét a társadalmi, szellemi, művészi és irodalmi modernizáció kontextusában igyekeztek megragadni, ki-ki saját irodalmi és esetenként politikai beállítottsága szerint. A Népszavában Bresztovszky Ernő például azt írja: „[E]z az Ady-kötet a marxisták argumentuma.”²⁷ Jelenik meg kritika a kötetéről Kosztolányitól (ő A Hétbe és az Új Időkbe is ír), Schöpflin Aladártól, Hatvany Lajostól és az előbb említett Ignótustól is.

A kritikákat olvasva az is világossá válik, hogy a modern irodalomszemlélet – hasonlóan a kései Vörösmarty recepciójához – ugyanazokat lényeges motívumokat, poétikai jelenségeket emeli ki Ady költészetéből, mint a konzervatív kritika, csak más előjellel tárgyalja és értékeli azokat. Ignótus Magyar Hírlapban közölt kritikájában az Ady-versek megértésének problematikájával kapcsolatban olyan művészetfelfogás és irodalmi szövegbefogadás vázlatát írja körül, amelyben a művek megértésének csak egyik, s a műérzékelés egyéb tényezői mellett egyáltalán nem egyedüli meghatározó összetevője a befogadás során végzett értelmi tevékenység:

²⁴ ADY, *Összes versek 2*, 2:234.

²⁵ BABITS Mihály, JUHÁSZ Gyula és KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelezése*, sajtó alá rendezte BELIA György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 108–116.

²⁶ ADY Endre, *Levelezése*, sajtó alá rendezte HEGYI Katalin, VITÁLYOS László és jegyz. VITÁLYOS László, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó; Argumentum Kiadó, 2001), 9.

²⁷ ADY, *Összes versek 3*, 3:141.

„A költészetben az értelem számára való foglalat csak egy az *ezer* adalék közül, mellyel a költő együttvéve mesterkedik ki azt, hogy a papírosra olyasmit szegezzen le, ami az olvasót ugyanolyan állapotba ejtse, mint aminő őbenne nyugtalankodott volt kifejeztetés után.”²⁸ Ebben az Igotus cikkben és ebben az összefüggésben található a nevezetessé vált, *A fekete zongorára* vonatkozó kijelentése is: „Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.”²⁹ A Nyugat februári számában Igotus ismét visszatér az Ady-versek befogadásának kérdéséhez, ekkor egy újabb jelentős meglátást fogalmaz meg, amennyiben a mű értelmi (értelmes, tartalmas jelentéssel bíró) mondanivalóját nem annyira a jelen megértői számára nyitott, hanem a jövőben felnyíló jelentésmozgásokként határozza meg: „[E]gyelőre nem tudom szó-tári szóval elmondani, bár valósággal megértem, amit a költő mindenféle boszorkánymesterséggel megértetett velem. Mert ne feledjük: ami ma szó-tár, az tegnap még értelmetlenség volt [...]”³⁰ Az Ady-vers jelenbeli megértése tehát ennek a jövőben felnyíló dimenzióknak a megsejtése. Igotus a Magyar Hírlapban közölt cikkében foglalkozik Ady magyarságának a kérdésével is. Egyrészt az irodalmi hagyomány felől próbálja elhelyezni Ady magyarságra és saját magyarságára vonatkozó kijelentéseit, s a „mit ér az ember ha magyar?” provokatív kérdés történeti előzményeit Berzsenyitől Vajdáig jelöli ki. Ezen túl a magyarság témáját is a versek, tehát végül is a költői nyelv magyarságának a kérdéseként ragadja meg: „Ady Endre úgy tud magyarul (nem tudom, tudatosan-e), hogy senki jobban. Úgy versel magyarul, vagyis úgy lesi ki, teljes tudatossággal, a magyar mondatnak legbelsőbb lelkét, hogy senki különben.”³¹

A nyelv és a hazafiság problematikáját két nappal Igotus említett kritikája után (Göröncsi Dénes álnéven) Friedreich István is kiemeli a katolikus Alkotmány című lapban megjelenő írásában, de egészen más kontextusban és előjellel, mint Igotus. „Nemes ideálok, emelkedett lélek s tökéletes nyelv teszik a költőt.” – határozza meg saját költészetfogalmának alapértékeit Friedreich,³² majd hozzáteszi: „Ady Endrénél mindez majdnem

²⁸ Uo., 3:152.

²⁹ Uo., 3:153.

³⁰ Uo., 3:160.

³¹ Uo., 3:153.

³² Uo., 3:154.

teljesen hiányzik. Verseiben kínpadon vergődik, s ezerféle tortúrát áll ki a szegény magyar nyelv.³³ Később vitába száll Ignottusszal is: „Nem tudunk felemelkedni az esztétikai értékelésnek ilyen übermenschli magaslatára; valamelyes értelmet keresünk még a versekben is – ha azonban Ignotus így módosítaná ítéletét, hogy Ady Endrének csak érthetetlen strófái tetszenek neki, ebben a kritikában látnánk egy kis logikát. Amely verseinek ugyanis homályos az értelme, azoknak talán becsületes és egészséges ember által is méltányolható a tendenciája, s pusztán a kifejezés eszközei gyarlók és művésztelenek, de amit értelmesen megír Ady Endre, az legnagyobbreszt visszataszító, undok dolog, a moral insanity kifejeződése.”³⁴ Ebből a két mondatból is látható, hogy Friedreich kritikája nem esztétikai, hanem kizárólag morális – tehát lényegében Gyulainál is konzervatívabb – nézőpontot érvényesít. A morális ítéleten belül fogalmazódnak meg azok a kifogások, melyek a későbbiekben is a konzervatív kritika szólamait jellemzik: „Nyugat-imádat”, „bordélymorál”, hazafiatlanság, önteltség, cinizmus, s már ekkor megfogalmazódik a nyílt antiszemitaizmus is: „Dorombhangú lantján a Vészi Józsefek perfid nótáit pengeti. [...] A Vésziék szájában azonban értettük azt a hazug éneket. Őket idegen nemzet szülte, ellenséges faj tradíciója lelkesítette, s a mi romlásunk, gyengülésünk nekik a zavarosban halászás hálás alkalma volt.”³⁵

Friedreich kritikája tehát azért lényeges, mert az *Új versek* megjelenése után lényegében itt fogalmazódnak meg először és egyből igen durva hangnemben a konzervatív kritika Ady- és modernség-ellenes támadásainak azok az alaptézisei, melyeket a későbbi viták variálnak. Az Alkotmányban megjelent írás másrészt már nemcsak jelzi a vita (lehetséges) szituációját, hanem – utalva a korábbi kritikákra (Ignotus, Mohácsi Jenő írásaira) – maga is vitázik. Írásának zárlatában, mintegy konklúzióként, kétségbe vonja Ady jelentőségét, s költészetének modernségét is: „Ady Endre neve lehet fogalom, de nem a modernséget jelenti, hanem a külföld extravaganciáin kapkodó feltűnési vágyat. Jelenti azt a kritikátlan majomtermészetet, mely vonalról vonalra másolja a mi lelkünkötől idegen és saját hazájukban sem méltányolt züllött vagabundusoknak érthetetlen féktelenkedéseit. Amelyik dogmának fogadja el, ami a szülőföldén is sületlen kivétel, s remeknek

³³ Uo., 3:154–155.

³⁴ Uo., 3:156.

³⁵ Uo.

kiáltja ki, ami otthon csak elvetélt kores.”³⁶ Ehhez képest sokkal árnyaltabb és kulturáltabban vitatkozó kritika jelenik meg májusban a Budapesti Szemlében. Az „– ó –, szignóval rejtett kritikus ekkor, a *Vér és arany* kapcsán konstatálja a magyar költészetben újabban mutatkozó „reformálási vágy”-at és „forrongás”-t, s a korábban megjelent pozitívan értékelő bírálatokkal szemben világosan leszögezi saját álláspontját Ady s az ő nyomán bontakozó modern líra kapcsán: „Előnyül tudják be, s eredetiségnek számítják, hogy a verselés megszokott technikáján és formáin túlteszi magát. Hogy vers-alkat, mérték, rím nála nem fontos; hogy tárgyai választásában is eltér a rendestől; szóval, hogy formában, kifejezésben, tartalomban egy új korszak hajnalodását jelzi lírai költészetünk mezején. Mi ezt a hajnalodást eltévelyedésnek látjuk.”³⁷

Amikor ezek a bírálatok napvilágot láttak, 1908 januárjában és májusában, már megjelent a Nyugat, az év őszén Nagyváradon kiadják *A Holnap* antológiát, s ezzel egy új szakasz kezdődik a magyar irodalmi modernség vitáinak történetében.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 3:181.

A NYUGAT FOGADTATÁSA – 1908

Az 1908 előtti népnemzeti tradicionalista kritika irodalomszemléletét vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy az irodalmi modernség tapasztalata (igaz jellemzően áttételesen és nyugati példák alapján) már a nyolcvanas évektől kezdve adott volt. A hivatalos irodalom esztétikájának tükrében azonban a modernség csak olyan átmeneti, múlandó válságjelenségként mutatkozott meg, amely nem veszélyezteti a Jó, a Szép és az Igaz metafizikai értékei alapján álló művészeteszmény történeti folytonosságát. Nem változtatott ezen a népnemzeti tradicionalizmussal szemben a század utolsó évtizedére önálló folyóirattal (A Hét) is rendelkező, modernebb, nyugatias szemléletű irodalom megjelenése sem. Viszont kialakult egy olyan osztott irodalmi mező, amelyben a századfordulón induló költők (így például Ady) tudatosan pozícionálni tudták magukat. Éppen Ady első köteteinek recepciója mutatja, hogy az új irodalom csak akkor tudott komoly vitát („forrongást”, „háborút”, „forradalmat”) kiváltani, amikor a hivatalos irodalmi és tudományos intézmények által preferált népnemzeti irodalommal szemben az irodalmi modernség képviselői is szervezeten léptek fel. Éppen ezért tehát a fordulópont a népnemzeti tradicionalizmus és modernnek vitájában valóban 1908, a Nyugat és a Nagyváradon kiadott *A Holnap* antológia megjelenése volt. Amennyire igaz az, hogy a Nyugat pozíciói vitapozíciók,¹ úgy a konzervatív kritika kialakulásának vizsgálatához is elengedhetetlen a támadásokra adott nyugatos és holnapos válaszok áttekintése. Ez azért is megkerülhetetlen, mivel akár egyes fórumok, akár egyes személyek vitapozíciója (ahogy arra leginkább a nevezetessé vált „duk-duk affér” is rávilágít) közel sem volt előre rögzített.

(*Keletről Nyugatra*) 1908 január 1-i dátummal, de valójában már az előző év karácsonyán megjelenő új folyóirat, a Nyugat már címadásában, szerzői névsorával és első lapszámának szövegeivel is egyértelműen

¹ Vö. SZILI József, „A Nyugat modernsége”, *Kalligram* 17, 4. sz. (2008): 50–68, 50.

jelzte, hogy a századelő irodalmi mezőnyében a hivatalos irodalommal szemben kívánja saját pozícióját kijelölni. Az első, programcikkeknek aligha nevezhető, a folyóirat címével „diametrálisan ellentétező”² címadású írás Ignotustól származott, aki egy alacsony színvonalú finn színházi előadás kapcsán értekezik a „kelet népéről”. A színházi előadás mégis apropó volt Ignotus számára, hogy az induló folyóirat irodalmi irányát elhatárolja a népmemzeti irodalomtól, s a lap címében is jelzett nyugatos orientációt kijelölje: „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart. Kelet népének is ez az útja, s ha járja: azon nap alatt jár, annak az emberiségnek felese, annak a történelemnek alakítója, mint a legnagyobb nemzetek.”³ Ugyanitt jelent meg Ady komoly felháborodást kiváltó *Magyar Pimodánjának* első részlete, s a *Figyelő* rovatban Gellért Oszkár tollából Szabolcska Mihály kötetének finoman gúnyos kritikája.

Köszönhetően a karácsonyi megjelenésnek az első reakció az új folyóiratra s az általa képviselt irodalomra már a Budapesti Hírlap újévi számában megjelent. Rákosi Jenő évnyitó vezércikkében tekintette át az előző év fontosabb politikai és kulturális eseményeit, s *A fiatal gárda* cím alatt kitért az új irodalmi jelenség értékelésére is. A következő hetek, hónapok konzervatív kritikáira is jellemző lesz, hogy a vizsgált és kritika alá vont irodalmi jelenséget mindig (impliciten vagy expliciten) politikai kontextusban tárgyalják, mintegy a századforduló „forrongó” közéletének egyik megnyilvánulásaként. Ez abból a hagyományos szerepértelmezésből is adódik, amely – ahogy erre Rákosi cikke is utal – az írótl és a költőtől a nemzeti küzdelemben való építő aktivitást várta el. Ezzel szemben Rákosi úgy látja, hogy az új irodalom képviselői megtagadják a nemzeti érzést, individualisták, s „magyar nyelven a magyart becsmérlik”.⁴ Irodalom és politika elvi összekapcsolását az azonos célra irányultság, a nemzet felemelkedésének szolgálata tette lehetővé. Már a nyolcvanas években Gyulai is azt tartotta az irodalom egyik legfontosabb feladatának, hogy felkeltse a szunnyadó hazafiságot, öntudatra emelje a nemzet eszméjét, kiművelje a nyelvet s hogy

² EISEMANN György, „A modernitás médiuma”, in *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő és TVERDOTA György, 52–59 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009), 52.

³ IGNOTUS, „Kelet népe”, *Nyugat* 1, 1. sz. (1908): 1–3, 3.

⁴ RÁKOSI Jenő, „Az év”, *Budapesti Hírlap*, 1908. január 1., 1–6, 4.

alakítón hasson a társadalmi és politikai viszonyokra.⁵ Az irodalomnak ez az esztétikai szférán túlmutató szerepe magában foglalta az irodalommal és az íróval szembeni morális elvárásokat is. Gyulai esztétikájában még egyensúlyban voltak az irodalmi mű különböző (politikai, morális és esztétikai) dimenziói, sőt kritikáiban és esztétikai tárgyú írásaiban az irodalmi művek esztétikai értékelésére esett a hangsúly, de attól kezdve, hogy a népnemzeti tradicionalizmus a „történelmi elem” háttérbe szorulását volt kénytelen regisztrálni a kortársi irodalomban, nála is felerősödik az irodalom nemzeti jellegére vonatkozó követelés.

Az a szemléletmód azonban, amely a modern irodalom jelentkezésében a nemzeti ideálokat veszélyeztető jelenséget látott, nem vetette el a haladás, a fejlődés lehetőségét. Rákosi fentebb idézett újévi cikke történelemfilozófiai igényű allegóriával indít, amelyben a folyó allegorikus képe egyszerre szemlélteti a haladást és a folytonosságot. A történelmet három, ciklikusan változó szakaszra bontja. Saját jelenkorát (mintegy köztes időszaként) úgy tekinti – egyébként pontosan látva az aktuális politikai és társadalmi változásokat –, mint amiben az előző korszakban kialakult új erők öntudatosságra jutottak, s összeütközésbe kerültek a régivel.⁶ Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaságban elmondott elnöki beszédében az új, a népnemzeti kánonba integrálhatatlan irodalmi jelenséget is a politikai, társadalmi, gazdasági és tudományos közélet forrongásának összefüggésében elemzi. Nemcsak hogy a fejlődés gondolatát nem veti el az irodalomról s általában a kultúráról beszélve, de az előző másfélszáz év magyar irodalomtörténetével kapcsolatban a fejlődés szükségességét hangsúlyozza. Három szinte forradalmi mozgalmat is megnevez: az elsőt Bessenyei nevéhez köti, ez az „új világfelfogás forradalma”: a felvilágosodás eszméjének magyarországi elterjedése; a második a Kazinczy nevéhez kötött „nyelv és ízlés forradalma”; míg a harmadik Petőfihez kötődik, ez „az egyéniség forradalma”.⁷ Ez a ’48-as hagyományokból is táplálkozó, s mint látható, a felvilágosodást sem elutasító történelemfelfogás azonban azáltal válik tradicionalizmussá, ahogy a történelmi változásoknak meghatározott módot és célt jelöl ki. A cél a nemzet felemelkedése, melyet azonban Beöthy szerint csak szerves fejlődés révén érhetünk el. Általában véve is elmondható, hogy az erről folyó

⁵ GYULAI, „A költészet s az irodalmi műveltség”, 176–177.

⁶ Rákosi harmadik történelmi szakaszában az előző periódusban győzedelmeskedő új régivé válik, s ezáltal újrakezdődik a történelem körforgása.

⁷ BEÖTHY, „Elnöki megnyitó beszéd”, 6.

diskurzus évszázadokra visszatekintően is gyakran használt olyan metaforákat, amelyek a nemzetet élő szervezethez vagy építményhez hasonlították, vagy a folyamatos, hol lassabb, hol gyorsabb haladás megszakíthatatlanságát hangsúlyozták, mint Rákosi fentebb hivatkozott folyó-allegóriája. Az első metaforából az egészséges növekedés képzeete következett, melyet nem annyira a külső támadások fenyegetnek, hanem a belső romlás, a nemzeti erkölcs hanyatlása. A második kép alapján pedig – lényegében az előbbi tartalommal és következményekkel – a nemzetet mint építményt fenntartó pillérek, alapok védelmének a szükségét fogalmazhatták meg. A népnemzeti tradicionalizmus irodalomszemléletének nemzetkoncepcióját alaposabban vizsgáló elemzés minden bizonnyal ki tudná mutatni, hogy ezek a népről és nemzetről alkotott fogalmak hogyan és mennyiben gyökereznek a 18–19. század fordulójának formálódó nemzetkoncepcióiban.⁸

A nemzet abszolút értékközpontként való meghatározásából csakis közösségi elvű gondolkodásmód következhetett. Beöthy kiinduló kérdése fentebb hivatkozott előadásában a következő volt: „[A]bban a lélekben, mely az életet festve magát nyilatkoztatja meg, megvan-e a belső kapcsolat, a lelki közösség azokkal, a kiknek a maguk nyelvén énekel”? Ennek a közösségi elvnek rendeli alá a költői egyéniség alkotó tevékenységét, s a magyar irodalmi műtől a (pontosabban meg nem határozott) „nemzeti lélek”-nek az érvényesülését és hatását, s a nemzeti tradíció folytatását várja. Előadása végén pedig leszögezi: „Ifju társaink, kik a hagyományok elutasításával az idegennek a hagyományokat semmibe vevő kultuszával keresik ma az új utakat: az igazat csak részességökben fogják megtalálni.”⁹ Végkövetkeztetése pedig az, hogy a magyar költészet csak addig maradhat fenn, amíg „a magyar lélek tolmácsa” marad, s nem addig, amíg magyar nyelven verseket írnak.

Radikálisabb kritika fogalmazódik meg a katolikus Alkotmány hasábjain. A lap cikkírói Nemere és Göröcsöni Dénes álnév alatt Friedreich István intéztek támadást a Nyugat ellen. Mindketten a legszentebb ideálok,

⁸ Vö. RÁKAI Orsolya, „»És felhozá őket északról és Sinnek földjéről«: A finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján”, in *„Nem süllyed az emberiség!...”: Album amicorum: Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István; SZABÓ G. Zoltán, 653–662 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 661.

⁹ BEÖTHY, „Elnöki megnyitó beszéd”, 7.

„a nemzetet fenntartó erkölcs, az ifjúságot nevelő tisztaság s a közéletet konzerváló becsület”, valamint a keresztény istenfogalom¹⁰ lerombolását látják az új irodalmi jelenségekben. Ez a két írás kapcsolja össze elsőként az új folyóirat nevében is jelzett nyugatos irodalmi orientációt a nemzeti érzületet és a keresztény morált fenyegető erkölcstelenséggel. Amíg azonban Nemere a „nyugati kis üvöltő sakálok ellenére is”¹¹ a nemzeti épület alapjait jelentő ideálok védelmére szólít fel, addig a Görcsöni Dénes álneven író Friedreich István cikkének zárlatából az új irodalom de jure elítélésének követelése is könnyen kiolvasható: „Büntárs és cinkos mindaz, aki e munkához dicsérettel vagy pártfogással vagy gáncsolás elmulasztásával hozzájárul s ne beszéljünk addig államiságról, nemzeti öntudatról s egyéb ily hangzatos szellemi javakról, amíg büntetlenül vághatja fejünkhöz a legsértőbb rágalmat minden tántorgó kocsmatöltelék.”¹²

A kritikák hangvétele azonban ebben a vizsgált, rövid periódusban általában nem volt ennyire éles és durva, s a magyar irodalom (és ami ettől tehát elválaszthatatlan: a nemzet) jövőjét sem látták ennyire borúsán. A Hétben Márkus László reagált a Nyugat indulására, s – kiemelve Ady ugar-verseit és *Magyar Pimodánját* – a magyar ugarral a közelmúlt és saját jelenének magyar nagyságait, íróit, feltalálói állítja szembe, demonstrálva ezzel azt, hogy az Ady által „ugar”-nak bélyegzett magyar szellem valójában mennyire termékeny. Rákosi Jenő fentebb már hivatkozott újévi cikkének zárlata is hasonlóan optimista végkifejletet feltételez: „Bizunk nemzetünk szellemének erejében, a mely erősebbnek fog bizonyulni, mint ezek az egyéni akaródzások. Nem vagyunk mi tabula rasa, melyre ők kezdik vetni a betűket. Van már tisztos multunk, van Aranyunk, Petőfink, Vörösmartynk és még néhány szellemi hősünk.”¹³

(*Az újraértelmezett hagyomány*) Rákosi vezércikkére és Beöthy elnöki beszédére a Nyugat részéről elsőként mindkét esetben Ignotus válaszolt, viszont a lap nyolcadik számában *A város* című esszéjében Schöpflin Aladár

¹⁰ [FRIEDREICH István] GÖRCSÖNI Dénes, „Nyugat”, *Alkotmány*, 1908. február 20., 2–3, 2.

¹¹ NEMERE, „Tudományos életünk: Nyugat”, *Alkotmány*, 1908. június 23., 1–2, 2.

¹² [FRIEDREICH István] GÖRCSÖNI Dénes, „Nyugat”, 3. Megjegyzendő azonban, hogy a következő hónapokban a két *Holnap*-antológiáról írt kritikájában Friedreich, akitől egyéb közéleti témákban sem állt távol a nyílt antiszemitizmus, jóval megengedőbb hangot ütött meg az új irodalommal szemben.

¹³ RÁKOSI, „Az év”, 4.

is vitába szállt a Kisfaludy Társaság elnökével. Ignotus és Schöpflin vitacikkeire is jellemző, hogy lényegében hasonló elvi, elméleti alapról indítják érvelésüket, mint Beöthy, konklúziójuk azonban lényegesen más. Ignotus például a taine-i pozitivistá irodalomszemléletre hivatkozva vonja kétségbe azt, hogy az irodalom számára, mivel „az örökletességtől és a környezettől meghatározott”,¹⁴ és ezért szükségszerűen kötődik a nemzethez, elő lehetne írni, hogy nemzeti legyen. Az irodalom közösségi értékeket és célokat megfogalmazó funkcióját, sőt a nemzet egységét létrehozó politikum létjogosultságát sem zárja ki Ignotus: „A politikának azért marad dolga az irodalom nemzeti volta körül, csakhogy médiumon keresztül. Mert bizonyára annál fenségebb a költői munka, mentül nagyobb együttérző közösség leglelkéből ütközik ki sajátosságainak egyéni bélyege, már pedig csak arravaló politika útján lehet elérnünk és reméllenünk, hogy akik e hazában együtt élünk s a nemzetnek politikai tagjai vagyunk, ha lehet: nyelvben, s mindenesetre érzésben, gondolkodásban, világnézetben, kedvteléseinkben, törekvéseinkben, a dolgok sajátos felfogásában s egyéniségünk sajátos vonásaiban egyek legyünk.”¹⁵

A lényeges különbség Ignotus és Beöthy, valamint Rákosi álláspontja között a hagyományhoz való viszony értelmezésében ragadható meg. Ignotus vitacikkeiből világosan kiderül, hogy ő és a Nyugat által képviselt irodalmi modernség nem a hagyomány elutasítására törekszik. Sokkal inkább arról van szó, hogy azt a hagyományértelmezést nem tudja elfogadni, mely az irodalmi tradíciónak olyan tekintélyt tulajdonít, amelyhez a következő generációknak idomulnia kell. Ignotus és a Nyugat hagyománytudatának ugyanúgy része Berzsenyi, Széchenyi, Vörösmarty, Arany vagy Petőfi, mint a népnemzeti tradicionalizmusának, a különbség azonban az, hogy Ignotus a hagyomány autoritásával szemben a művészi egyéniség nemzeti hagyományt tudatosan alakító szerepét emeli ki a 19. századi klasszikussá vált szerzők esetében is, s ekképpen legitimálja a modern irodalom művészi törekvéseit a népnemzeti tradicionalizmus által megtámadottnak és megtagadottnak vélt hagyomány újraértelmezése által. Ignotus tehát nem az irodalmi hagyományt utasítja el, hanem azoknak az intézményi pozícióját kérdőjelezi meg, „akik a magyar s a nemzeti bélyeg ordószzerű

¹⁴ [IGNOTUS] I-s., „Utóirat (A perzekutor esztétikáról)”, *Nyugat* 1, 4. sz. (1908): 227–228, 227.

¹⁵ Uo., 228.

osztogatását királyi jogul maguknak rezerválják¹⁶ egy pontosabban meg nem határozott nemzeti sajátosságra hivatkozva: „Vagy uniformist szabunk az író gondolkodása, érzése, érdeklődése és kifejezése elé, s akkor rákényszerítjük, hogy hazudjék, vagyis mindenesetre rossz dolgot írjon. Vagy elfogadjuk magyarnak és irodalomnak azt, amit magyarok de facto írnak, s akkor le kell tennünk a perzekutor-esztétikáról s az írók írói értékének politikai mérlegen való megállapításáról.”¹⁷

Van egy szempontunkból nem jelentéktelen mellékszála is Rákosi és Ignotus vitájának. Újévi cikkének zárlatában Rákosi megjegyzi: „Lám, most ünnepeltük Kiss Józsefet, a ki Arany János hangján kezdett dalolni.” Majd hozzáteszi: „Ezentul is csak azokat fogjuk ünnepelni, a kik folytatják a sort, nem azokat, a kik idegen bálványokat imádnak.”¹⁸ A fentebiek értelemben a Rákosi-cikk most idézett zárómondata tökéletesen elfogadhatatlan Ignotus számára, lényegében ezzel az irodalomszemlélettel száll vitába, viszont Kiss Józsefnek Arany-epigonként való aposztrofálását is határozottan elutasítja: „Kiss Józsefnek jelentősége hármias. Először az, hogy lelkében költő. Másodsor, hogy ami ezzel egyet jelent, egyéni művész. Harmadsor az, hogy egyéniségében nincs rokonság azokkal az akár kisebbekkel, akár nagyobbakkal, akik bélyegüket előtte nyomták irodalmunkra, s hogy e különbség időben egybeesik a nemzeti fejlődés egy fokbeli haladásával.”¹⁹ Kiss József említése a vita során azért is érdekes, mert – mint később látni fogjuk – rávilágít a népnemzeti és a modern irodalom „frontvonalainak” átjárhatóságára.

(Irodalom és társadalmi asszimiláció) Említett vitacikkeikben ugyan sem Rákosi, sem Beöthy nem foglalkozik explicite az irodalom és a politika, valamint a társadalom egyéb szféráinak összefüggéseivel, a vitaszövegek kontextusa, a nemzeti irodalomról alkotott felfogásuk mégis eleve magában foglalta annak a kérdésnek az érvényességét, amely az irodalom (s mindenekelőtt a vita tárgyát képező új irodalom), valamint a társadalmi, politikai és gazdasági modernizáció összefüggéseire irányul. Mindez már egyértelműen megfogalmazódik a századvég irodalmi vitáiban, a falusi (népnemzeti) és a városi (budapesti, idegen, kozmopolita) irodalom szembeállításában. Talán nem tévedek, ha azt feltételezem, hogy a népnemzeti

¹⁶ Uo., 227.

¹⁷ Uo., 228.

¹⁸ RÁKOSI, „Az év”, 4.

¹⁹ IGNOTUS, „Hagyomány és egyéniség”, 104–105.

tradicionalizmus irodalomtörténeti koncepciója mögött is ott találhatjuk a modern nagyváros, Budapest társadalmi modernizációjának tapasztalatait. A kolozsvári származású Gyulai Pál és a budai születésű Beöthy Zoltán a budapesti egyetem tanárai és az Akadémia tagjai voltak, tehát életmódjuk a modernizálódó fővároshoz kötötte őket. Kapcsolatuk a vidékkel, a faluval merőben „teoretikus” volt, viszont a mindennapjaikban tapasztalhatták meg a kezdetben többségében német nyelvű Pest-Buda kulturális és etnikai sokszínűségét. A gazdasági fejlődésnek, a századforduló tájára a városi lakosság ugrásszerű növekedésének és a fővárosi népesség egyötödét megközelítő zsidó vállalkozói nagypolgárság, valamint a kispolgárság kialakulásának köszönhetően Budapest nemcsak multietnikussá, hanem bizonyos fókig multikulturálissá is vált. Viszont ezzel együtt járt egy másik társadalmi folyamat is. Ahogy Gyáni Gábor megjegyzi: „Amilyen mélyen meghatározza a fővárosi társadalmat az etnikai s egyúttal kulturális (felekezeti) pluralitás, olyannyira jellemző rá az akkulturáció (a nyelvi elmagyarosodás) és vele az asszimiláció hihetetlenül gyors lefolyása is.”²⁰ Nemcsak arról van tehát szó, hogy a magyar irodalom jövőjét a népi-nemzeti hagyományok folytonosságából fenntartani igyekvő népnemzeti tradicionalizmus a maga számára igen kevés igazolást találhatott a modern nagyváros világában. A társadalmi asszimiláció kulturális következményeivel mint (legalább részben) pozitív fejleményekkel is számolnia kellett, már csak azért is, mivel a korabeli magyar kultúra meghatározó képviselőinek jelentős része (a nemzeti irodalomtudományt megteremtő Toldy Ferentől az eredetileg német anyanyelvű Prohászka Ottokáron át a dráma- és hírlapíró Rákosi Jenőig vagy éppen Herczeg Ferencig) asszimilánsok voltak. A kérdés tehát sokkal inkább az volt, hogy az asszimiláció folyamatát milyen – Schein Gábor kifejezésével élve – „nemzettudati elbeszélések”²¹ részeként és hogyan integrálják a magyar irodalom múltjáról, jelenéről és jövőjéről alkotott koncepciójukba. A népnemzeti tradicionalizmus képviselői számára a magyar nyelven írt mű nem volt elégséges feltétele a mű nemzeti jellegének. A nemzeti jelleg mibenlétét egyrészt a magyar lélek belső szempontja, másrészt a művek kép- és formavilágában, nyelvezetében tetten érhető népi jellegzetességek külső kritériuma alapján igyekeztek meghatározni, elsősorban a külsőből következtetve vissza a belsőre.

²⁰ GYÁNI GÁBOR, „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”, 46.

²¹ SCHEIN GÁBOR, „Budapest territorizáltsága a Nyugat első évfolyamában”, in *Nyugat népe*, 127–138.

Ignotus Rákossal vitázva s a népnemzeti tradicionalizmus nemzet-konceptiójával szemben állva Kiss Józsefről jelenti ki, hogy városi költő: „Ott a legerősebb, ott jelent nálunk újságot és nyereséget, s a maga bélyegét ott nyomta rá (mert bizony rányomta) nemzeti irodalmunkra, ahol az ipari és kereskedelmi élet levegőjétől körülvelt mai ember szól belőle, aki másképp érez, másképp szenved, a természetet is másképp nézi, mint a, hogy úgy mondjam, agrárius világ neveltje, s ahol mindezek számára új hangot, új ritmust csal ki gömöri nyelvkincséből.”²² Schöpflin sem vonja kétségbe a társadalmi és az irodalmi modernizáció szoros összefonódását, a nemzedékek közötti irodalmi ízlésbeli ellentétet is az életmódbeli különbségekből eredezteti: „Nem értik egymást, apák és fiúk, s nem érti az egyik, amit a másik csinál. A fiú a városi élet élénkebb temperamentumát örökölte, könnyebben hajlandó az újdonságok befogadására, akár új irodalmi vagy művészi felfogásról van szó, akár csak újfajta szabású kabátról. Az apa a falusi ember konzervativizmusával óvatosabb az újdonságokkal szemben, ifjúkori emlékeivel együtt ragaszkodik az ifjúkori ízléshez is és nem bírja megérteni, haragra lobbán, ha azt látja, hogy a fia a maga új eszméihez új formákat, új nyelvet keres. Őneki a költő daloljon a falusi életről, a paraszt legények és leányok szerelmeiről dzsentri úrfiak és kisasszonyok virtusairól. Ő ezt szereti, tehát neki ez így van helyesen, sőt egyedül ez méltó a magyar emberhez. Ebben van nemzeti szellem.”²³ Schöpflin is úgy látja, hogy a „magyar jelleg” a magyarsághoz tartozó egyénben bizonyos fokig állandó, még akkor sem tűnik el – ezen a ponton álláspontja lényegesen eltér Beöthyétől –, ha valaki a nyelvét elfelejti. Schöpflin azonban valójában ezzel vezeti be a – saját személyes példájával is illusztrált – társadalmi és kulturális problematikát: az asszimiláció kérdését. Az összeolvadást (a metafora eredeti vegyészeti jelentésére visszautalva) úgy értelmezi, hogy az új népcsoportok asszimilációja a többségi nemzet részéről sem valamifajta passzívan megélt történés, hanem olyan változás, mely az asszimiláló csoportra is pozitívan, mintegy minőségi gyarodásként visszahat. Éppígy a hagyomány fogalmát sem statikusan értelmezi, hanem olyan folyamatosan változó és újraértelmezett tradícióként, mely a jelenkor embere számára közvetíti mindazt a tudást, amelyet az előző nemzedékek felhalmoztak. Schöpflin szerint még a nemzet történetére egyébként negatívan ható eseményeknek (mint például a török hódoltság) is jelentősége van: „Annak

²² IGNOTUS, „Hagyomány és egyéniség”, 105.

²³ SCHÖPFLIN Aladár, „A város”, *Nyugat* 1, 8. sz. (1908): 353–361, 356.

a ténynek, hogy Magyarországon másfél évszázadig török hódoltság volt, éppúgy része van az én életem, gondolkodásmódon meghatározásában, mint ahogy az én beszédem és írásom semmiképpen sem lehet független attól, hogy Petőfi, Arany, Jókai, Gyulai magyarul írtak.”²⁴ Ebből a perspektívából tekintve a mindenkori jelenkor új társadalmi és művészeti fejleményeit sem lehet negatívan megítélni, hisz minden változás ennek a múltat a jövővel összekötő történelmi folyamatnak a része.

²⁴ Uo., 359.

A HOLNAP FOGADTATÁSA – 1908–1909

(*A forrásokról*) Milyen változást, milyen új színt hozott ebbe az irodalmi vitába az 1908 szeptemberében hat fiatal költő és Ady verseit közlő nagyváradi antológia, *A Holnap?* Mint alább látható lesz, a vita szereplői, csakúgy mint tematikái, jórészt azonosak a Nyugat indulása utáni kritikákéval. Ami legfeltűnőbb változás az a reakciók, kritikák számának növekedése, s esetenként iránya. Az első beszámoló a kötetről A Hétben jelent meg, Lehotai álnéven Kosztolányi jegyezte. Bresztovszky Ernő a Népszavában adott hírt az antológia megjelenéséről, Hatvany Lajos pedig, akinek a következő hónapokban többször is jelenik meg írása *A Holnapról* és az új irodalomról, szeptember 23-án a Pesti Naplóban ír először a nagyváradi kötetről. A Nyugat október 1-i számában közölte Kemény Simon felületes és igen negatív kritikáját *A Holnapról*. Az Új Idők október 11-én válogatást publikált az antológia költőinek (Adynak, Juhász Gyulának, Emőd Tamásnak) a verseiből, majd két héttel később jelent meg ugyanitt a főszerkesztő, Herczeg Ferenc Horkayné álnéven közölt fiktív dialógusa, amely finoman ironizál az új költői csoport törekvéseivel kapcsolatban. Októberben és novemberben A Hét újonnan induló *Toll és tőr* című rovatában, amelynek kifejezett célja volt a modern ízlés védelme a lábra kapott ízléstelenségekkel szemben, a névtelen jegyzetíró többször is visszatér az új irodalmi jelenségekre. A következő hónapokban a korabeli irodalmi élet szinte valamennyi képviselője (Lukács Györgytől kezdve Gyulai Pálon és Rákos Jenőn keresztül Kenedi Gézáig) megfogalmazza véleményét *A Holnappal*, a Nyugattal vagy általában a magyar irodalmi modernséggel kapcsolatban. Külön érdekes mellékjátékot jelent az irodalmi vitákban az Ady által kirobbantott „dukk-dukk affér”.

Habár az irodalmi viták elsődleges fórumai továbbra is a napilapok és irodalmi folyóiratok voltak, kritikátörténeti szempontból legjelentősebb forrás mégis a *Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*

(továbbiakban *Almanach*).¹ Az előszót író Zuboly (Bányai Elemér) szerint a kötet célja, hogy összegyűjtse azokat a hozzászólásokat, melyek az utóbbi években kibontakozott társadalmi és irodalmi „forrongás”-ra reagálnak, s melyek egyik központi problematikája társadalmi szempontból – a hajdani „kozmpolitizmus” új politikai (mindenekelőtt is szociáldemokrata) tartalmakkal feltöltődött változata – a „nemzetköziség”, míg az irodalom területén a modernség megjelenése volt. Zuboly kérdése a következő: „Miért történik, hogy a kik magyarnak és művésznek vallják magukat az irodalomban, azok ellen a magyartalanság és modernkedés vádját hozzák fel, az ellenkező kórusból a kik nem is vallják, hanem állapotulag, tömegben és tényben mutatják ki csakis magyar voltukban lévő és lehető valóságukat, úgy mondván szubstanciájukat, hazaáruló nevezettel illetetnek politikai oldalról?”² Bár az *Almanach* több hozzászólója is érinti az új művészeti és kulturális jelenségeket, kifejezetten a második, *A legújabb irodalom körül* címet viselő blokkban megszólaltatott szerzők reagálnak az irodalmi modernségre, a Nyugat és mindenekelőtt *A Holnap* megjelenésére. S bár a hozzászólások a szerzők nevének ábécé-rendjét követik, mégis üzenet értékűnek tekinthető, hogy az első helyen Ady *Magyar lelkek forradalma* című írása olvasható.

(*Nemzeti jelleg és nemzeti hagyomány*) A Nyugat megindulását követő első kritikák lényegében már meghatározták azokat a fontosabb témákat, melyek a folyóirat és a magyarországi irodalmi modernség konzervatív recepcióját jellemezték. Részben a népnemzeti tradicionalizmus irodalomfogalmából, részben pedig a Nyugat címében is jelölt és az előbbivel szemben tudatosan vállalt irodalmi orientációjából következően a legfontosabb vitaponttá az irodalom nemzeti jellege és ezzel együtt a hagyományhoz való viszony kérdése vált. Az irodalom szigorúan vett határain túlmutatóan a vita háttérében a kiegyezés utáni modernizációval együtt járó társadalmi és gazdasági folyamatok (mint arról fentebb már szó volt: a nem magyar etnikumú népesség asszimilációja, különösen is a zsidó emancipáció) és a különböző nemzetkoncepciók konfliktusa állt.

¹ Az *Almanach* reprint kiadása 2016-ban jelent meg az OSzK gondozásában: *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016).

² [BÁNYAI ELEMÉR] ZUBOLY, „Előszó”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 2.

A Holnap Társaság és az antológia bevezetőjét író Antal Sándor már tudatosan reflektált erre a kritikai kontextusra. A felütés már előre kijelöli azt a befogadói közeget, melynek ellenállására az előszóíró számít, s tudatosan provokálja is a konzervatív szemléletű népnemzeti kritikát, amikor annak nyelvhasználatára és jellemző szimbólumkincsére utalva az antológiát és a mögötte működő társaságot a következőképpen határozza meg: „A Holnap egy körösmenti csárda, ahová eljöttek néhányan azok a regősök, kiknek az igricelekből már nem jutott.”³ Antal a vita egyik aspektusát Kelet és Nyugat küzdelmeként határozza meg, s ezen a ponton a Balassitól Reviczkyig tartó költői paradigmásor⁴ ki is egészül egy újabb névvel, Kazinczyéval, akinek nyelvújító szerepét A Holnap Társaságon belül Antal szerint Ady tölti be.

Feltűnő viszont, hogy Arany János neve hiányzik a hivatkozott elődök sorából. Ez persze annyira nem is meglepő, ha arra gondolunk, hogy Ady néhány évvel korábban Aranyt „a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának”⁵ minősítette. A Holnap Társaság viszonya Arany Jánoshoz azonban nem azonosítható Ady 1906-os, vitát provokálni szándékozó cikkének megállapításával. Jól mutatja ezt az a szóváltás is (a „duk-duk affér” egyik valószínű előzménye), mely A Holnap „alapszabályozási gyűlésén” zajlott, s melyet Emőd Tamás visszaemlékezéséből ismerhetünk: „[A]z asztalfőn ülő Ady és a vele szemben ülő Juhász között vita kerekedett afőlött, hogy ki volt az igazabb költő, Petőfi Sándor vagy Arany János? Ady Petőfi mellett érvelt, Juhász Aranyért hadaskodott. Az ingerült vitát Juhász ezzel vágta ketté: – Petőfi úr volt, Arany János paraszt volt! Ady Endre úr, Juhász Gyula paraszt! Alászolgálja! Azzal felugrott, elrohant, az ajtót bevágta maga után, csak úgy döngött...”⁶ Nemcsak A Holnap Társaság, de általában a Nyugat viszonya is eltért Ady álláspontjától, az Aranyhoz fűződő viszony történeti perspektívájára is rávilágít Ignotus egy ekkortájt született megjegyzése: „A Petőfi-utánzás barbársága vagy az akadémikuság ellen való művészi lázadás valaha rátévedhetett arra, hogy az Arany János nagyszerű művészetét kicsinyelni próbálja – a mai magyar írónak, minden rendbelinek, ítélő érzése a világ legnagyobb művészei mellé állítja

³ ANTAL, „[cím nélkül]”, 8.

⁴ „A Holnap-ba, a mi társaságunkba pedig Balassa, Csokonai, Petőfi, Vajda János és Reviczky tartozik.” Uo.

⁵ ADY, *Összes prózai művei* 7, 7:106.

⁶ KOVALOVSKY, *Emlékezések Ady Endréről*, 4:179.

Arany Jánost, az írói mesterség olyan világirodalmi nagyságai mellé, mint Gustave Flaubert vagy Konrad Ferdinand Meyer, népiebb egyéniségében bármily kevéssé legyen is ez arisztokratákkal rokon.”⁷

Az, hogy a nemzeti jelleg mennyire központi témájává vált az irodalmi vitáknak mi sem mutatja jobban, mint Eötvös Károly nyilatkozata az *Almanach*ban, aki a legújabb irodalommal kapcsolatban a következő talányos (vagy pontosabban tájékozatlanságot tükröző) kijelentést tette: „Vagy megvan, s akkor mindenki tud róla, vagy csak alakul s akkor ma még korai beszélni róla. A mi azonban nemzeti karakterét illeti, az nincs neki.”⁸ Az Újság című lapban még 1908 decemberében közölt, s az *Almanach*ban újrapiublikált, mindkét irányba ironikus, az irodalmi folyamatokra általánosságban reflektáló írásában Mikszáth is a következő megjegyzést teszi: „Félteni [ti. az irodalmat – Sz. Z.] kell, de csak egytől, az idegen befolyástól, melyek nemzeti karakterétől foszthatnák meg.”⁹

(*Megszakítatlan folytonosság*) A Nyugat megindulásával kezdődő vita folytonosságát mutatja az is, hogy ismételten véleményt nyilvánítottak a már korábban megszólalók. Beöthy Zsoltot születésnapján Apponyi Albert kultuszminiszter a következő szavakkal köszöntötte: „Adja Isten, hogy Méltóságod tudásának és nemes ízlésének fegyvereivel, nagy irodalmi tekintélyével még soká őrt álljon a nemzet szellemi életének e javai mellett és tovább nevelhessen olyan nemzedéket, mely lelkileg legyőzte a rútnak és perverzitásnak (erre nem találok megfelelő magyar szót) tolakodó szellemeit.”¹⁰ Hasonlóan harcos nevelő szerepre szólítja fel versben a korabeli irodalmi mezőnyben egyébként sajátos helyet elfoglaló, Ady első kötetéhez hajdan előszót író Ábrányi Emil is Gyulai Pált még az év elején:

És fölkiáltok: Mért nem jössz elő?
Korbácsra méltó, aljas verselő,
Kánkán-poéta hajh van itt elég!
Hazát, hitet gyalázó csöcselék!

⁷ IGNOTUS, „Hadi készülődés”, *Nyugat* 1, 24. sz. (1908): 449–454, 450.

⁸ EÖTVÖS Károly, „[cím nélkül]”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 211–212.

⁹ MIKSZÁTH Kálmán, „Hadi készülődés”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 226.

¹⁰ APPONYI Albert, „Levele Beöthy Zsoltnak”, *Budapesti Hírlap*, 1908. október 3., 11.

Egészen romlott s fél örült csapat,
Mely durván bögi, hogy minden szabad,
És czédaság a legfőbb ideál!
Ha csapnád őket, agg Gyulai Pál!

Amíg azonban Gyulai és lapja a Budapesti Szemle *A Holnap* antológiája kapcsán is markáns véleményt nyilvánított, addig Beöthynek újabb mondanivalója nem volt a nagyváradi költők csoportjával vagy általában a modern irodalommal kapcsolatban, az *Almanach*ban közölt rövid nyilatkozata lényegében a korábban elmondott elnöki beszédének tömör foglalatja. Szabolcska Mihály októberben a Budapesti Hírlapban szintén versben fordult fiatal költőtársaihoz, atyailag intve őket a férfias szeméremre, a nemzeti érzés és hagyományok tiszteletben tartására. Az *Almanach*ban közölt nyilatkozatában lényegében Beöthy gondolatmenetét vitte tovább: „Az a költészet – írja –, mely arabusul van a magyar ember fülének és lélekének egyaránt, mely *nem a nemzet lelkében gyökeredzik*, sőt amely kifejezetten holmi nyugati poétai hóbortokon akar itt »új világot« teremteni: nincs tisztában saját magával és nem lehet egyéb ideig-óráig tartó irodalmi eltévelyedésnél.”¹¹ Amíg Beöthy és Szabolcska a nemzeti költészet magyar érzésre és magyar lélekre alapozott folytonosságát emelte ki újra, addig a Budapesti Szemle kritikusa lényegében poétikai szempontok szerint ítélkezett az antológia felett, igaz a népnemzeti tradicionalizmus nyelvhasználati és ritmikai konvencióit kérte számon *A Holnap* költőin.¹² Maga Gyulai is erre a kritikára hivatkozva a következőt nyilatkozta Adyról az *Almanach* számára: „Hallom, hogy most *nagyra vannak* egy fiatal poétával. Nem számít. Nem sokat ér! A Budapesti Szemlében írtunk róla. Tehetséges ember, de tele van affekcióval, már pedig a ki a költészetben affektál, az olyan, mint a ki a tiszta bort hamisítja.”¹³

Rákosi Jenő a Nyugat (több értelemben is) első vitapartnere 1908. december 20-án a Budapesti Hírlapban megjelent írásában foglalkozott *A Holnap* antológiával és Oláh Gábor költészetével. A nemzeti

¹¹ SZABOLCSKA Mihály, „Ma, holnap, holnapután”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 180–181. [Kiemelés az eredetiben.]

¹² [FRÜCHTL Ede] F., „A Holnap”, *Budapesti Szemle*, 12. sz. (1908): 454–457.

¹³ GYULAI Pál, „[cím nélkül]”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 215–216.

problematika ebben az írásában is hasonló összefüggésben tétéleződik, mint a Nyugat esetében. Rákosi megállapítja, hogy az antológia költői francia mintát követnek, ami azonban ott természetes – teszi hozzá –, az nálunk idegenül hat, „mert úgy az izlés, mint a gondolkodás föltételei hiányoznak hozzá.”¹⁴ A legfiatalabb költészetet sem látja viszont minden előzmény nélkülinek a magyar irodalomban, igaz – gúnyosan – Petőfi Örüljétől inspiráltak véli őket.

A fentebbiekből annyi mindenképpen látható, hogy *A Holnap* antológia megjelenését követő kritikákban az irodalom nemzeti jellegét tekintve új motívumokat nem találunk, noha ez nem jelenti a nemzetietlenség, a hazafiatlanság vádjának annullálását. S ezt nemcsak a még hosszú évekig (bizonyos értelemben máig) tartó vita bizonyítja, hanem Ignótus újabb Nyugatban közölt hozzászólása is. Mikszáthnak *Az Újságban* megjelent írására reagál ugyan Ignótus (az írása címét is Mikszáthtól kölcsönzi), s joggal teszi szövé, hogy neves író társa pusztán „ad hoc informálódó figyelemmel”¹⁵ kíséri a finoman kifigurázott fiatal írócsoportot, kritikájának éle mégsem Mikszáth ellen irányul, hanem továbbra is a „Petőfi-utánzás barbársága és az akadémia ellen”.¹⁶ Vitacikkében ismételtelen az irodalom nemzeti jellegének, a hagyományokhoz és az „idegen” irodalmakhoz való viszonyának témáját elemzi, de kitér az irodalom és a politikum viszonyának kérdésére is: „A szabadság ügye egy, s aki az irodalom szabadságáért harcol, az a nemzet szabadságának is katonája.”¹⁷ Nem sokkal ezután az *Almanachban* megjelent írásában is az 1908-as év elején kifejtett álláspontját ismétli meg, amikor eleve kétségbe vonja a kérdésfeltevés (Nemzeti-e a mai magyar irodalom?) helyességét, s a művészi helyett eleve politikai szempont érvényesülését látja benne. Ismét Taine tételére, a származásra és a műalkotás születésének körülményeire mint meghatározó tényezőkre hivatkozva kérdőjelezi meg azt, hogy az az irodalmi mű, ami a századelőn Magyarországon magyar nyelven születik, ne lenne nemzeti. „Ez annyira szükségképpen való – jegyzi meg –, hogy nemzeti az a művészet is, ha művészet, a mely nemzetietlen sőt idegen utánzó. Mert bizonyos, hogy másképp nemzetietlen a magyar, mint a német, s az idegent is másként

¹⁴ [RÁKOSI Jenő] -ő, „A Holnap”, *Budapesti Hírlap*, 1908 december 20., 1–5, 3.

¹⁵ IGNÓTUS, „Hadi készülődés”, 450.

¹⁶ Uo., 456.

¹⁷ Uo., 454.

utánozza az olasz, mint az angol.¹⁸ Ami új elemnek tekinthető Ignotus érvelésében, az Magyarország társadalmi, nemzetiségi és felekezeti sokféleségére történő hivatkozás, ami miatt – szemben például a franciával – szerinte nem lehet egységes nemzeti jellegről beszélni. Ahogy korábban rámutatott a népnemzeti hagyományértelmezés ellentmondásaira, úgy ez alkalommal az irodalom nemzeti jellegére vonatkozó felfogás politikai előfeltevéseire világít rá: „[A]z irodalom hajdani bakói és koronaőrei csak azt hajlandók magyarnak elismerni, a mi sajátosan magyar köznéppnek vagy köznemességnek külön társadalmát, életét, politikai gondolatmenetét s emberi világnézetét tükrözi vissza, a lehetőségig olyan nyelven, mely tüntetően tartja a rokonságot a paraszt beszédével. Ez az, a mit magyarnak tekintenek, s ez az, a mit egyedül hajlandók nemzetinek elismerni.”¹⁹ Ignotus – csakúgy, mint korábban – most is a konzervatív irodalmi körök redukált és saját politikai céljaik szerint alakított nemzet- és hagyomány-szemléletével szemben, társadalmi és politikai szempontokat sem szükség-szerűen kizáró, de ezeken a területeken mindenképpen pluralista, s az irodalmi vitákban – egyébként csakúgy, mint Gyulai – a művészi szempontokat előtérbe helyező álláspontot alakít ki. Az egyazon szabadságnak mint a politika és az irodalom számára közös célnak a meghatározása is hasonló módon kapcsolja össze az irodalom és a politika ügyét Ignotus értelmezésében, mint ahogy Gyulai esztétikájában, Ignotusnál azonban egyértelműen (és lényegében mindkét területen) a szabadságra esik a hangsúly, s ennek alapján az irodalmi és politikai beszédmódok viszonyát is differenciáltabban képes láttatni.²⁰

(A *Holnap markában*) A nagyváradi antológia első címlapján (Hétmagyarok) is a nemzeti tematikára való utalást tartalmazott, a végleges cím azonban új irányt adott a kritikáknak is. A *Holnap* címadásába persze könnyen bele lehet érteni a hagyománnyal való szakítás modern gesztusát is, azonban a bevezető tanulsága szerint sem erről van szó. A múlttal (és a jellel) szemben a jövőre való utalást lehet a modern műalkotás időbeliségének (pillanatnyiségének, mulandóságának, efemer jellegének) kiemeléseként is érteni. Ha nem is pontosan ebben az értelemben,

¹⁸ IGNOTUS, „Nemzeti-e a mai irodalom?”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 140.

¹⁹ Uo., 142–143.

²⁰ ANGYALOSI Gergely, „A politika mint az irodalom tapasztalata: Ignotus és a politika”, *Alföld* 59, 6. sz. (2008): 61–67.

de ehhez hasonló módon értelmezte a címadást az antológia nem egy kritikusa Kosztolányitól Rákosi Jenőig. Ami közös szinte valamennyi címinterpretációban, hogy az antológia költőinek jelentőségét igyekeznek relativizálni ezzel. Példaként Szabolcskát idézem: „Hát igen, jól mondják, hogy ők a »ma« és a »holnap«, mert sohasem lesz belőlük *holnapután*. Ezzel a költészettel legalább nem.”²¹ Szabolcskával szemben Rákosi Jenő igyekszik komolyan venni az új irodalmi csoport jelentkezését, s (ismét) történet- és morálfilozófiai mélységekben fejti ki a múlt jelentőségéről vallott felfogását: „Ez urak életéből kiesett a *Ma*. Multjuk – mindannyiunk erkölcsi alapja, létjogosultságunk és törekvéseink létjogosultságának oklevele – nincsen, a Jelennel nem törődnek, a Jövő kapuit döngetik féktelen kétségbeeséssel, mintha attól félnének, hogy lekésnek a vonatról, a mely még meg sem érkezett. Ők még nem tudják, hogy a Mának alapja a Tegnap, a Holnap alapja a *Ma*.”²²

Rákosi – ahogy azt a népnemzeti tradicionalizmus irodalomkritikájának szemléletmódját bemutató fejezetben láthattuk – már az 1880-as évek végén tisztában volt az irodalmi és művészeti modernség alapvető kondíciójával, azonban az a felismerés, amit a századvégen még kizárólag világ-irodalmi és európai művészeti példák közvetítettek számára, sem akkor, sem a Nyugat indulása után nem változtatta meg az örök Szép eszményére alapozott esztétikai nézeteit. A népnemzeti tradicionalista irodalomszemlélet jellemző hivatkozása az új irodalom ellenében is ez maradt. Apponyi kultuszminiszter Beöthynek írt köszöntő levelében is a „modern elvadások veszedelmével” szembe a „tisztult izlés, az örökszép törvényei[nek] hivatott képviselőit” állította. Ebben az összefüggésben is érdekes Ábrányi Emil *Almanach*-ban közölt írása, aki Gyulainak írt verséhez képest meglepően elfogadóan és megértően viszonyul az új irodalmi jelenségekhez: „Hogy legnagyobb részük nem gyökeredzik a klasszikussá vált nemzeti hagyományok talajában, hogy nemzeti érzésektől, nemzeti formáktól néha egészen távol állnak és a haladás, a mit a kultúrában képviselnek, nem a régebbi fejlődés egyenes folytatása: ez igaz. De a modernség világszerte mindenütt ezzel az okozattal jár. Az emberi lélek, az abszolút emberi, kivetkőzve minden specialitásból: ez válik fő és művéhez egyedül illő feladattá. Kozmopolita kultusz támad az általános, örök szép, az általános, örök igaz körül. Ha ennek a kultusznak egy sereg ragyogó elme

²¹ SZABOLCSKA, „Ma, holnap, holnapután”, 180.

²² [RÁKOSI JENŐ] -Ó, „A Holnap”, 1.

hódol a világirodalomban, ne tiltsuk el a mieinket sem attól, hogy szabadon kövessék az egyéniségük sugallatát, hogy véralkatuk és izlésük szerint azt írják, azt műveljék, a mihez van kedvük, ha ezzel a szabadsággal úgy élnek, hogy gondolatban, formában, stílusban nagy gazdagságokat halmoznak össze a magyar szellem javára.”²³

Nem központi, de vissza-visszatérő motívuma *A Holnap* recepciójának a – jellemzően Budapesttel szembeállított – vidéki megjelenés. Az antológia szerkesztési elve is az volt, hogy azokat a fiatal költőket gyűjtse össze, akik kötődnek Nagyváradhoz, bár ezt a szerkesztési elvet nem vették túl szigorúan, hiszen az antológiában végül megjelenő Babits mellett a szerkesztés során szóba került például a debreceni Oláh Gábor és Kosztolányi neve is. A vidék–főváros szembenállásra már az első kritikák utalást tesznek. Hatvany Lajos a Pesti Naplóban szeptember 23-án publikált írásában megjegyzi: „A kötet kiadásának dicsősége nem a fővárosi, gyáva kiadó kufároknak, hanem a nagyvárad irodalmi társaságnak jutott eszébe.”²⁴ A vidékiségre reflektál Bresztovszky Ernő Népszavában közölt ismertetője is, szemléletes példaként hozva fel *A Holnappal* egy időben megjelenő debreceni *Bokrétiát*, mely a Népszava publicistája szerint „inkább védelme a réginek, mint az újnak teremtése”.²⁵ A különbség okának Bresztovszky Nagyvárad társadalmi és kulturális sokszínűségét látja, az a társadalmi folyamat tehát, ami általában a magyarországi irodalmi modernség kibontakozásának hátterében feltételezhető, *A Holnap* megjelenésének összefüggéseiben is releváns tényezőként említhető. A kiegyezés utáni társadalmi és gazdasági fejlődés jelentős részben azonban a fővárosra koncentráldott, itt volt az ipari fejlődés centruma, a legfontosabb kereskedelmi és kulturális intézmények központja. *A Holnap* példája többek között arra is felhívja tehát a figyelmet, hogy mindezek ellenére a vidék, adott esetben a „Körös-parti Párizs” riválisa tudott lenni a fővárosnak. Talán ez lehet az egyik magyarázata annak is, hogy a Budapesten megjelenő Nyugat Kemény Simontól igen elmarasztaló bírálatot közöl az antológiáról. Budapest és Nagyvárad irodalmi versengése azonban nem éleződött ki jobban, Ady „duk-duk afférja” sem erre az ellentétre épült, *A Holnap* többi költői hamarosan a Nyugat szerzői gárdájához csatlakoztak, s az irodalmi vitákban csakhamar egyet

²³ ÁBRÁNYI Emil, „A legújabb irodalom”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 105–106.

²⁴ HATVANY Lajos, „A holnap”, *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 1–2, 2.

²⁵ [BRESZTOVSZKY Ernő] (BE), „A holnap”, *Népszava*, 1908. szeptember 22., 5.

jelentett holnaposnak és nyugatosnak lenni. „»Holnaposoknak«, »dekadenseknek«, »nyugatiaknak« vagy »moderneknek« nevezzék magokat: lényegében egyre megy [...]” – jegyzi meg például Ignotusnak címzett írásában Bársony István.²⁶ A Nyugat működésének háttérében is megfigyelhető hasonló, az irodalom regionalitására visszavezethető ellentét, ahogy arra Szegedy-Maszák Mihály utal: „A Nyugat megjelenését fővárosi nagypolgárok tették lehetővé, de szerzőinek többsége vidéken született, és korai éveinek élményeit tartotta meghatározó érvényűnek. Költészetük s szép-prózájuk erősen visszatekintő jellegű volt.”²⁷

Mint látható volt, az 1908–1909-ben zajló irodalmi viták főként irodalmon kívüli szempontok szerint zajlottak, s mindezt leginkább a népnemzeti tradicionalizmus irodalomszemléletének alappilléreit érintő, eltérő nemzetkoncepciók és hagyományértelmezések összeütközéseként lehet leírni. Ha háttérbe szorultak is a poétikai és esztétikai szempontok, a konzervatív támadások és a rá adott reakciók mégsem mellőzték teljesen az ilyen jellegű reflexiókat, igaz, ezek főként az Ady-kritikákban figyelhetők meg. A *Holnap* recepciójából kiemelhető Früchtl Edének a Budapesti Szemlében közölt írása. A kritikus – s ez általában jellemző az antológia fogadtatására – szinte kizárólag Ady költészetével foglalkozik, a másik hat költő műveit „kezdetleges szárnypróbálgatás”-nak minősíti. Habár esztétikai ítéletei mögött nem nehéz felismerni a népnemzeti tradicionalizmusnak az érzelmek és a gondolatok kifejezésének egyszerűségére, a tiszta forma és a visszafogott hangon közvetített tartalom harmóniájára épülő líraeszményét, mégis vitathatatlanul esztétikai mérce szerint igyekszik ítélkezni Ady költészete felett. Früchtl saját irodalmi ízlése alapján s természetesen negatív előjellel említi az Ady-versek ziláltságát, homályosságát, affekcióját s az „egymással ellenkező elemekből ömlött”²⁸ formátlan formáltságot. Früchtl figyelmét azonban nem kerülik el a verstani újdonságok sem: „Versszakalkat, rím, összhang, sőt sokszor a nyelv tisztasága is figyelmen kívül marad, vagy öntudatosan lomtárba kerül.”²⁹

²⁶ BÁRSONY István, „Irodalmi »modernség«”, *Magyar Hírlap*, 1909. január 23., 1.

²⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban”, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „*Minta a szőnyegen*”: *A műértelmezés esélyei*, 151–161 (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 153.

²⁸ [FRÜCHTL] F., „A Holnap”, 456.

²⁹ Uo., 456–457.

A legmélyrehatóbb irodalomtörténeti és poétikai szempontokat is érvényesítő elemzés ebben a vitában Schöpflintől származik. Az *Almanach*ban megjelent írásában a korabeli irodalom hármasságáról ír. Az első réteget az Arany-iskola követői képezik, akiknek ideálja Arany, Petőfi és Jókai. Schöpflin véleménye szerint jelentős költő közülük nem került ki, viszont fontos a szerepük az irodalomtörténeti kritika területén, s bár a fiatalok is sokat tanultak tőlük, a legújabb irodalmat az Arany-iskola már nem tudta befogadni. A második réteg a 80-as, 90-es évek nemzedéke, közöttük sem találunk jelentős költőt, viszont megteremtették a regényirodalmat, s ezen a területen a hatásuk a legfiatalabbak munkáin is kimutatható. A legújabb nemzedék, mely számára Ady nyitotta meg a kapukat, a líra területén a legproduktívabb, s szerinte a regény- és a novellairodalmuk is át van szöve lírai elemekkel. Schöpflin röviden vázolt irodalomtörténeti modellje nem kerüli meg a poétikai szempontú elemzést sem: „Forradalmi jelszókkal lép fel – írja az új líráról –, nem akar tudni az előzőiről semmit, összetöri a régi dikciót, a régi technikát, s ujat akar helyette teremteni. A jambust a nyolczvanas és a kilenczvenes évek költői Arany és Petőfi nyomdokain a virtuozitásig kész eszközévé tették a versnek, a rim dolgában kisajtolták a magyar nyelvből jóformán mindent, a mire csak képes volt. A fiatalok új verselése a szabályos jambust elejti, helyette a nyelv belső ritmusát, a numerust teszi helyébe, időmérték és hangsúly összeszövésével ad új csengést a versnek.”³⁰ Nemcsak a régiekkel szembeni lázadást, a régivel szemben az új akarását emeli ki Schöpflin, hanem rávilágít a költői szemléletmódban megmutatkozó egyéb különbségekre, és azok világszemléleti hátterére is: „A régebbi lírának Arany nyomán az volt a főtörékvése, hogy szó és gondolat teljesen egy testté simuljon össze. Ezt az egy darabból faragott stílust nem bírja meg a mai fiatalság nyughatatlan, lázas, árnyalattokig differenciált, ideges érzésvilága. Ehhez kell, hogy a szó és a gondolat között rések nyiljanak, a gondolatok a kevésbé lényeges elhagyásával, közeli gondolatról távolabbi gondolatra való ugrásokkal foglalódjanak össze. Mert az érzés, a melyet kelteni akar, így kívánja meg.”³¹

Ebben az összefüggésben érdemes említeni a meg-nem-értés problematikáját is. Kenyeres Zoltán Ady-kismonográfiájában Ortegára hivatkozva a modern irodalom specifikus befogadási tapasztalataként említi

³⁰ SCHÖPFLIN Aladár, „Öregek és fiatalok”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 174.

³¹ Uo., 175.

az esztétikai érzékelést megelőző értelmi-kognitív tapasztalást, azaz azt, hogy a modern irodalmi alkotás a nagyközönség számára (gyakran) a saját korában megérthetetlen.³² A fentebb Schöpflin által is érintett költői nyelvhasználatbeli és világszemléleti különbségek persze magyarázhatják is azt, hogy a konzervatív ízlésű nagyközönség számára a modern líra egyes alkotásai érthetetlenek, befogadhatatlanok. Csakhogy éppen Ady példája mutatja azt, hogy az ő költői nagyságát és jelentőségét még a népnemzeti tradicionalizmus, majd a konzervatív kritika egy része is hajlandó volt elismerni, sőt bizonyos körülmények és keretek között Ady még életében részévé válhatott volna a konzervatív irodalom kortársi kánonjának is. S azt sem szabad elfelejteni, hogy a megértés kérdése Ignótvé nevezetes Magyar Hírlapbeli *Vér és arany*-ról szóló írása után lett a konzervatív kritika egyik meghatározó kifogása. Mindazonáltal, vagy éppen ezért *A Holnap* antológiáról szóló kritikák is gyakran megfogalmazzák az érthetlenség vádját. Legtöbbször az akkor még ismeretlen Babits *Fekete ország* című versét éri ez a kritika, de szinte paródiába illő, ahogyan Rákosi Jenő számon kéri Adyn a *Tisza parton* című vers kapcsán, hogy vajon járt-e valaha is Ady a Gangesz partján. „Mit gondol vajon magában Ady Endre? – teszi fel a talán nem is annyira költői kérdést Rákosi – Azt-e, hogy nincs a Gangesz partján fokos, bamba, durva kéz és álombakó és a Tisza partján nem lehet nagy harangvirágot látni? Nem tudja Ady Endre, hogy a Gangesz partján néhány ezer angol ül zsarnokul sok millió bennszülöttön, kik közt a lepra és a pestis és az éhhalál krónikusan pusztít és osztozik az angollal a zsarnokságban?” Majd nemzeti önértéktől fűtve hozzáteszi: „Hej, micsoda uri nép testben és lélekben a tiszamenti halász, csikós és földmives az indus rabnéphez képest! Ily olcsón és felületesen nem szabad legyaláznunk azt, a mi a magunké, még ha nem is tetszik.”³³ Rákosi ennél magasabb színvonalú interpretációra a magyar irodalmi modernség befogadása során később sem lesz képes.

³² KENYERES Zoltán, *Ady Endre*, Klasszikusaink (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 19.

³³ [RÁKOSI] -ő, „A Holnap”, 4.

A HOLNAP UTÁN – A HOLNAP ÚJ VERSEINEK FOGADTATÁSA

(A Holnap új versei) A nagyváradi Holnap Társaság a szeptemberben megjelent antológiát követően eredetileg irodalmi folyóirat indítását tervezte. Ez ugyan nem valósult meg, de még 1909 tavaszán ugyanannak a hét költőnek a verseivel megjelent *A Holnap új versei* című újabb versgyűjtemény, amelyhez Kollányi Boldizsár írt *Számadás* címmel terjedelmes, helyenként „hosszú és tudós-ízű fejtegetésekkel”,¹ helyenként pedig – mai szemmel nézve is – fellengzős megjegyzésekkel tarkított bevezetőt. Kollányi írásának első részében „az egységes, specifikus, magyar művészet megalapozásának” igényéről beszélt, melyet az új költészetnek, s mindenekelőtt *A Holnap* költőinek kellene megteremtenie. A bevezető szerzője részletesen kitér az új irodalom megszületésének politikai és társadalmi kontextusára, összefoglalja és cáfolja azokat a kritikákat is, amelyek a Nyugat indulása és *A Holnap* első antológiájának megjelenése óta a népnemzeti tradicionalizmus részéről a modern magyar irodalmat érték. Kollányi azonban nemcsak összegzi és cáfolja a népnemzeti kritika érveit, de név szerint említi is a hivatalos irodalom fontosabb személyiségeit és intézményeit. Ő tehát már nemcsak utalásszerűen jeleníti meg azt az irodalmi kontextust, amelyben a nagyváradi költők önmagukat el kívánják helyezni, miként tette bő fél évvel korábban Antal Sándor, hanem pontosan meghatározza azt a pozíciót, ahonnan *A Holnap* költői meg kívánnak szólalni.

Ezek után azt várnánk, hogy az új antológia megjelenése az előzőnél is nagyobb irodalmi vitát gerjeszt. Amíg azonban az első *Holnap*-antológia ráerősített a Nyugat körül éppen csak kibontakozó vitákra, addig *A Holnap új verseinek* fogadtatása lényegesen mérsékeltebb volt, mint az előző köteté. Lényegében még az előző kötet recepciója sem zárult le egészen, s az a folyamat, amelynek részét képezte a két nagyváradi antológia, tehát a magyarországi irodalmi modernség fogadtatástörténete, éppen csak

¹ Tóth Árpád, „A Holnap új versei”, *Nyugat* 2, 12. sz. (1909): 664–666, 666.

elkezdődött. Mindazonáltal ha darabszámra nem is olyan jelentős, de fontos és tanulságos kritikák születtek erről az antológiáról is. A Nyugat Tóth Árpádtól közöl írást, aki bár szintén hangot ad fenntartásainak, Ady, Babits, Juhász Gyula és Balázs Béla méltatásával pontos értékelést ad az antológiáról. Kollányi bevezetőjére is válaszol, amikor megjegyzi: „A Holnap több tagját nagyon szeretem, de a Holnap mint társaság talán mégse olyan fontos és nagy dolog. Akik közülük erősek, azokat más úton is észrevették és méltányolták volna s az új magyar irodalmi nekilendülés talán ilyen társaság nélkül is elképzelhető.”² A Hétben Szilágyi Géza (aki szintén kötődött Nagyváradhoz, s akit a nála két évvel fiatalabb Ady előfutáraként és a francia dekadens irodalom magyarországi recepciójának fontos alakjaként tartottak számon már ekkor is) ismereti a kötetet. Az ő céltáblája elsősorban Kollányi bevezetője, amelynek megállapításait ironikus hangnemben figurázza ki. Az új költői csoport jelentőségét is éppen ezért igyekszik relativizálni: „Nagyváradon összeállott néhány fiatalember, van közöttük tehetség is. Versekét írják, vegyest jót és rosszat, amiben nem különböznek náluknál nagyobb költőktől. Verseikben arra törekednek, hogy egyéniek legyenek. Minden igazi poéta erre törekszik. Azt is szeretnék, hogy verseikben benne lüktessen a maga korának ritmusa. Előttük is ezt szerették a vérbeli költők.”³ Szintén *A Holnap* jelentőségét igyekszik cáfolni Rákosi Jenő. Az ő újabb kritikájának újdonsága, hogy kvázi esztétikai vitát folytat Babitscsal, pontosabban a *Világosság udvara* című vers kapcsán fejt ki nézeteit a rútról. Rákosi nem a rút ábrázolását kifogásolja Babits versében, hanem annak öncélú megjelenítését, melyben ő a rút kultuszát látja. Rákosi kritikájának másik célpontja Ady *Álmodik a nyomor* című verse. Hasonló értelmezői „bravúrt” végrehajtva, mint ahogy tette az előző antológia kapcsán a *Tisza parton*nal, Ady versének mondanivalóját szó szerint értve igyekszik kiforgatni és cáfolni a költőt. „Ezek affektált, hazug, erőszakolt, szentimentális veleitások. Költői értékétől megfosztja az, hogy hazug, mert rendszert csinál belőle, kultuszt és elméletet.” – összegzi Ady verséről és költészetéről alkotott véleményét Rákosi.⁴

² Uo.

³ SZILÁGYI Géza, „A Holnap új versei (Második könyv)”, *A Hét*, 1909. május 2., 307–308, 307.

⁴ [RÁKOSI] -ő, „A Holnap”, 5.

(„szociatív – magyarul *cucilista*”⁵) Kollányi bevezetője – mint arra fentebb utaltam – részletezi a magyarországi irodalmi modernség kibontakozásának társadalmi és politikai kontextusát is, s ezen belül külön kitér a munkásság, valamint az agrárproletariátus helyzetére és eszméire is: „A tudományágak, a technika rohamos fejlődése, az ipar, kereskedelem nagy méretei, a növekvő szükségletek és igények kölcsönhatása hirtelen egy új osztályt állított a küzdő porondra s még mielőtt egy izmos polgári osztály kialakulhatott volna, nyugaton megjelent a vörös lobogó. Öntudatosabb, harciasabb, komolyabb az emberi szabadságok keresésében minden eddigi rétegeknél. Ámbár mi gyanítjuk, hogy nálunk agrár sajátosságaink következtében inkább a mezőgazdasági szocializmusnak van jövője, az ipari proletariátus törekvéseivel nagyjában mindig rokonszenveztünk.”⁶ A Holnap Társaság és általában az új irodalom kapcsolata a szocialista eszmékkal azonban nem ekkor merült fel először. Már maga az antológia címadása is a jövőre utal, s így lehet olyan értelmezése, mely szerint a (társadalmi) haladásba vetett hitet fejezi ki. Antal Sándor Ady esetében még kifejezetten elhárítja, hogy a szociáldemokrácia forradalmi eszméivel összefüggésbe lehessen hozni a dzsentrí nemesi származású költő líráját. Más kritikusok azonban már ekkor is a szocializmus politikai törekvéseihez kötötték az új költészetet.⁷ A jövőre való nyitottságnak, a régivel szemben az új választásnak az ideológiai alapképlete és „idegen” (kozopolita, nemzetközi) eredete az új irodalmat mindenképpen a korabeli progresszív politikai mozgalmakkal rokonítja, s mindez a politika oldalán (legalábbis kezdetekben) az irodalmi kérdésekben való állásfoglalásban is megmutatkozik. A *Holnapról* az elsők között publikált kritikát a Népszava. Az írás szerzője, Bresztovszky Ernő a következőképpen méltatja az antológiát: „Az egész kötet pedig – úgy, mint van, a maga harmonikus és mégis egysegtelen forrongásával, erőt próbáló merészségével, gondolatokat keltő, termékeny gyönyörűséget okozó gyűjteménye a Holnapot őszintén váró és siettető értékes emberek értékes írásának.”⁸ Az *Almanachban* közölt

⁵ Uo., 1.

⁶ KOLLÁNYI Boldizsár, „Számadás”, in *A Holnap új versei*, szerk. KOLLÁNYI Boldizsár, 5–42 (Budapest: Deutsch Zsigmond és Társa, 1909), 8. [Kiemelés az eredetiben.]

⁷ Bresztovszky például a *Vér és arany* kötetet a „marxisták argumentuma”-ként méltatja. ADY, *Összes versek*, 3:141.

⁸ [BRESZTOVSZKY] (BE), „A holnap”, 5.

írásában Bresztovszky az új irodalomnak, „Adynak és kisöccseinek” kifejezetten politikai funkciót tulajdonít, amikor úgy látja, hogy az új irodalom a még hiányzó szociális politikát helyettesíti és előlegezi, amennyiben a kormányzó politikai elit ideológiáját valló hazafias költészettel szemben új távaltokat nyit.⁹ Néhány évvel később a Társadalomtudományi Társaság *Irodalom és társadalom* című vitájában Ignotus is kifejtette a két szféra, az új irodalom és a politikai radikalizmus mondanivalójának részbeni azonoságát.¹⁰ Igaza lehet azonban Ignotusnak abban is, hogy az új költészet mondanivalójának és a radikális politikai irányzatok programjának összekapcsolását leginkább a támadásoknak tudja be.¹¹

Az Új Idők főszerkesztője, Herczeg Ferenc 1908-as ironikus írásában még szükségyszerűnek véli azt, hogy a legfiatalabb nemzedék meghirdeti a burzsoázia elleni küzdelmét, melyet Herczeg legalább a biedermeierig visszavezethető hagyomány továbbélésének lát. Viszont az ő érvelési stratégiája is az új irodalmi törekvések hatásának és jelentőségének relativizálására épül.¹² Kenedi Géza viszont egyenesen a szocializmus költészetének nevezi *A Holnap* líráját, mivel abban a fennálló világrend, a régi erkölcsök és a verstani, ritmikai hagyományok tagadását s forradalmi tematikát vél felfedezni.¹³

A Nyugat íróinak (ön)értelmezésében a későbbiekben is szerepel a „forradalmár” mint költői szereplehetőség, Schöpflin például az 1912-ben a Huszadik Században közölt írásában a „politikai forradalmár” Ady mellé a „morális forradalmár” Móriczot állítja,¹⁴ de a különböző szolidaritási mozgalmak is egy táborba sorolták az irodalmi modernség magyarországi képviselőit a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal. Az a szövetség azonban, amely a modern irodalmat a polgári radikalizmushoz

⁹ BRESZTOVSZKY Ernő, „Uj irányok, uj emberek”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 114.

¹⁰ IGNOTUS, „Előadása a Társadalomtudományi Társaság Irodalom és társadalom című vitáján”, *Huszadik Század* 13, 5. sz. (1912): 666–672, 667.

¹¹ Uo.

¹² [HERCZEG Ferenc] HORKYNÉ, „Ellesett párbeszéd”, *Új Idők*, 1908. október 25., 367–368.

¹³ KENEDI Géza, „Fagyöngyök: A Petőfi Társaság január 6-iki nagygyűlésén elhangzott előadása”, *Az Újság*, 1909. január 10., 33–35, 34.

¹⁴ SCHÖPFLIN Aladár, „Az új magyar irodalom”, *Huszadik Század* 13, 11–12. sz. (1912): 624–644.

vagy a szocialistákhoz kötötte, hamar felbomlani látszott.¹⁵ Ignotus már 1912-ben az írói szabadság következetes érvényesítésében látta ennek okát. A Nyugat által képviselt esztétizmus azonban nemcsak, sőt nem is elsősorban a polgári radikalizmus képviselőivel állította szembe a modern irodalmat, hanem a szocialistákkal. Bár a szocialista mozgalom is megosztott volt az új irodalomhoz való viszony tekintetében, az MSZDP egy része a társadalmi haladás szövetségeseit kereste a nyugatosokban, mindenekelőtt is Adyban, mások számára viszont elfogadhatatlan volt a Nyugat l'art pour l'art szemlélete. Azzal együtt azonban, hogy a párt kultúrpolitikájában egyre nagyobb teret nyert a munkásnevelés (s ami ezzel együtt járt: a közérthetőség igénye), a marxista kritikusok egyre többet támadták – időnként a népnemzeti tradicionalizmus kritikájának szólamaikat idézve – a Nyugatot és a lap egyes íróit.¹⁶

Ennek a szemléletmódnak a jelei mutatkoznak meg Bresztovszky Ernőnek *A Holnap új verseiről* írott bírálatában is. A Népszava kritikusa marxista alapról indítja érvelését, amikor kifejti: „Egy-két évtized alatt fölfordult Magyarország gazdasági struktúrája, megváltozott az alap: megváltozott a fölibe emelt gondolatvilág. Új érzések khaoszából új költészet forrongása született.”¹⁷ Bár Bresztovszky úgy látja, hogy az új líra szociálisabb, sőt szocialistább színezetű, mint elődei voltak, *A Holnap* több költőjét, főként Babitsot és Juhász Gyulát éppen azért marasztalja el, mert (túl) nagy irodalmi-kulturális ismeretanyag birtokában írják verseiket, s „nem az élet, hanem a könyv ad nekik impressziót, szépséget.”¹⁸ Még nem annyira kiélezetten mint később, de már ebben az írásban is tetten érhető a szocialista kritikának a modern irodalomra vonatkozó, túlzott esztétizálást kifogásoló tétele. Az élettől inspirált költészet szembeállítás a kifinomult verstechnikát alkalmazó, jelentős tudásanyagot megmozgató irodalommal már azt az elvárást rejt magában, amely az irodalom autonómiaigényét a munkásnevelés ügyének rendeli alá.

¹⁵ VERES András, „A Huszadik Század irodalomszemlélete”, *Literatura* 34, 2. sz. (2008): 151–190, 184–188.

¹⁶ BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2009), 205–212.

¹⁷ BRESZTOVSZKY, „Új irányok, új emberek”, 5.

¹⁸ Uo.

(*Határok és határsértések*) A századelő kritikai vitáit jellemzően két szembenálló csoport küzdelmeként szokás leírni, ahol egy-egy megszólalóról pontosan tudható, hogy melyik közösséghez tartozik. Lényegében ezt erősíti meg és árnyalja Balázs Eszter is, amikor az első világháború előtti irodalmi vitákat elemzi. Az új értelmiségi szerepértelmezéseket Bourdieu nyomán „kétdimenziós értelmiségi”-ként határozza meg, s így jut arra a megállapításra, hogy a „Nyugatot a művészi szabadság melletti kiállás és a hatalmi intézményekkel szembeni távolságtartás kettős ügyének képviselője, a közélettel szemben folyamatosan módosuló magatartás, a konkrét ügyekben való részvétel és az elefántcsonttoronyba bezárkózás közötti [...] ingamozgás jellemezte.”¹⁹ A különböző vitákban megfogalmazott és tanúsított értelmiségi szerepfelfogásokat Balázs Eszter három fogalmi csoportba rendezi, melynek egyik halmazába a Nyugat szerzőinek *individualista-antiesszencialista*, a másikba a Komlós Aladártól kölcsönzött kifejezéssel élve az „ellen-Nyugatok” képviselőinek *nemzeti-esszencialista* önértelmezése került, míg lényegében mindkettővel szemben már ebben az időszakban megfogalmazódott marxista kritikusok részéről a *pártértelmiségi* szerepfelfogása.

Rákai Orsolya modernségkönyvének bevezető tanulmánya a magyar irodalom alakulástörténetének széles horizontjában vizsgálja a századforduló irodalmi megosztottságát, konzervatívok és modernnek szembeállítását mint „megmerevedett arcvonalakat” írja le. A konzervatív–modern ellentétnek lényegi aspektusait világítja meg Rákai, amikor a századelő társadalmi és irodalmi konfliktusait a modern nyilvánosságtérbe való belépéshez való viszony, valamint a teljes hegemoniára törekvő rendi társadalom és a szerepek szerint elkülönülő modern társadalom szembeállításával írja le. Az irodalom és a másik két részrendszer interakciójának a leírására kerül kiemelt hangsúly, a gazdaságéra és a politikáéra, érthető módon nagyobb hangsúlyt kap azonban irodalom és politika viszonyának értelmezése. Egyrészt azért, mert a konzervatív, népnemzeti oldal irodalomképét és kultúrafogalmát még jóval a századforduló után is a 19. századi nacionalizmus egyetlen államalkotó nemzetre és hegemon nemzetfogalomra épülő politikai eszméje hatotta át. Ebben a „kettőszakadt irodalomban” Rákai értelmezése szerint a konzervatív oldalra a rendi jellegű társadalom normái lesznek érvényesek, s olyan korlátozott nyilvánosságtér, amelybe elviekben nem léphetnek be a nők vagy a társadalmi szempontból

¹⁹ BALÁZS, *Az intellektualitás vezérei*, 24.

idegen elemek, míg ezzel szemben az irodalmi modernségre a szerepkörök szerint elkülönülő társadalom elfogadása és a nyilvánosságtér folyamatos kiszélesítése lesz jellemző: „A nemzeti klasszicizmus univerzalitásába, a »magyar emberek«, illetve a »nemzet« közösségének nyilvánosságába tehát ezek a szólásra képtelen, a nyilvános szólás jogától megfosztott attitűdök impliciten nem tartoznak bele, sőt, a nemzetet veszélyeztető *idegen* elemként utasítatnak ki onnan. Ez a nyilvánosságforma pedig a szerepkörök szerinti elkülönülést ugyan előkészítő, ám azt megelőző, rendies-rétegződés szerinti társadalomra jellemző, melyet a modern, funkciók szerint elkülönülő társadalom valóban meghaladott, s annak keretei között e korábbi nyilvánosságforma önmagában már nem bizonyult működőképesnek, tekintve, hogy a választható szerepek liberalizálják és adott esetben emancipálják is a polgári nyilvánosság terébe be nem jutó csoportokat.”²⁰ Rákai Orsolya nem kívánja felülről a 20. századi magyar irodalomról szóló szakirodalmi kánonnak azt a sarokpontját, amely szerint az irodalmi modernség képviselői saját pozíciójukat már a század első évtizedétől kezdve a konzervatív szemléletű hivatalos népnemzeti irodalommal szemben vívták ki. Meglehet, ez a kettősség a vizsgált jelenség természetéből fakadóan sem írható felül, viszont a kötet záró nagyfejezetében Alexander Bernát kritikusai elveinek értelmezése nemcsak a diszciplínárisan elkülönülő szaktudomány és modern szépirodalom viszonyát árnyalja, hanem felvillantja annak a „szürke” zónának a meglétét is, amely a hivatalos és a modern irodalom határai között húzódik.

Éppen az 1908–1909-es évek vitái mutatják: az itt említett értelmiségi szerepfelfogásoktól sem független közösségi pozíciók közel sem véglegesen rögzítettek, a két csoport közötti határok ekkor, s még később is átjárhatók voltak. Ebben az összefüggésben lesznek érdekesek a különböző „határsértések”. A legnevezetesebb ezek közül a „duk-duk affér”, Ady Új Időkben közölt írása, melyben megtagadja a közösséget *A Holnap* antológia többi költőjével, sőt kijelenti: „Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekhez, s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belémkapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élheterlen, de oka ennek se vagyok. [...] Nem vállalok semmi közösséget és sorsot azokkal, akik elfelejtettek magyarul is megtanulni. Nincs dolgom azokkal, akik elolvastak néhány olcsó kiadású német könyvet, s most ennek az árán meg akarják váltani a magyar irodalmat. Nincs közöm

²⁰ RÁKAI, *A teljes zenekar*, 77–78.

a betegekhez, impotensekhez s mindazokhoz a fiatalokhoz, akik engem jobban gyűlölnék Gyulai Pálnál, aki végre – tudom – nem is olyan nagyon gyűlöl.²¹ Ady elhatárolódási gesztusa aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy tudatos botrányokozásával ismét maga kívánta irányítani saját kultuszának alakulását.²² Ennek előzménye és – minden bizonnyal – motívója az a leválasztásra törekvő gesztus volt, mely a népiemzeti tradicionalista kritikákban már az év elejétől megfigyelhető, s kezdetben még a Nyugat többi szerzőjével igyekezett szembeállítani Adyt. Az antológiáról írott kritikák jó része is szinte kizárólag Ady verseivel foglalkozott, s rendre kiemelték a költőnek az új irodalom kibontakozásában játszott kezdeményező szerepét. Bár a cikk megjelenésének háttérét pontosan nem ismerjük, az semmiképpen sem véletlen, hogy Ady *A duk-duk affér* publikálására éppen Herczeg Ferenc lapját választotta. A legerősebb szíriénhang ugyanis a Horkayné átlátszó álarca mögé bújt Herczegé volt: „Ady erős tehetség. Ezuttal azonban rossz társaságba keveredett, reá nézve a legrosszabba: az adyendrészkedők társaságába. [...] Ady Endrének kegyetlen irtóháborút kellene indítania az iskolája ellen, mely abból él, hogy kilószámra méri az ő húsát.”²³ Ady határátlépése azonban mégsem vezetett végleges szakításhoz, bár ennek okát pontosan meghatározni éppen olyan nehéz, mint a „duk-duk affér” minden motivációját egyértelműen feltárni. Tény azonban, hogy a holnaposok részéről Adynak válaszó Juhász Gyula és Dutka Ákos ugyan fájalták Ady ellenük intézett támadását, mégsem tagadták meg őt,²⁴ sőt később Ady is levélben visszakozott Hatvanynál és Emőd Tamásnál az Új Időkben megjelent írása miatt.²⁵ Ennek a nem jelentéktelen intermezzónak az ellenére Ady megjelent *A Holnap új versei* című 1909 tavaszán kiadott antológiában is, s nem sokkal a „duk-duk affér”-t

²¹ ADY Endre, „A duk-duk affér”, *Új Idők*, 1908, 443–444.

²² VERES András, „Szempontok Ady »depolitizálásához«”, in *Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán és MENYHÉRT Anna, 43–50, (Budapest: Anonymus Alapítvány, 1999), 45.

²³ [HERCZEG] HORKYNÉ, „Ellesett párbeszéddek”, 367–368.

²⁴ DUTKA Ákos, „A Holnap”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 119–120; JUHÁSZ Gyula, „A duk-duk affér után”, *Független Magyarország*, 1908. november 22., 20.

²⁵ Ady levele Hatvany Lajosnak (1908. dec. 3.) és Emőd Tamásnak (1908. dec.) ADY Endre, *Levelei*, sajtó alá rendezte BELIA György, 1 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983), 324; 334.

követően Zempléni Árpád másodtitkár megkeresése után visszautasította, hogy a Petőfi Társaság tagságára pályázzon.

Találunk Adyén kívül más, bizonyos értelemben sikeresebb példát is a határátlépésre. A *Holnap* antológia kritikájában Rákosi Jenő foglalkozik Oláh Gábor kötetével is. Oláhval szemben viszont, akinek már korábban jelentek meg kritikái a Budapesti Hírlapban, Rákosi jóval megengedőbb volt, sőt megjegyzi róla: „Brilliáns prózában és versben egyaránt. A magyar faj talentumosságának remek példája.”²⁶ Oláh Gábor néhány nappal később ugyanitt válaszol Rákosinak, írását a következő sorokkal zárja: „Rákosi Jenő otthagya a maga *Má*-ját és belépett a mi Mánkba s jön velünk sőt előttünk jár. Dicséret és dicsőség érte neki. Nem tudom, a többiek mit szólnak a dologhoz, de engemet megrázott, fölrazott. Ez hatalmas volt!”²⁷ Noha Oláh Gábor *Keletiek Nyugaton* című vallomások útirajzának tematikája s magyarságszemlélete is nagyon közel állt Adyhoz, és Oláh a következő években publikált is a Nyugatban, s a lap szerzői később is figyelemmel kísérték munkáit, az ő és a magyarországi irodalmi modernség útjai mégis hamarosan elváltak. Mindezt – miként arra tanulmányában Dérczy Péter is rávilágít – nem csak az író téves önértékelése magyarázza, mely Oláh túlzott írói öntudatának az alapját képezte, de lényegében verseiben, prózai műveiben és művészetszemléletében is modernség előtti mintákat követett.²⁸

Találunk példát arra is, hogy az 1908-tól átrajzolódó határvonalak miatt anélkül kerül valaki a korábbihoz képest új helyzetbe, hogy saját pozícióján lényegében változtatott volna. Itt mindenekelőtt Kiss Józsefet és A Hét című hetilapot említhetjük. Az ezt megelőző majdnem két évtizedben a lap foglalta el azt a helyet, amit később az új irodalom fórumai, mindenekelőtt a Nyugat és szerzői. Amellett, hogy a népnemzeti tradicionalizmushoz képest modernebb szemléletű irodalmat képviseltek, rendszeresen kritizálták a hivatalos irodalom intézményeit is. Már Rákosi Jenő fentebb hivatkozott újrívű cikke is sejtette a változást azzal, hogy Kiss Józsefet mint Arany hagyományának folytatóját állította szembe a Nyugattal, s A Hét is közölt kritikát, mely egyértelműen visszautasította a Nyugat által képviselt új irodalmat, mindenekelőtt a lap és főként Ady magyarságszemléletét,

²⁶ [RÁKOSI] -Ó, „A Holnap”, 4.

²⁷ OLÁH GÁBOR, „A Holnap”, *Budapesti Hírlap*, 1908. december 23., 10.

²⁸ DÉRCZY PÉTER, „Sors és mű: Oláh Gábor prózájáról”, *Alföld* 62, 10. sz. (2011): 77–94.

de Kosztolányi írása *A Holnap* antológiáról sem volt kifejezetten dicsérő kritika.²⁹ Mindazonáltal sem Kiss József nem adta fel a feltörekvő fiatal tehetségek támogatását (példa erre az *Almanach*ban tett nyilatkozata és A Hét szerzői névsora a következő évekből), sem a fiatalabb generáció nem tagadta meg őt mint mestert s A Hetet mint a Nyugat előzményét.³⁰ Mindazonáltal az első évtized végére olyan új szemléletű irodalom jelentkezett Magyarországon, amelyhez képest az, amit Kiss József és lapja képviselt valóban „mérsékelt modernség”-ként értékelhető.³¹

²⁹ Ebben – csakúgy, mint az induló Nyugat megítélésében – szerepet játszhatott Kosztolányinak Adyval szembeni ellenszenvé is. Veres András mutatja ki, hogy Kosztolányi véleménye Adyról egy 1906-os Babitsnak írt levélben szinte szó szerint megegyezik azzal, amit 1908 végén Fülep Lajosnak a Nyugatról írt. VERES András, „Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija”, in *Nyugat népe*, 88–89.

³⁰ „A Hét versein érződik meg legjobban, hogy Aranytól Ady-ig hol vezet az út.” – írja például Hatvany Lajos. HATVANY Lajos, „A boczónádi ismeretlen: Az új magyar költészet anthológiájáról”, in SZERDAHELYI, *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, 136.

³¹ ANGYALOSI Gergely, „A Hét második korszaka (1901–1924)”, kézirat, 2011.

KÉT IRODALOM HATÁRÁN

A fiatal Horváth János kritikái a magyar irodalmi modernségről

Aligha vonható kétségbe, hogy Horváth János a 20. századi magyar irodalomtörténet-írás egyik legtekintélyesebb alakja. Ennek a sommás értékelésnek azonban olyan következményével is számolnunk kell, amely az irodalomtudósi életmű jelentőségének tükrében Horváth első világháború előtt írt kritikáit is túlértékeli. A korabeli kritikai viták kontextusában mindenképpen csak megszorításokkal érvényes például az az értelmezés, amely szerint az *Ady s a legújabb magyar líra* című tanulmánya (valójában *A Holnap* antológia kritikája) „az első tudományos vélemény”¹ lenne az új irodalomról. Egyrészt ugyanis az École Normale Supérieure egykori ösztöndíjas hallgatójának (akit a tanulmány megjelenésének évében, 1909-ben neveztek ki az Eötvös Collegium szakvezető tanárává) mesterei, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt, tehát a hivatalos irodalom és tudományosság intézményeinek képviselői ekkorra már ítéletet mondtak Adyról, a Nyugat irodalmáról és *A Holnap* költőiről. A maguk kontextusában ezek éppúgy tudományos véleményeknek tekinthetők, mint Horváth kétségtelenül alaposabb bírálata. Másrészt – s ami fontosabb – Horváth János említett tanulmánya s ezekben az években született kritikái (különösen is *A Nyugat magyartalanságairól* publikált dolgozata) a pályakezdő irodalomtörténész tudósi státusa ellenére is elsődlegesen a korabeli kritikai diskurzusba illeszkednek. Horváth János Ady-tanulmányában is több esetben a tudományos értekezéshez képest kötetlenebb, publicisztikus fordulatokkal díszített nyelven szólal meg,

¹ BALÁZS, *Az intellektualitás vezérei*, 119.

az érvelést esetenként tréfás anekdota,² népies szófordulat³ vagy a nyílt gúny helyettesíti.⁴

„Dehát így beszéltek Rákosi Jenő, Ágai bácsi s így dúdolja utánuk: Horváth János”⁵ – jegyzi meg az Ady-tanulmány kritikájában Fenyő Miksa, a dolgozat egészére azonban ez az ítélet sem érvényes, mivel az Ady szimbolizmusára vonatkozó fejtegetések, melyeket Horváth később önálló tanulmányként is publikált, Ady költői képalkotásának valóban tudományos igényű, és az Ady-recepcióban évtizedekig meghatározó jelentőségű leírását adta. „Ha Horváth csak a könyv középső értekező részét vetette volna papírra – állapítja meg Kenyeres Zoltán –, akkor Ady lírájának talán legvilágosabb korai magyarázójaként került volna be munkája az Ady-recepció történetébe, ha csak az első és utolsó fejezeteket írta volna meg, akkor pedig valahol Rákosi Jenőék körül látnánk a helyét. Így bizonyos kiegyensúlyozottság érvényesült a traktátusban, végső mérlege mégis a Nyugatellenesség felé billent el – a szerző szándéka szerint is.”⁶ Horváth János modernségkritikái azért is szervesen kapcsolódnak a szerző irodalomtörténeti életművéhez, mivel a 20. század eleji modern magyar irodalom

² A *Tisza parton* című vers kapcsán például megjegyzi: „De Magyarország a naptalan Kelet, nemcsak a nyugati Párizssal szemben húzza a rövidebbet, hanem a még keletebbre eső Gangesz partjaival szemben is. Úgy járt, mint Szent Péter, ki egyszer Krisztussal együtt egy kocsmaszoba földjén hált meg; a táncoló huszárok mind csak őt rugdalták, mert ő feküdt kívül: megunta a dolgot; egyet gondolt s Krisztust hagyva kívül, a fal tövéhez fordult; csakhogy a táncosok is gondoltak egyet, s most már úgy találták, hogy eleget kapott a szélső, kapjon a belső is: így történt, hogy megint csak Péter húzta a rövidebbet.” HORVÁTH János, „Ady s a legújabb magyar líra”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5, 266–309 (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), 276.

³ „Maga a »legény« elnevezés, melyet ő [ti. Ady – Sz. Z.] és társai oly sűrűn alkalmaznak magukra, kivált szerelmi erőlködéseikben, úgy illik rájuk, mint osztrigához a paprikás szalonna.” Uo., 284.

⁴ „Járuljon az állandó alaphoz az alkalom szerint valami mesterséges tompítás: erőszakos virrasztás, mámor s jusson eszébe az illetőnek akkor verset írni: másnap már valószínűleg kéziratot vihet a türelmes Nyugatnak.” Uo., 282.

⁵ FENYŐ Miksa, „Ady és a legújabb magyar lyra”, *Nyugat* 3, 6. sz. (1910): 406–409, 407.

⁶ KENYERES Zoltán, „Vázlat Horváth Jánosról”, in KENYERES Zoltán, *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, 159–192 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 166–167.

irodalomtörténeti helyének megítélése szorosan összefügg azzal a fejlődéstörténeti modellel, amelynek első változata⁷ már kész volt a kritikák megszületésének idején.

Horváth János kritikái nemcsak ebből a szempontból foglalnak el egyfajta köztes pozíciót. Horváth is pontosan érzékelte, hogy a századelőn valami új kezdődött a magyar irodalomban, és ezt igyekezett – a népnemzeti tradicionalista kritika azon törekvésével szemben, amely a Nyugat és *A Holnap* antológia jelentőségét relativizálni próbálta – elmélyült alapossgal mérlegre tenni: „Hibát követett el a konzervatív tábor, mikor kicsinyelte s föl nem vette az újtókat. Kicsinyli, megveti, s nem ismeri most sem. Márpedig mennél jobban ragaszkodunk a meglévőhöz, annál sürgősebb feladatunk tisztába jönni az újjal, mely azt veszélyeztetni látszik. Ismerjük meg, határozzuk meg, jellemezzük: hadd lássuk, kivel van dolgunk.”⁸ A fiatal irodalomtudós saját értelmezői helyét tehát – egyfajta arany középutat keresve – a nemzeti tradicionalizmus kritikájának felületes gúnyolódása (melytől a dolgozat egyébként korántsem mentes) és az „elvakult, indokolatlan magasztalások”⁹ között jelöli ki. Az azonban, ahogyan Horváth János az 1913-ban tervezett kötet előszavában az új irodalmi jelenségekhez való viszonyát meghatározza, feltűnően hasonló ahhoz, ahogy 1903-ban *A diadalmas világnézet*ben Prohászka Ottokár saját modernséghez való viszonyát leírja: „A modern eszmék »in globo« kárhóztatását utáljuk és sajnáljuk; azt a tehetetlenséget, mely nem érzi, hogy a modern embernek más benyomásai, más nehézségei, más látószöge, más érzései vannak sok dologban, saját magunk embereiben nagyon röstelljük s csak egyet sürgetünk, azt, hogy érleltessük magunkban a sokoldalú, méltányos felfogást s pszichológiai érzéket. [...] Mi itt a földadat? Ismerjük föl a helyzetet, különböztessük meg a jót a rossztól, vessük el a rosszat, ítéljük meg méltányosan az újat; más szóval: állítsuk a kereszténységet a modern gondolatoknak s érzéseknek jegyébe, s vizsgáljuk meg, hogy mily színt, mily alakot ölt, amely új alakban régi igazsága ugyan változatlanul megmaradna, de a szívek fölötti hatalma az újkorban örvendetes föllendülésnek indulna.”¹⁰

⁷ HORVÁTH, „Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai”.

⁸ HORVÁTH János, „Két korszak határán: Előszó”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 234.

⁹ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 267.

¹⁰ PROHÁSZKA, *A diadalmas világnézet*, 16.

Jelen tanulmány a Horváth János-életműnek egy viszonylag kis részletét elemzi, az értelmezés tárgyát lényegében azok a szövegek adják, melyek az 1913-ban összeállított, de végül kiadatlan, a *Két korszak határán* címmel tervezett tanulmánykötet anyagát képezték volna. Vizsgálódásom elsődleges szempontja: hogyan illeszkednek Horváth János írásai a korabeli kritikai diskurzusba, mi az, ami Horváth kritikáit, vitacikkeit a századelő népnemzeti tradicionalizmusának irodalomszemléletéhez kötik, s melyek azok a pontok, ahol írásai meghaladják a korabeli bírálatok színvonalát és irodalomértői horizontját.

(*Szerves fejlődés*) Horváth János kritikáinak az irodalomtörténeti életmű összefüggésében végrehajtott értelmezése már korábban arra az álláspontra jutott, hogy az a fejlődéstörténeti modell, amely a magyar irodalom csúcspontját a nemzeti klasszicizmusban, Arany János költészetében és Gyulai Pál kritikus életművében határozza meg, az Arany halála utáni irodalomtörténeti periódusban szükségszerűen csak hanyatlást láthat.¹¹ Ez azt sugallja, hogy Horváth János szerint a magyar irodalom fejlődése a 19. század második harmadában véget ért. Arany mint mértékadó klasszikus szerepe Horváth irodalomértésében tagadhatatlan, Babitsot például éppen azáltal értékeli nagyra,¹² hogy kijelenti róla: „Amit megnéz, azt kézzelfogható, tömör plaszticitással tudja kifejezni. E tekintetben egyegy kitűnő részletével lépten-nyomon Arany Jánosra emlékeztet, kitől igen sokat tanult, mert tehetsége, mely a plasztikus ábrázolásban leli kedvét, minden korábbi költőink közül leginkább az Aranyéval rokon.”¹³

Horváth János azonban – csakúgy, mint az 1908-as *Budapesti Hírlapban* közölt évnnyitó írásában Rákosi Jenő,¹⁴ illetve a Kisfaludy Társaságban elmondott elnöki beszédében Beöthy Zsolt¹⁵ – számolt az irodalom

¹¹ Vö. SZÉCHENYI Ágnes, „»Konzervatív kritika, fejlődő irodalom«: Schöpflin Aladár és Horváth János kapcsolata”, *Alföld* 63, 7. sz. (2012): 74–85, 78.

¹² Érdemes megjegyezni, hogy Babits első két kötetéről írt kritikája, amely csak posztumusz jelent meg – Ady szimbolizmusáról írt értelmezéséhez hasonlóan – jelentős szerepet játszott a későbbi Babits-recepcióban. Rába György, aki kimutatja Horváth János írásának ellenmondásait is, Babits költészetéről írt könyvében rendszeresen hivatkozik Horváthra. RÁBA György, *Babits Mihály költészete* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981).

¹³ HORVÁTH János, „Babits Mihály”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 340.

¹⁴ RÁKOSI, „Az év”.

¹⁵ BEÖTHY, „Elnöki megnyitó beszéd”.

további szerves fejlődésével. A *Két korszak határán* címmel tervezett kötet *Előszavában* fejti ki ezzel kapcsolatos elméletét olyan nemzettudati elbeszélés keretében, amelynek kulcsmotívumai az európai fejlődés fősodrát jelentő centrum és a periféria szembeállítás, a megkésetttség-tudat és a magyar irodalom (vagy általában a magyar kultúra) epigonjellege.¹⁶ Horváth meglátása szerint a szerencsésebb történelmi és geokulturális helyzetben lévő Nyugaton a kulturális eredményeknek van idejük a közösség szellemi tudatát teljességgel átjáró ideállá válni, ezért – miként Horváth fogalmaz – „ott van is egészséges, természetes ellenállás ostromló áramlatok ellenében”.¹⁷ Ezzel szemben Magyarországon az új irodalmi jelenségek túl hamar jelentkeztek, a nemzeti klasszicizmusnak még nem volt ideje annyira megerősödni, hogy a magyar kultúrát immunissá tegye az új és idegen jelenségekkel szemben. Mindezekkel együtt is, bár Horváth János a századelő modern magyar irodalmi kezdeményeit válságként, az ideális fejlődési iránytól való elhajlasként tapasztalja meg,¹⁸ mégsem látja benne a magyar irodalom végső hanyatlását. Amennyiben azt látná, a nemzeti klasszicizmus ideáljába vetett hitét, s ezzel irodalomszemléletének alapját veszítené el. Ezzel szemben megőrzi pozitív jövőképét: „Az olvasóközönség, mely a napi irodalmi irányok szerint ízlését, mint divatot, könnyen változtatja vagy határozatlanul tétováz, mindig találkozni fog s forradalmi kirándulások ellenére is csakhamar ismét egygé lesz a magyar klasszicizmus tiszteletében. Ez lesz továbbra is irodalmi műveltségének alapja, az ízlésbeli megnyugvás és megtisztulás kívánatos, állandó forrása. Csak legyen magyar ember a világon, Aranyak akkor

¹⁶ „Kis nemzet vagyunk az európai műveltség keleti határán. Elmaradtunk, s mióta ezt észrevettük, folyvást sietünk, s többnyire csak utánozva, a nyugatot utánozva, haladunk.” HORVÁTH, „Két korszak határán”, 232.

¹⁷ Uo., 233.

¹⁸ „Horváth az Arany utáni költői nemzedékek (Reviczkyéktől Adyékig) tárgyalásakor minden részleges elismerése és az irodalom további fejlődésének hangoztatása mellett is mindig [...] szigorúan érezteti a nemzeti jelleg vagy az esztétikai (vagy erkölcsi) érték csökkenését, szinte ugyanolyan feszült és (akár barátilag is) ellentmondásos szellemi viszonyba kerülvén saját kora legjelentősebb szerzőivel, mint egykor Toldy vagy Gervinus került az övéivel, nem is beszélve a némely kisebbekkel, például Szomory Dezsővel szembeni állásfoglalásáról, akik szerinte korcs nyelvet használtak, mikor írónak *adták ki magukat*.” DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 821. [Kiemelés az eredetiben.]

olvasója is lesz.¹⁹ Ebben az összefüggésben értelmezhető a 1913-as kötet-
terv címádása is: Arany János korszaka után az átmeneti válságot követően
a magyar irodalom szükségszerűen visszatalál majd elvesztett ideáljához,
s ezzel a nemzeti klasszicizmus megszakadt folytonossága helyreáll, a felvi-
rágzás újabb korszaka következik.²⁰

(*A hagyományválasztás kritikája*) Ha tehát az kétséges is, hogy Horváth
János *Ady s a legújabb magyar líra* című írása az új költészettel való első
tudományos számvetés lenne, az mindenképpen tagadhatatlan, hogy „az új
irodalom elleni támadások szintézisét és magasabb szintre helyezését jelen-
ti”.²¹ Az Arany által a nemzeti klasszicizmusban tetőpontjára jutott iro-
dalmi fejlődést – Horváth saját szavai szerint „[e]rős, de sohasem támadó,
sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztos férfias szemérem;
s világos, közérthető beszéd”²², ezzel szemben az új irodalmat a „göggös
nemzetköziség”, „satnya érzékiség” és „nagyképű homály”²³ jellemzi.

A nemzeti érzés kifejeződésének egyik formája a tradícióhoz való
viszony meghatározása. Horváth János irodalomkoncepciójában kiemelten
fontos szerepe van a hagyománynak, amely a korábbi évek vitáinak is köz-
ponti kérdése volt. Az ő hagyomány-koncepciója azonban túl is lép a korabeli
népnemzeti tradicionalizmuson, mivel – ahogy az irodalom fejlődéstörté-
neti modelljében tételesen is megfogalmazódik²⁴ – a mindenkori irodalmi

¹⁹ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 269.

²⁰ „Mindamellett nem kell megjedni. Álljon csak elő – nem is egy lángelme,
csak egy erős, nagy tehetség, aki majd megint többre becsüli a velőt a csont-
nál, aki nem azért ír, hogy e most jól kireklámozott, divatos foglalkozási
ágban elcsússzék a többi között, hanem mert közölnivalója van a világgal; aki
nem akar és mégis csinál irodalmat, s kinek ajkán zamatos, tiszta egysze-
rűséggel zendül a magyar szó: legott elnémul a kisdedek kara, vagy észbe
kap, s az újhoz szegődik, de ott is csak olyan haszontalan utánzó lesz, mint
ma. Aki pedig a maiak közt eredeti tehetség volt, az akkor megszabadul min-
den kolonctól, s bosszantó kíséretéből kibontakozva, igazibb értékében fog
előttünk állani. Köszönet a Nyugatnak előre is érte: mert ő fogja provokálni
az eljövendőt. Akkor aztán egyéb érdemeit is elkönyvelhetjük.” HORVÁTH
János, „A Nyugat magyartalanságairól”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti
és kritikai munkái*, 906.

²¹ BALÁZS, *Az intellektualitás vezérei*, 119.

²² HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 275.

²³ Uo.

²⁴ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az iro-
dalomértés hagyományát?: Az esztétikai határfunkciók és a történeti

hagyomány változékonyságára épít. Horváth pontosan látja, hogy a Nyugat és *A Holnap* köre nem a tradíció tagadását képviseli, s bár ő is fenntartja a magyarellenesség és a magyartalanság vádját velük szemben, írásainak vissza-visszatérő motívuma a Nyugat és *A Holnap* hagyományválasztásának kritikája. Egyrészt helyesen állapítja meg, hogy az irodalmi modernség tradíciókeresése tudatosan fordul a közelmúlt irodalmából azok felé a szerzők felé (Vajda János és Reviczky, de idesorolhatnánk Komjáthyt is²⁵), akik már életükben is kívül estek a népnemzeti irodalom kánonján és (többnyire) intézményi keretein.²⁶ Petőfi, Csokonai és Balassi irodalmi előzményként való kijelölésében pedig nem elsősorban irodalmi motívumokat állapít meg, hanem – úgy véli – olyan fiktív vagy valós személyiségképletek alapján kerülnek kényszerű rokonságba a modernség magyarországi képviselőivel, amelyek a konvencióellenséget és a közösséggel (s így kimondottan Arany költészetével) szemben az egyéniséget („túltengő önérzet”) emelik ki. Horváth ezekben az elődkereső gesztusokban (vagy miként gúnyosan megjegyzi: „az irodalmi parvenü genealógia-viszketegségében”²⁷) politikai motívációkat feltételez,²⁸ s Ady költészetének újdonságát hangsúlyozva a líratörténeti kapcsolat lehetőségét is kétségbe vonja.²⁹

Találunk azonban bizonyos értelemben konstruktív mozzanatot is Horváth kritikáiban. Azzal együtt ugyanis, hogy vitatja a modernség hagyományértelmezésének érvényességét, kijelöli azokat a klasszikus szerzőket, akik, véleménye szerint, a századelő új irodalmának előképei lehetnek. A „homályos zeneiség” és bizonyos életmódbeli hasonlóságok alapján Ady Endre elődjét Kölcsey Ferencben látja. Igaz, mai szempontból mindenképpen vitatható, hogy – miként teszi a dekadens jelenségek

irodalomértelmezés”, in KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Irodalom és hermeneutika*, 26–53 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 42–43.

²⁵ HORVÁTH János, „Komjáthy Jenő”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 244–257.

²⁶ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 271.

²⁷ Uo., 273.

²⁸ HORVÁTH János, „Forradalom után: Vörösmarty és a stílmantikusok”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 365–366.

²⁹ „Vannak tényleg hasonlóságok Vajda, Reviczky s Ady egyéniségében; vannak költészetükben is találkozási pontok: de az a lírai fajta, melyet Ady mível, nálunk egészen új, mert az, ami leglényegesebb jellemzője, ami verseit költészeté teszi: az eddigi magyar lírában csak elvétve bukkan elő, míg nála szinte törvényszerűleg érvényesül.” HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 273.

bírálata során is – szerves, ok-okozati kapcsolatot tételez fel a költők életvittele és költészetük kifejezésmódja között.³⁰ Lényegében szintén a Nyugat hagyományértelmezésének bírálatát hajtja végre a *Forradalom után* címen publikált 1912-es írásában is, melynek apropója Szász Zoltán Nyugatban megjelent írása volt.³¹ Annak ellenére, hogy a vizsgált irodalmi jelenséget Horváth lényegében pontosan érzékeli, és jól ismeri (bár Schöpflin³² *A két Vörösmartyjáról* láthatólag nem tud), írása több ellentmondást is magában rejt. Látja ugyan a Nyugat irodalom-felfogásának komplexitását, mégis igyekszik azt homogén irodalmi-politikai képződményként láttatni. Minderre azért van szüksége, hogy – szemben azzal a többször is hangsúlyozott álláspontjával, mely szerint nem politikai, hanem szigorúan irodalmi ítéletet kíván mondani – a lapot egységes irányzatként, sőt politikai pártként tudja kezelni. S teszi mindezt Tisza István lapjában, a Magyar Figyelőben.

Horváth János a 19. századi irodalmat ekkor két részre bontotta. Ezek közül az egyik a romantika irodalma, idetartozik szerinte Vörösmarty, Eötvös József és Kossuth. A másik csoport a realizmusé, melybe Petőfit, Aranyt, Gyulaít és Deák Ferencet sorolja. A nyelvhasználat szempontjából a következő különbséget állapítja meg: „Ezeknek [ti. a romantikusoknak – Sz. Z.] a nyelve sohasem lehet köznapi. Míg a realista a kész nyelvyagból él, a romantikus stilszta maga csinálja a maga nyelvét: legalábbis újít, de sokszor valósággal teremt, s mindenkor egyéni leleménnyel módosítja a közhasználatú nyelvyanyagot.”³³ Horváth János szerint a Nyugat költői hiába választják elődjüknek Petőfit és Csokonait (utóbbi Horváth szerint „meglepő módon, kivételesen és elszigetelten volt realista a stílromantika korában”³⁴), valójában poétikailag a romantikához köthetők, pontosabban ahhoz, amit ő stílromantikának nevez, s mely az ő – Ady szimbolizmusához hasonló poétikai jellemzők alapján megfogalmazott – definíciója szerint: „a kifejezésnek a jelentéstől független, önmagában is hatásos

³⁰ FENYŐ, „Ady és a legújabb magyar lyra”, 304.

³¹ SZÁSZ Zoltán, „Petőfi revíziója”, *Nyugat* 4, 12. sz. (1912): 1026–1038. Szász szerint a túlértékelt Petőfivel szemben az új irodalomnak Vörösmartyt kell példaképének tekinteni.

³² Schöpflin is reagált Szász írására a Nyugat következő számában: SCHÖPFLIN Aladár, „Petőfi revíziója”, *Nyugat* 4, 13. sz. (1912): 38–42.

³³ HORVÁTH, „Forradalom után”, 370.

³⁴ Uo., 372.

művészi tényezővé való kiképezése”,³⁵ más szóval: „üres, puffadt, nagyképű dagály”.³⁶ Amikor tehát Horváth János a Nyugat irodalmának előzményét a nemzeti irodalom fejlődésének első nagy hullámába tartozó szerzőkben, Baróti Szabó Dávidban, Kazinczyban, Kölcseyben és Vörösmartyban jelöli ki egy „utólag felismert közös karakterisztikum alapján”,³⁷ akkor ezzel implicite ítéletet is mond a modern irodalom magyarországi képviselőiről, hiszen azok, ahelyett, hogy a magyar irodalom nemzeti klasszicizmusban kiteljesedett tradícióját folytatnák, egy korábbi, már lezárult szakaszhoz kapcsolódnak.

(*Férfias szemérem vs. dekadencia*) Az 1908–1909-es évek kritikáinak főszólamát az új irodalom bírálatában a nemzeti szellem és ezzel együtt a nemzeti múlt és tradíció tagadásának hangsúlyozása jelentette. Elsőként és leghangsúlyosabban (már Ady *Vér és arany* című kötetének fogadtatásában) katolikus lapok szerzőinél találkozunk morális kifogásokkal. Friedreich István például a Budapesti Szemle kritikusan veti a szemére, hogy nem ítéli meg kellő szigorúsággal Adynak és *A Holnap* költőinek erkölcsstelenségét: „Adyban s követői jó részében nem azt látják, ami az ő irányuknak eredendő bűne, hogy tudniillik elrúgták lábuk alól a keresztény morált s hirdetik a bujaság, a testiség, a pénz, az elvtelenség, az anyagiség kultuszát, hanem folyton mellékes, jelentéktelen, harmadrendű fogyatkozásokkal bibelődnek.”³⁸ Friedreich bírálatában fel sem merül az irodalmi szempont figyelembevételének az igénye, de Gyulai Pál esztétikájában is – mint láthattuk – az irodalmi műnek a metafizikai Szép, Jó és Igaz egységét kellett megvalósítania, így a morális szempont nála is meghatározó volt a művek esztétikai értékének mérlegelésekor. Az irodalmi viták során a dekadencia kérdését elsőként Hatvany Lajos vetette fel 1908. szeptember 23-án *A Holnap* antológiáról megjelent írásában, amikor Adyt igyekszik kimenteni a dekadencia gyanúja alól: „Ady bizonyára a kulturvilág szenvedéseit éli át; de a dekadenciától megmenti megtámadott, megsebzett lényének nagy, buzgó, ősi ereje.” Majd ezt követően hozzáteszi: „Vajjon nem dekadencia-e Kisfaludysta költőink időtlen, majd kuruckodó, majd petőfieskedő, majd aranykodó rím és formajátéka, melyből mindent kapunk,

³⁵ Uo., 367. [Kiemelés az eredetiben.]

³⁶ Uo., 370.

³⁷ Uo., 372.

³⁸ [FRIEDREICH István] GD, „Folyóiratok szemléje (1909. január)”, *Katolikus Szemle*, 2. sz. (1909): 201–208, 203.

csak épp dokumentumot nem.”³⁹ A következő év januárjában Kenedi Géza írásában a dekadens jelző már az új irodalom egyértelműen negatív minősítését szolgálja.⁴⁰

Horváth János konzervatív irodalmi értékrendjében az erkölcsi mérce a „tisztos férfias szemérem” formulájában fogalmazódott meg, ettől az eszményi erkölcsiségtől fordul el véleménye szerint az új líra, amellyel szemben a legfőbb kifogása Horváthnak a „satnya érzékiség” és az érzéki szerelem ábrázolása. Ebből a szempontból nézve ki is jelöli Ady költészetének előzményeit Vajda János és Reviczky perditá-kultuszában, valamint közvetlenül Szilágyi Géza költészetében, s rajta keresztül Baudelaire-ben. Az új líra lélektani alapjait vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy Ady a franciáktól, utánzóí pedig tőle tanulták az ösztönök költészetét, s innen a modern írók életmódjának kritikáján keresztül el is jut a dekadenciához. Az új költészet inspirációját ugyanis abban a mozzanatban látja, hogy a fiatal költők szándékosan kiiktatják az öntudat kontrollját, és ezt a túlzásba vitt érzéki étellel érik el. Montaigne-re hivatkozva röviden az emberi morál alakulásának ciklikus történetfilozófiai modelljét vázolja fel, amely szerint az ember az erkölcs nélküli állati, ösztön uralta létszintről emelkedik fel, s az ösztönlét legyőzése után alakul ki a testi és lelki szép élet összhangja és egyensúlya. A fejlődés végső, hanyatló szakaszában (saját jelenkorában ezt a világvárosi lét jelenti) Horváth szerint az erkölcsi és akaraterő újra gyengül, az ember visszahull az állatias ösztönlétbe.⁴¹

Ennek a dekadens lelkiállapotnak a kifejeződései Ady költészetében a keleti és a népies elemek, a gyermeki mesés és ősi, babonás képzetek. „[A]z értelmes egész lélek helyett az ösztön nyújtja e költészet alapmotívumait, úgy az alkotó képzelet helyét is gyermeki, ősemberi képzelődés foglalja el, mely babonára vezet.”⁴² Horváth János bírálata a vizsgált jelenségről egyértelmű, annyiban azonban túllép a korabeli népnemzeti tradicionalizmus kritikai diskurzusán, hogy nem pusztán a negatív ítélet megfogalmazásáig jut el, hanem igyekszik Ady költészetére érvényes poétikai konzekvenciákat is levonni. A korabeli kritikai viták szövegeit áttekintve látható volt, hogy az új irodalmi jelenséggel, az Ady, a Nyugat és *A Holnap* költészetével való számvetés során a poétikai szempontok érvényesítése eddig

³⁹ HATVANY, „A holnap”, 1.

⁴⁰ KENEDI, „Fagyöngyök”, 33.

⁴¹ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 283.

⁴² Uo., 286.

mellékes szál volt, szempontként leginkább a Budapesti Szemle kritikájában és Schöpflinnek a *Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachjában* közölt írásában érvényesült.

(*Szimbólum vagy allegória?*) Az *Ady s a legújabb magyar líra* című tanulmány központi kérdése Ady költői kifejezőmódjának a bemutatása. Horváth János Ady lírai beszédmódját mint „legbizarrabb és legkülönsebb jelenséget”⁴³ minősíti, olyan költészettel kénytelen tehát számot vetni, amely saját líraeszményétől idegen. Gyulai esztétikájának követőjeként Arany költészetét normaként állítva saját poétikai elveit a következőképpen határozza meg: „Gyökeres, de nem fitogtatott nemzeti érzés az inspirációban; plaszticitás, lélektani hűség az objektív műfajokban; magyar formák tökéletessége a kivitelben.”⁴⁴ Ahogy az már a dekadencia kritikájából is látható volt, Horváth számára rendkívül fontos a művek olvasásának tapasztalatából az alkotói folyamatra visszavetített tudati kontroll. Ezért becsüli például Babits költészetét, de ezért tartja érthetetlennek az új költészetet, és ezzel magyarázható az is, hogy a nyelvhasználat minőségének *A Nyugat magyartalanságairól* írott dolgozatában erkölcsi vonatkozásokat tulajdonít.⁴⁵ Az érthetlenség (vagy – ahogy ugyanebben a dolgozatban nevezi – a „nagyképű homály”) sem új motívum a korabeli kritikai diskurzusban, Ignótus Magyar Hírlapban közölt *Vér és arany*-kritikája óta a bírálatok állandó szólámát jelenti. Horváth azonban ebben az esetben is igyekszik mélyebbre hatolni, megpróbálja feltárni a jelenség okát, s igyekszik leírni a saját esztétikájától idegen poétikai jelenséget. A költői homályosságot lélektani okokra vezeti vissza, és így a dekadencia egyik megnyilvánulási formájának tekinti: „Ha beszéd közben az elme ellenőrző beavatkozását valami módon elrekesztem, s mindannak kifejezését, mi bennem a beszéd kezdete előtt tudattalanul mozgolódik, csak tulajdon energiájára s beszélő ösztönömre bízom: beszédem homályos lesz.”⁴⁶

„Horváth esztétikája [...] a forma és a tartalom elválasztásán alapuló, valamint egyértelműen tartalomcentrikus irodalomszemlélet” – jegyzi meg

⁴³ Uo., 287.

⁴⁴ Uo., 271.

⁴⁵ „Kívánatos (a Nyugat érdekében is), hogy általánosabbá váljék lapjain a tiszta magyarság s a stilisztikai becsületesség kultusza.” HORVÁTH, „A Nyugat magyartalanságairól”, 918.

⁴⁶ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 280.

az Ignotusszal folytatott vitát elemezve Angyalosi Gergely,⁴⁷ s ez a megá-
lapiítás igaz Horváth János irodalomszemléletére általában is. Kifejezendő
(gondolat, érzés, állapot, szemlélet) és kifejező (kép) megkülönböztetésére
építve az Ady-versek homályosságát Horváth szimbólum és metafora, majd
szimbólum és allegória szembeállításával mutatja be: „...*míg a metaforá-
ban a kép csak eszköz, csak a kifejezendő tartalom kedvéért van: itt önálló,
konkrét létezést nyer: a szó szoros értelmében megelevenül.*”⁴⁸ Ady szim-
bólumait az allegóriától pedig az választja el, hogy míg az allegorikus kép
minden eleme megfeleltethető valamilyen konkrét részletjelentésnek, addig
a szimbólum esetében, ha utal is bizonyos megfelelésekre (Horváth példája
itt *A vár fehér asszonya*), mindig „marad a képben valami többlet, melynek
nincs egyenest megfeleltethető részletjelentése. Nos hát, kifejezésbeli értéke
éppen ebben a többletben van.”⁴⁹ Horváth János elemzése lényegében kel-
lően egzakta, a modern irodalommal való szembenállása azonban nemcsak
az elemzéseket kiegészítő értékelésekben (Ady „sejtelmes miszticizmusá-
nak”, képhasználatának, a versvilág hangulatiságának stb. elutasításában)
ragadható meg, hanem abban a távolságban is, amely saját irodalomszem-
léletétől Ady líráját elválasztja. Horváth esztétikájában ugyanis fontosabb
szerep jut a hegeli értelemben vett allegóriának,⁵⁰ mint a romantikus-modern
szimbólumnak. Az alkotói tudat által kontrollált, a kifejezendő tartalmat
a középpontba állító irodalomszemlélet számára az olyan költészet, amely-
ben a költői nyelv figurativitása uralhatatlanná válik,⁵¹ s a jelentésadás végleg-
essége és lezártsága helyébe pozitív esztétikai tapasztalatként a meg-nem-
értés lehetősége is felmerül, egyértelműen be- és elfogadhatatlan volt.

⁴⁷ ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista”
kritika problémájához* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 114.

⁴⁸ HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 288. [Kiemelés az eredetiben.]

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Az allegória – foglalja össze Földes Györgyi Hegel allegória-fogalmát – „rideg,
hűvös eszköz világos és áttetsző, könnyen érthető, inkább az értelem, mint
a fantázia terméke; mivel általában megszemélyesült, ám nem individualizált
képzetben rejlik a kifejezése, voltaképpen külső formája is absztrakció marad,
ezért pusztá jelzővé fokozódik le, jelenléte egyáltalán nem fontos a műben,
nem megalapozza, csupán díszíti azt”. FÖLDES Györgyi, *Textus, szimbólum,
allegória: Szimbólumelvű poétika a klasszikus modernségben*, MIT füzetek 1
(Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012), 18–19.

⁵¹ SCHEIN Gábor, „Alternatív modernségek koncepciója felé”, *Irodalomtörténet*
94, 2. sz. (2011): 204–226, 218.

Ady költői nyelvének (az előző fejezethez képest, véleményem szerint, lényegesen kevesebb invencióval végrehajtott) vizsgálatát Horváth József a versnyelv zeneiségének az elemzésére szánja. Az Arany nevével fémjelzett nemzeti klasszicizmus egyik jellemzője Horváth szerint a magyaros formák tökéletes megvalósítása volt, ezzel szemben Ady sormetszet és időmérték nélküli, szótagszámot meghatározó franciás szabad versben alkot.⁵² Horváth János számára a magyar líratörténetben használt kötött (magyaros, németes, antik) versformákhoz képest a szabad versben érvényesített szabálysértések, s a verselés ily módon való egyénivé válása hasonlóan elfogadhatatlan fejlemény, mint a tudatalatti valóság tartalmak szimbólumokban csak sejtetett kifejezőmódja. Az ő szemszögéből mindkét esetben az alkotói tudat kontrolljának hiányáról s az abból fakadó ösztönös megnyilatkozásmódról van szó.

(*Asszimiláció és idegenségtapasztalat*) Az, hogy Horváth János nem volt képes az új irodalom ténylegesen produktív recepciójára, leginkább azokban az írásaiban ragadható meg, melyek (akarva vagy akaratlanul) a magyarországi irodalmi modernség idegenségének a tapasztalatára reflektálnak. A nyugat-európai társadalmak és irodalmak csak addig szolgálnak mintaként Horváth János számára, amíg azzal a szerves fejlődés pozitívumait kell példázni, s ennek tükrében saját jelenkorának magyarországi viszonyait mint a túl gyors és erőltetett fejlődésből fakadó válságot igazolni tudja. S bár irodalomfejlődés-konceptiójában „az önelvűség mint *irodalomelvűség*”⁵³ érvényesült, az új irodalommal szembesülve – sokszor akaratára ellenére is – jócskán túllépett a szigorúan esztétikai szempontú bírálat határain, így korai kritikáiban is a nemzet abszolút érték központként történő tételezése a népnemzeti tradicionalista kritikákra jellemző irodalom kívüli, kollektív szempontok dominanciáját eredményezi.

Horváth János franciás műveltsége elvileg megkönnyíthette volna számára a századelőn nálunk is bontakozó irodalmi modernség befogadását. Első recenzióinak egyikét is André Beaumier francia szimbolista költészetről szóló könyvéről írta, habár jelzi a vizsgált irodalommal szembeni ellenérzéseit, mégis méltányosan mutatja be Beaumier munkáját, s az ott olvasottak hatása Ady szimbolizmusáról szóló fejtegetéseiben is kimutathatók. Meghatározóbb azonban Horváth irodalomértésére Ferdinand

⁵² HORVÁTH, „Ady s a legújabb magyar líra”, 302.

⁵³ SZILI József, „A magyar irodalom önelvű rendszerezése”, in SZEGEDY-MASZÁK és VERES, *A magyar irodalom története: 1920-tól napjainkig*, 42. [Kiemelés az eredetiben.]

Brunetiére gondolkodásmódja, akinek francia irodalomtörténete nemcsak Horváth magyar irodalomtörténeti fejlődésmodelljének kialakulása mögött sejthető,⁵⁴ de részben a francia konzervatív irodalmártól öröklí az új irodalommal szembeni ellenszenvét is. Ehhez azonban hozzátehetjük Szili József értelmezését: „Ennek az elméletnek [ti. Horváthénak – Sz. Z.] nincs *strukturált* világirodalom-tudata. A Horváth János-féle magyar irodalomfejlődés-történetnek nincs helye a világirodalom fejlődéstörténetében. Az általa alapul vett magyar irodalomtudatnak sincs folyamatos világirodalom-tudata, még kevésbé világirodalom-fejlődéstörténeti tudata.”⁵⁵ 1908-as fejlődéstörténeti vázlatának korszakolása szerint az Arany és Petöfi által képviselt „magyar realizmushoz” átvezető romanticizmust (idesorolja Horváth Berzsenyit, Kölcseyt, Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt) megelőző korszak a „nemzetközi klasszicizmus”, mely – csakúgy mint saját korának modern magyar irodalma – „idegenszerű” és „tolmácsoló jellegű”.⁵⁶ Ami tehát nem a magyar irodalom szerves belső fejlődéséből következik, hanem erőteljesen a világirodalmi tendenciákhoz kötődik, az Horváth János irodalomtörténeti modelljébe csak problematikusan integrálható.

Az idegenségtapasztalat egy másik aspektusát legélesebben elsőként *A Nyugat magyartalanságairól* írt, „eredetileg alighanem nyelvi-stilisztikai vitának”⁵⁷ szánt dolgozata állítja a középpontba.⁵⁸ Már a dolgozatot nyitó Brunetiére-idézet ebben a kontextusban exponálja a Nyugat bizonyos szerzőinél tárgyalt nyelvhelyességi kérdéseket. Miként Angyalosi Gergely elemzése kimutatta, Horváth János dolgozata és Ignotusszal folytatott vitája a szerző konzervatív irodalomértésének valamennyi mozzanatát felmutatja,⁵⁹ a mai értelmező számára azonban alighanem legélesebben az idegenség elutasítása olvasható ki a szövegekből. A dolgozat szóhasználatából

⁵⁴ KOMLÓS, *Gyulaitól a marxista kritikáig*, 229.

⁵⁵ SZILI, „A magyar irodalom önelvű rendszerezése”, 47.

⁵⁶ HORVÁTH, „Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai”, 47.

⁵⁷ ANGYALOSI, *Ignotus-tanulmányok*, 108.

⁵⁸ *A Nyugat magyartalanságairól* című dolgozatnál is egyértelműbben mutatja Horváth János magyarországi zsidósággal szembeni nem irodalmi gyökerű ellenérzéseit a csak 1993-ban, tehát jóval az irodalomtörténész halála után publikált *Ignotus, a magyarság és a népiesség* című tanulmány, s az 1911-es dolgozathoz képest egy évtizeddel később megjelent, de más történelmi szituációban született *Aranytól Adyig* néhány passzusa.

⁵⁹ „Horváth szinte karikatúraszerűen összefoglalja azokat a kliséket, amelyet a századforduló konzervativizmusa, az irodalomtudományban pedig

(„utcai korcsmagyarság”, „budapesti félmagyar ajkak”), a Nyugat szerzőinek Horváth János általi felosztásából,⁶⁰ valamint az *Ignotus, a magyarság és a népiesség* címmel még 1912 táján keletkezett, de csak posztumusz megjelent írásának számos kitételéből egyértelműen kiolvasható a – Gyulai Pálék nemzedékére még egyáltalán nem jellemző – antiszemitizmus. Annál is árulkodóbb ez, mivel annak ellenére, hogy Ignotus a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájában elhangzott s a Nyugatban publikált előadása⁶¹ nem élezi ki ezt a kérdést, Horváth viszontválaszában mégis visszautasítja *A Nyugat magyartalanságairól* írt dolgozatában impliciten megfogalmazott antiszemitizmus gyanúját.

Úgy vélem, ez az a pont, ahol a magyarországi irodalmi modernizáció vizsgálatának is reflektálnia kell bizonyos irodalmon kívüli, társadalmi folyamatokra is, egészen konkrétan az asszimiláció és az ezzel összefüggő nemzettudati kérdések problematikájára.⁶² Két nemzetkoncepció és két asszimilációs modell feszül ugyanis egymásnak a korabeli irodalmi viták mögött. 1908-as *A város* című írásában Schöpflin a következőképpen határozza meg ezeket: „Mi következik azonban abból, hogy a városokban lakó idegen fajbeliek tömeges beolvadása a magyarságba egy s más árnyalatban módosítja a magyarság faji, vagy ha úgy tetszik, nemzeti jellegét? Vagy az, hogy ezt a jelleget tiszta tényészetben akarjuk megőrizni s akkor egyszer s mindenkorra meg kell akasztani a beolvadási folyamatot – vagy az, hogy a nemzeti jelleg módosulásába, mint elmaradhatatlan konzekvenciába beletörődünk a magyarság gyarapodása érdekében. Nem hiszem, hogy akadjon az országban komoly ember, aki az első alternatíva mellé

aBeöthy-iskolaterjesztettazegészségesmagyarlélekésaromlott, beteges városiaság gyökeres szembenállásáról.” ANGYALOSI, *Ignotus-tanulmányok*, 115.

⁶⁰ Tudnak és jól írnak magyarul (Ady, Móricz, Babits Mihály és Oláh Gábor); tudnak, de nem írnak jól magyarul (Kaffka Margit és Ignotus); tudtak magyarul, de ma már nem tudnak, mert nem akarnak (Hatvany Lajos); nem tudnak magyarul (Lukács György és Szomory Dezső).

⁶¹ IGNOTUS, „A Nyugat magyartalanságairól”, *Nyugat* 3, 24. sz. (1911): 1028–1040.

⁶² Vö. „Az irodalom és egyáltalán a kultúra megújítása a századelőn voltaképpen egy jóval szélesebb folyamat, a polgárosodás útjára lépő magyar társadalom *modernizációjának* volt része – következménye is, előmozdítója is.” VERES András, „Magyar-zsidó irodalom: definíció-kísérlet”, in *A határ és a határolt*, szerk. TÖRÖK Petra, SZÁNTÓ T. Gábor és SCHWEITZER Gábor, 37–50 (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997), 37–38.

áll. A jövő intelligens magyarsága – mert a beolvadás túlnyomó részben az intelligencia számát szaporítja – némely finom árnyalatokban más jellegű lesz, mint a múlté volt.⁶³ Az ún. „magyar jelleget” Schöpflin tehát alapvetően változónak, de bizonyos fokig állandónak is tekinti, az asszimiláció szerinte nemcsak a beolvadót formálja át, de kihat az asszimiláló többség kultúrájára is, olyan keveredésről van tehát ebben az esetben szó, melynek révén társadalmi szinten valami pozitívan értett új jön létre, gyarapodás következik be.

A Schöpflin-idézet tükrében mindenképpen ki kell azonban emelni, hogy a népnemzeti tradicionalizmus beolvadás-konceptiója is számol azzal, hogy a magyarság története során önmagába olvaszt idegen népelemeket, erre a korszak kulturális és irodalmi életéből is bőven találunk példát. Konzervatív szempontból azonban csak az az asszimilációs folyamat tekinthető sikeresnek, melynek során a beolvadó egyén vagy népcsoport tökéletesen átveszi az asszimiláló többségi társadalom kultúráját, nyelvét, életmódját, szokásait, azaz az idegen eredetnek el kell tűnnie a beolvadás során. „A befogadó, a passzív, az ellenálló fél itt – olvashatjuk Horváth posztumusz megjelent *Ignotus, a magyarság és a népiesség* című dolgozatában – a magyar fajiság, amely meg akar maradni olyanul, amilyené nemcsak történeti véletlenek és kényszerűségek, hanem saját nemesebb akarata s legnagyobb fiai által kifejelett; kész a befogadásra, ha az önmagához idomítást jelent, de ellenáll, ahol őt idomítják.”⁶⁴ Horváthnak a „magyar fajiság”-ról vallott nézetei, s általában a népnemzeti tradicionalista kritikának a nemzeti irodalomban érvényesülő „nemzeti lélek”-ről megfogalmazott kitételei mögött a kanti morálfilozófiára épülő német romantikus nemzetfogalom sejthető: „A kanti morálfilozófiai alapvetés, miszerint a bennünk lakozó törvényekhez igazodó szabad akarat minden szabadság forrása, a romantikus nacionalizmus hatására oda módosult, hogy a nemzet az a természetes organizmus, amely individuummént viselkedik; a nemzet egyfelől az egyének cselekvéseinek eredménye, másfelől olyan egyedi, mással összemérhetetlen entitás, amely a saját univerzális törvényei szerint működik.”⁶⁵ Az értéksemleges állam helyébe ebben a gondolkodásmódban az eleve erkölcsi tartalommal telítődött nemzet

⁶³ SCHÖPFLIN, „A város”, 358.

⁶⁴ HORVÁTH János, „Ignotus, a magyarság és a népiesség”, in HORVÁTH, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 395–396.

⁶⁵ GYÁNI Gábor, „Nemzetelméletek és a történetírás”, in GYÁNI Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, 73–112 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013), 77.

fogalma kerül, mely mint „természetes organizmus” – ahogy azt Beöthynél is láthatunk – önálló lélekkel rendelkezik.

Amikor Horváth János a Nyugat magyartalanságait elemezte, a nyelvhasználat kritikája mögött annak a homogén nemzeti kultúrának az eszméje⁶⁶ rejlett, amelynek elsajátítása a más nyelvi-kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok vagy egyének asszimilációjának végcélja, s amely politikai vonatkozásában a magyarság Kárpát-medencei szupremáciájának az alapját jelenti.⁶⁷ Horváth nyelvfelfogásának merevsége – vélhetően valódi nyelvszemléletével szemben is⁶⁸ – a nyelv változatlanságának, és ezáltal a nyelvi normák sérthetlenségének a tételezéséből fakadt, s amennyiben az egyéni nyelvhasználatot a társadalmi beolvadás sikerességének vagy kudarcának tüneteként értelmezi, lényegében a népnemzeti tradicionalizmus asszimilációs modelljét juttatja kifejezésre, de a hangsúly nála már inkább a kudarcra esik, ezt erősíti majd fel a világháború és az azt követő forradalmak tapasztalata.

Annak köszönhetően, hogy „Ignotust a *szemléleti különbségek* érdekelték, az irodalom fejlődéséről és társadalmi szerepéről alkotott nézetek”, érvelési stratégiáját is ebben az irányban szervezte meg,⁶⁹ a Horváth Jánossal folytatott vita során a konzervatív irodalomszemlélettel szemben megfogalmazta az irodalmi modernizáció egyik központi kérdésének, az autonómiának az igényét is: „Kit ne ragadna meg a látvány: mint válik egy nemzetnek kollektív lelke egy fiában egyénivé, s ennek új egyénisége mint helyezkedik el a hagyomány formáiban? De kötelezővé tenni ezt sem lehet. Nem lehet jog szerint, mert a művészt semmi egyébre nem lehet kötelezni, mint művészetre, vagyis arra, hogy – tudja s ő választja meg, mi módon – meg tudja csinálni, amit akart. De nem lehet valóság szerint sem, mert a nyelv nemcsak saját törvényei szerint fejlődik, de az eltérések szerint is, melyeknek megismétlődése e törvényeknek fittyet hány.”⁷⁰

Mindent egybevetve Horváth János első világháború előtt született kritikáit vitathatatlanul az elfogulatlan és alapos számvetés igénye motiválta.

⁶⁶ Vö. Ernest GELLNER, „A nacionalizmus kialakulása, a nemzet és az osztály mítoszai”, in *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerk. KÁNTOR Zoltán, ford. SISÁK Gábor, 45–78 (Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004), 57; 64–67.

⁶⁷ RÉZ Mihály, „Magyar kultúra”, *Magyar Figyelő* 3, 17. sz. (1913): 333–341, 334.

⁶⁸ ANGYALOSI, *Ignotus-tanulmányok*, 113.

⁶⁹ Uo., 109. [Kiemelés az eredetiben.]

⁷⁰ IGNOTUS, „A Nyugat magyartalanságairól”, 1038.

„Az egyedüli, aki a tények ismeretével és kritikai tárgyilagossággal próbált a polémiába beleszólni, egy akkor fiatal irodalom-tudós volt, Horváth János, ma a budapesti egyetem tanára” – jegyzi meg évtizedekkel később egy disszertáció kapcsán a Nyugatban Schöpflin Aladár.⁷¹ Fentebb röviden elemzett írások azonban – tagadhatatlan érdemei, a poétikai olvasat előtérbe helyezése ellenére is – a korabeli népnemzeti tradicionalizmus kritikai diskurzusába illeszkednek, de az irodalmi modernségre adott erőteljes reflexióik révén a modern konzervativizmus első megnyilvánulásai lesznek. Horváth konzervatív irodalmi ízlésének merevsége s már ekkor körvonalaiiban kialakult irodalomtörténeti fejlődésmodellje lehetetlenné tette, hogy a századelőn Magyarországon is meginduló irodalmi modernizációt tényleges korszakfordulóként tapasztalja meg. Mindazonáltal Horváth János kritikusi tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a századforduló népnemzeti tradicionalizmusának esztétikáját átörökítve és a politikai hatalom által támogatott intézményekben ismételten uralomra jutva a magyar irodalmi élet megosztottsága a két világháború között tovább mélyüljön. A „sajátságos, néma várostrom”⁷² tehát nemhogy véget ért volna a világháborúval, hanem más történelmi díszletek előtt tovább folytatódott.

⁷¹ SCHÖPFLIN Aladár, „A Nyugat és a századelei irodalomforduló: Farkas Lujza disszertációja”, *Nyugat* 29, 5. sz. (1936): 380–381, 381.

⁷² HORVÁTH, „Két korszak határán”, 234.

AZ IRODALOM MINT A POLITIKA TAPASZTALATA¹

a Magyar Figyelő történetének első periódusában (1911–1914)

Közismert, hogy a Nyugat egyik legfontosabb törekvése és legjelentősebb eredménye az irodalom autonómiájának, a politikai, vallási és egyéb diszkurzusoktól való függetlenségének a kivívása volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy politikai kérdésekről a nyugatos szerzők a lap hasábjain ne nyilatkoztak volna. A Nyugat azonban elsősorban irodalmi revü volt, amely szerzőitől pusztán az esztétikai színvonalat várta el, ezért „a Nyugat által fémjelzett új irodalom – jegyzi meg Schöpflin Aladárra hivatkozva Rákai Orsolya – szükségképpen és természetesen nem politikamentes (adott esetben jól körvonalazható politikai preferenciákkal is rendelkezhetnek az egyes szerzők), ám nem politizál – legfeljebb azon az áttételes, »civil kritikái« módon, ahogyan Habermasnál a polgári nyilvánosság intézményei.”² Ignotus, aki főszerkesztőként a Nyugat meghatározó véleményformálója volt, a lap 1910. évi 8. számától kezdve *Politika mögül* címmel indított rovatot. Két évvel később a Társadalomtudományi Társaság *Irodalom és társadalom* című vitájában következőképpen írta le a politikai radikalizmus és a modern irodalom ideiglenes szövetségét: „Új költők bukkantak föl, kik nem voltak hajlandóak megnyugodni a tudomásul nem vétetésben, mely akkor a magyar költő sorsa volt. Kiküzdötték a meghallgattatást maguk és mondanivalóik számára, s mikor ez megtörtént: azok, kiket e mondanivalók megdöbbentettek, hagyományos esztétikát, politikai megfontolást és mindent, ami egyáltalában van, megmozgattak, hogy e költőktől az ő költő mivoltukat vitassák el, s mint költőket ütvén őket agyon, egyben a mondanivalóikat is agyonüssék. E mondanivalókból azok, amiket a támadások kipécézték, természet szerint egybeestek – hogy nagyon

¹ Vö. ANGYALOSI, „A politika mint az irodalom tapasztalata”.

² RÁKAI, *A teljes zenekar*, 115.

általános szót mondjak – a politikai radikalizmus tanításaival. Természet szerint, hiszen épen azért pécéztettek ki. A politikai radikalizmusnak tehát érdeke volt s ennek révén meggyőződésévé erősödött, hogy a költészetnek minden politikai irányítástól való függetlenségét hirdesse, a művészetnek minden politikai tolokodástól való menedékjogát állapítsa meg. A szabadságharcok így egybeestek egymással, s a politikai radikalizmus diadalmasan lobogtatta meg az írói szabadság zászlaját. Az írók ezt a diadalt s ezt a szabadságot komolyan vették.”³

(*A Magyar Figyelő indulása*) Ha a Nyugatot pusztán átmeneti érdekezésként tekintjük, akkor a baloldali radikalizmushoz, s az egyes és esetleges politikai megnyilvánulásokat körülölelő kontextus a lapban elsődlegesen az irodalom volt, akkor a Magyar Figyelő esetében a helyzet éppen fordított. Herczeg Ferenc visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a „politikai szemle” alapítása Tisza István ötlete volt.⁴ A szerkesztőbizottság elnöke Tisza, a lap szerkesztője Herczeg Ferenc, segédszerkesztője pedig Farkas Pál lett, a lapot a Singer és Wolfner cég adta ki. Abban, hogy éppen Herczegre esett Tisza választása, nagy szerepet játszhatott az író politikai elkötelezettsége (1896 és 1918 között több éven át volt szabadelvű, majd munkapárti országgyűlési képviselő), korábbi kormánypárti publicisztikai⁵ és szépírói teljesítménye, valamint az, hogy az ország legnépszerűbb lapjának, az Új Időknek a főszerkesztője volt. A belső borítón olvasható önmeghatározás szerint a „Magyar Figyelő a magyar értelmiség számára szerkesztett folyóirat; foglalkozik a közélet összes jelenségeivel; közöl politikai, társadalmi, tudományos, közgazdasági, szépirodalmi és művészeti tárgyú cikkeket.” A lap kezdetben két nagy egységre tagolódott, melyek közül az első az önálló rovatcímmel el nem különített, gazdag tematikájú rész volt, amelyben a szaktudományos és szakpolitikai írások között jelentek meg a szépirodalmi művek. Jellemzően magyar szerzőtől származó elbeszéléseket vagy folytatásos regényeket közöltek, drámarészleteket, verseket, illetve világirodalmi tárgyú írásokat vagy fordításokat csak elvétve találunk a Magyar Figyelőben. A második, rövidebb egység *Följegyzések*

³ IGNOTUS, „Előadása a Társadalomtudományi Társaság Irodalom és társadalom című vitáján”, 667.

⁴ HERCZEG Ferenc, *Emlékezései: A Gótikus ház* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985), 456–457.

⁵ GAZDAG László, „Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán”, *Múltunk* 57, 4. sz. (2012): 190–238.

címmel vegyes tematikájú rovatként működött, amelyben helyet kaptak a közélet aktualitására reagáló rövidebb írások, szépirodalmi és művészeti tárgyú kritikák, a szerkesztőségnek címzett olvasói levelek s az esetenkénti hibaigazítások. Az 1913. év második félévétől *Külföldi Szemle* címmel külpolitikai rovatot indítottak. „A Magyar Figyelőnek az volt a körülmények által diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált grófokat és zsidó milliommocsemeteket arra izgatott, hogy kacérkodjanak egy általános felfordulás gondolatával.” – emlékezik vissza évtizedekkel később Herczeg a lap programjára,⁶ s habár a kétheti periodicitás a Nyugattal párosította, a folyóiratban olvasható írások tematikáját és politikai irányát tekintve fő riválisa a Magyar Figyelőnek mégis a Huszadik Század volt.

Tisza aktivizálódása a nyomtatott sajtó területén leírható azzal a társadalmi képlettel is, amellyel Rákai Orsolya a rendi társadalom hatalmi struktúrához való viszonyát jellemzi: „A rendi, rétegződés szerint elkülönülő társadalomban a hatalom egy meghatározott réteghez kötődik, s a hatalomtól való megfosztottság ugyanilyen rétegfüggő, a rétegek pedig egymással nem ekvivalensek. Ráadásul a hatalom nem pusztán egy szerep: a hegemonia szó talán azért fejezi ki jobban fő jellemvonását, mert utal arra, hogy a hatalom birtokosa – vagyis a megfelelő réteg tagja – uralmi pozícióját a társadalmi cselekvésstruktúra *minden* szintjén, az értékrend és az életvilág minden szférájában automatikusan *megtartja*.”⁷ Adott esetben ez azt jelentette, hogy az ország legjelentősebb politikusa kötelességének érezte, hogy véleményt nyilvánítson nemcsak politikai, hanem esetenként művészeti, történettudományi vagy erkölcsi kérdésében is, társadalmi és hatalmi pozíciójánál fogva Tisza véleménye viszont normatív erővel kellett, hogy bírjon legalább saját körein belül.

Az 1911. január 1-től havonta kétszer megjelenő Magyar Figyelő nyitó írása, amely feltehetőleg Tisza Istvántól származott, a lap elsődleges célkitűzését a nemzetet vezető magyar értelmiség „nemzeti társadalomban való egyesítésé”-ben jelölte ki. A lap potenciális célközönsége viszont a „Munkapárt mögött álló dzsentrí-arisztokrata és polgári elemekből

⁶ HERCZEG, *Emlékezései*, 457.

⁷ RÁKAI, *A teljes zenekar*, 86.

szerveződött tábor”,⁸ a reménybeli egységből tehát eleve ki voltak zárva – ahogy az Herczeg visszaemlékezéséből is látható – a baloldali radikalizmus és a modern irodalom képviselői, ellenük (elvieken) kezdetektől fogva a „támadó hadjárat”, az „irtóháború” stratégiáját folytatta a Magyar Figyelő. A másik szélsőség, mellyel a Magyar Figyelő (és a politikai háttérét adó Nemzeti Munkapárt) szemben állt, az ultrakonzervatív klerikalizmus volt. A nemzeti egység programjában a jelzős szerkezet mindkét tagja hangsúlyosan szerepelt. A nemzeti ugyanis itt is eleve olyan asszimmetrikus ellenfogalomként működik,⁹ amely az ellentétként megalkotódó nemzetietlennel semmiféle szintézist nem alkothat. Ami nemzetietlen, asszimilálhatatlan idegen, az eleve ki van zárva az egységből.

(*Haza és haladás*) Bár a Magyar Figyelő a pártpolitikai érdekektől való mentesség elvét hirdette meg, aligha volt kétséges, hogy a lap alapításának háttérében az 1905-ös bukás után feloszlott Szabadelvű Párt 1910-es újjászerveződése, s Tisza István hatalmi pozíciójának megerősödése állt. Tisza ahhoz a társadalmi réteghez tartozott, amely a magyar nemzet irányítását és a kiegyezés után kialakult status quo fenntartását még a századelőn is mintegy történelmi és családi feladatként önmagának vindikálta, szembeülnie kellett azonban az 1905-ös választási vereséggel és az ahhoz vezető, Szabadelvű Párton belüli szétagoltsággal. S habár újabb politikai győzelméhez nagyban hozzájárult a koalíciós pártok széthúzása is, a Magyar Figyelőben programszerűen meghirdetett egységteremtés nyilván ebből a politikai tapasztalatból is eredeztethető, illetve felfogható a kiegyezés utáni magyarországi társadalom differencializálódásából fakadó pluralizmusra adott negatív reakcióként is, hasonlóan ahhoz, amit Ignotus a Nyugat 1910. évi 24. számában a hatalmon lévő munkapárti miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly szemére vetett: „Itt szinte egyszerre lett meg, alig több, mint egy emberöltő alatt, ipar, kereskedelem, pénzgazdaság, polgárság, munkásság, lateinerság, tudomány, technika, újságirodalom, városi élet: mind csupa olyasmi, aminek hagyománya, múltja, gyökérszáll-beli visszanyúlása alig van a régi magyar életben, a régi magyar társadalomban. Amely rétegeiben a mai társadalomnak és életnek a régi magyar élet és társadalom megújul: mind kedvetlenebbül, mind haragosabban nézik ezt az osztozkodni született idegenséget; nem így képzelték, s jóhiszeműen és önkéntelen nem így, mikor annak idején elképzelték, megálmodták,

⁸ BALÁZS, *Az intellektualitás vezérei*, 140.

⁹ VÖ. RÁKAI, *A teljes zenekar*, 73.

idekívánták.¹⁰ Írásának zárlatában Ignotus éppen a funkciók szerint osztályokra tagoltság társadalmi tapasztalata s a kormányzati kommunikációban is megvalósuló egységes nemzet víziója között feszülő ellentétet veti Khuen-Héderváry szemére.

Nem állíthatjuk azonban, hogy az egykori szabadelvű politikai vezetőréteg a kiegyezés utáni társadalmi változások tapasztalatát ne próbálta volna meg saját programjának szerves részévé tenni: „Ma már látszanak a halvány körvonalai annak *nemzeti intelligenciának*, annak a *polgári társadalomnak* – írja 1913-ban Szegedy Miklós –, mely hivatva van a leromlott régi középosztály szerepét betölteni. [...] A készülődő és különböző elemekből lassan-lassan összekovácsolódó új középosztály, a polgári társadalom vegye át a régi lerombolt nemzeti középosztály feladatát a nemzeti egység politikájában s a korrekurát a mult politikai hibái felett saját érdekében a Ma politikai kérdésein csinálja meg.”¹¹ A nemzeti egység megeremtése az egykori dzsentrí és az új polgári rétegből kialakuló nemzeti értelmiség feladata tehát, melyre hivatkozva határozottan elutasítanak minden olyan jelenséget és (főként politikai) törekvést (általános választójog, feminizmus, nemzetiségi jogok elismerése), amely ezt az egységet fenyegetheti. Mindez szorosan összekapcsolódik a magyarság Kárpát-medencei és Monarchián belüli politikai és kulturális súlyának és regionális külpolitikai szerepének erősítésével: „Ha mi azonban tényező akarunk lenni – szupremáciát gyakorló itthon, sullyal bíró a monarchiában, s a külföld előtt számbajövő –; és ha sem a magyarság *száma*, sem *gazdasági ereje* erre nem képesít: akkor egyetlen erőnk a *kultúra* lehet. A jelentékeny hatalmi tényezők között ez az ami leginkább tőlünk függ s ami számunkra leginkább elérhető.” – fogalmazza meg már 1913-ban Réz Mihály a későbbi klebelsbergi kultúrfőlény alap gondolatát.¹²

A kormányzó politikai erő szabadelvű hagyományaiból és organicista nemzetfelfogásából¹³ következik, hogy nem utasítja el a haladás gondolatát, a lassú, szerves fejlődés meghatározó része annak a politikai

¹⁰ IGNOTUS, „Egy akol, egy pásztor: A politika mögül”, *Nyugat* 1910, 24. sz. (1910): 1761–1765, 1763.

¹¹ SZEGEDY Miklós, „Magyar Magyarország”, *Magyar Figyelő* 3, 5. sz. (1913): 337–355, 353; 354.

¹² RÉZ, „Magyar kultúra”, 334. [Kiemelés az eredetiben.]

¹³ Vö. TAKÁTS József, *Modern magyar eszmetörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 64–68.

gondolkodásmódnak, amely a Magyar Figyelő teoretikusait jellemzi. Hozzátartozik viszont a népnemzeti tradicionalista nemzetképükhöz a nyugati fejlettséghez képest tapasztalható társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális elmaradottság tudata (s ez azt is jelenti, hogy ebből a szempontból is fő orientációs pont számukra Nyugat-Európa), a társadalom történetében azonban, véleményük szerint, fejlődési fokot ugrani nem lehet.¹⁴ Amíg a belső szerves fejlődésnek, amelynek szükségszerű végcélja a nemzeti állam kialakulása,¹⁵ nem lehetnek negatív következményei, addig azok a politikai és művészeti irányzatok, amelyek – jellemzően egyébként nyugati mintára – gyökeres társadalmi és kulturális változást sürgetnek, szükségszerűen destruktívak, mivel forradalmi lendületükkel megbontják a kívánt nemzeti egységet. Ennek az egységképzetnek a kifejeződése a nemzet élő organizmusként való elképzelése, melyre példát magától Tiszától idézhetünk: „Hatalmas morális egység a nemzet; élőlény, amely magához ragadja a hozzátartozó egyéneket, erős kapcsolatot létesít közöttük és elválasztja őket más nemzetek tagjaitól.”¹⁶ Ami ezt az élő organizmust támadja, az gyógyítandó, leküzdendő betegség, lényegében tehát ugyanebben a metaforakörben mozog Tiszának az a – sokat idézett – kijelentése is, mely szerint „Ady és a Nyugat levéltetűk a magyar kultúra pálmafáján”¹⁷.

(*A Magyar Figyelő programja*) „A Magyar Figyelőben nincs vita, nincsenek eltérő nézetek, egyértelmű az állásfoglalás” – jegyzi meg Tisza monográfiája a lapról írt tanulmányában,¹⁸ ez azonban csak nagy vonalakban igaz, az ellenpéldák némileg árnyalhatják Tisza politikán kívüli szférákban történő szerepvállalásának megítélését is. A Magyar Figyelőben volt helye a vitának, születtek reakciók és viszontválaszok a megjelent cikkekre. Elsőként egy irodalmi vonatkozású példát idézve: Tisza Rusticus álnéven Horváth János *Forradalom után* című tanulmányára reagált a lapban alaposan félreértve a fiatal irodalomtudós több megállapítását. Horváth

¹⁴ RÉZ Mihály, „A magyar szabadelvűség”, *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 113–126, 125.

¹⁵ SZEGEDY, „Magyar Magyarország”.

¹⁶ TISZA István, „Nemzet és társadalom”, *Magyar Figyelő* 1, 22. sz. (1911): 281–293, 281–282.

¹⁷ Hegedüs Lóránt visszaemlékezését idézi: VERMES András, *Tisza István* (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), 187.

¹⁸ TÖKÉCZKY László, „A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi”, *Történelmi Szemle* 46, 3–4. sz. (1994): 239–281, 259.

hosszasan válaszolt Rusticus kritikájára, kiigazítva annak tévedéseit.¹⁹ Hornyánszky Gyula Wildner Ödön Nietzsche-fordításáról írt rövid kritikájára, Wildner reagált. 1911-ben Prohászka Ottokár akadémiai székfoglalójáról Alexander Bernát ír bírálatot, melyre – figyelemre méltó terjedelemben – a fehérvári püspök válaszolt, az év végén pedig már ő írta a lap karácsonyi számának nyitó cikkét. Az 1911. év második felében Réz Mihálynak Apponyi Albert magyar parlamentarizmussal kapcsolatos felszólalásával polemizáló írása váltott ki vitát a lap hasábjain, tanulságos azonban, hogy a vitát végül Tisza hozzászólása zárta le.

Érdemes továbbá elgondolkodni az újságírói praxisban egyébként gyakori álnévhasználat jelentőségéről is. Az álnév egyrészt elrejtja a szerző, jelen esetben Tisza István valóságos identitását, s azt a társadalmi és hatalmi pozíciót, amelyből – akarva-akaratlanul – megnyilatkozik. Azaz amikor Tisza Rusticusként írja a *Levél a szerkesztőhöz* című írásait, akkor nem a szerkesztőbizottság elnökeként vagy a Nemzeti Munkapárt vezetőjeként, hanem egyszerű olvasóként nyilvánul meg. Persze felfoghatjuk ezeket a szerkesztőhöz intézett instrukciókként is, hiszen Herczeg nyilvánvalóan tudta, kit rejt az álnév, azonban bizonyos autonómiát szerkesztőként mégiscsak élvezhetett. Erre visszaemlékezéseiből következtethetünk, a Magyar Figyelő kapcsán arról ír: Tisza helytelenítette, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonított a lapban a baloldali radikalizmusnak, s ezzel mintegy túlértékelt az új politikai irányzatot.²⁰ Mindazonáltal találunk olyan esetet is, amikor visszautasítják a kritizált szerző válaszát,²¹ de előfordul az is, hogy a szerkesztőnek címzett s a lapban közölt levél egyértelműen az olvasóval folytatott áliinterakció, például amikor Szemlélő álnéven maga Herczeg ír olvasói levelet önmagának.

Az első szám programadó írása *Jelszavak* címmel is Herczegtől származik. Annak ellenére, hogy a Magyar Figyelő elsőszámú vitapartnere

¹⁹ Az is igaz, hogy ezután a pengeváltás után a Magyar Figyelő újabb tanulmányt nem közölt Horváthtól, pusztán a kuruc kori költészetre vonatkozó rövidebb közlemény jelent meg tőle a *Főljegyzések* rovatban.

²⁰ Erre név nélkül Herczeg utal is *Radikalizmus és klerikalizmus* című írásában: [HERCZEG Ferenc] Hg. F., „Radikalizmus és klerikalizmus”, *Magyar Figyelő* 1, 17. sz. (1911): 6–9, 6.

²¹ Tisza Wertheimer Ede idősebb Andrássyról készített történettudományi munkájáról írt kritikát, Wertheimer válaszát azonban a Magyar Figyelő visszautasította, ezért az a Budapesti Szemlében jött ki, míg Tisza viszontválaszát a Magyar Figyelő közölte.

a szociáldemokraták, a Huszadik Század és a polgári radikálisok voltak, Herczeg programcikke kifejezetten a Nyugattal (és Ady *Az ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írásával) folytatott polémiaként is értelmezhető. Az új lap szerkesztője ugyanis ugyanabban a geokulturális kontextusban, Nyugat és Kelet, vagy – Herczeg fogalomhasználata szerint – Európa és Balkán szembeállításával igyekszik meghatározni a Magyar Figyelő saját értékrendjét és programját. Európa és a Balkán (ez utóbbihoz sorolja a főszerkesztő Magyarországot is) dichotómiája első szinten pozitív-negatív értékcentrumokként tételeződik a programcikkben, Európa (pontosabban a nagyhatalmi pozíciójánál fogva Anglia és Németország) Herczeg értelmezése szerint a nemzeti egység princípiuma, a „nemzetté tömörült egyéniségek” közössége, míg a Keletben az egység lebomlását és tagadását, az „egyénségekre bomlott nemzetek”-et látja. Európa mint egészséges élő organizmus képviseli a nemzeti érzést, a vallásosságot és a tisztá erkölcsöt. Az egészséges testnek is lehetnek azonban betegségei, ezek a fenti pozitív értékek ellenpárjai: a nemzetköziség, a hitetlenség és a pornográfia. Európa tehát egyszerre példa és ellenpélda is. „A nyugati társadalmak dekadenciája – írja Herczeg – tulajdonképpen dezertálás, az egyén dezertálása a polgárosodás fegyelme elől, visszatérése az ős-Keleti anarchiába.”²² A hanyatló Balkán számára a nyugati civilizáció szolgál mintaként, azonban az egyéniségekre széthullott nemzetek Nyugat-Európa dekadenciáját veszik át, s ebből következik itt is a nemzeti hagyományok tagadása, a nemzetietlenség és az erkölcstelenség. A fentiek tükrében tehát az is világos, hogy a Magyar Figyelő viszonya Európához alapvetően pozitív, azonban Herczeg programcikkéből is látható, hogy a nyugati hatást – ahogy nem sokkal később Tisza fogalmaz – meg kell rostálni, s ami a nemzeti iránynak megfelelő belőle, asszimilálni kell.²³ A Magyar Figyelő feladata a szerkesztő értelmezése szerint éppen az, hogy tisztázza a fogalmakat, s megvilágítsa azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek a korszak magyar társadalmának „betegségét” okozzák. A feltáró munka remélt célja, hogy világossá teszi: az aktuálisan tapasztalható problémák nem a magyar nép, hanem „egyetlen egy, különböző társadalmi rétegekből, felekezetekből és pártokból összeverődött csoport betegségei.”²⁴ A nemzeti szintézis megteremtése tehát együtt jár a nemzetietlen, idegen elemek belső szelekciójával is.

²² HERCZEG Ferenc, „Jelszavak”, *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 3–7, 5.

²³ TISZA István, „Szabadgondolkodás”, *Magyar Figyelő* 1, 7. sz. (1911): 3–8, 7.

²⁴ Uo.

(*A modern irodalom és művészet helye a Magyar Figyelőben*) Minthogy a Magyar Figyelő politikai szemleként indult, Herczeg – aki az Új Idők főszerkesztőjeként közel sem volt ennyire kategorikus – nem irodalmi programot hirdetett. Mégis pontosan elhelyezhető ebben a helyzetképben a századelő magyarországi művészeti modernsége is: a szociáldemokráciával,²⁵ a baloldali radikalizmussal és a Galilei Körrel együtt az új irodalom (vagy általában a művészet) abba a kategóriába tartozott, mely Európa válságjelenségét, a dekadenciát, a „nyugat beteges hulladékait”²⁶ másolva tehető felelőssé Magyarország szellemi válságáért. A szerves fejlődés elvére építő haladással szemben ezek a politikai, művészeti és irodalmi irányzatok a radikalizmust és hipermodernitást képviselték. A Magyar Figyelő szabadelvű politikai hátteréből és a szerves fejlődés elvéből következik, hogy a modernséget (mint korszerűséget) eleve nem utasították el, viszont a korabeli modern művészeti jelenségeket hipermodernitásként, tehát radikális túlzásként értelmezték. Bosznay István például *Hypermodern* művészeti túlzások címen közölt rövid dolgozatot,²⁷ *Szabadgondolkodás* című írásában Tisza István pedig a következőképpen fogalmaz: „A mi napjainkban a gondolkodás szabadságát nem a hatalmon lévő tekintély zsarnoksága tiporja el. Ami veszély még erről az oldalról fenyeget, azzal játszva bánik el a 20-ik század pezsgő szellemi élete. A mai nemzedék gondolat szabadságát egészen más veszély fenyegeti. A hypermodern jelszavakból táplálkozó félműveltség terrorizmusa ez, amelynek vásári lármája betölti a modern kultúra egész épületét.”²⁸ Hornyánszky Gyula történetfilozófus a radikalizmust a közösség egységét biztosító objektív értékek és függések elleni forradalomként, az objektív értékek és függések tagadásaként értelmezi: „Radikalizmuson az elme forradalmát értem az emberi életnek mindama függései ellen, melyeket objektív értékek kapcsolnak össze és biztosítanak. Radikális minden eszme, amely az olyan függések egyikét vagy másikat tagadja igazában, érvényességében, még pedig avval a *kizárólagossággal*,

²⁵ Kenedi Géza például minden progresszív, radikális, szabadgondolkodó, feminista és „modernista” irányzatot a szociáldemokráciának rendel alá. KENEDI Géza, „Bonnot iskolája: Kritikai jegyzetek”, *Magyar Figyelő* 2, 10. sz. (1912): 277–284, 277.

²⁶ HERCZEG, „Jelszavak”, 5.

²⁷ BOSZNAY István, „Hypermodern művészeti túlzások”, *Magyar Figyelő* 1, 6. sz. (1911): 560–563.

²⁸ TISZA, „Szabadgondolkodás”, 5.

következetességgel támadja, amelyet a radikalizmusnak formai jellegében már benne találtunk. Itt tehát a támadás tagadást jelent: a radikális eszmék már alaptermészetükénél fogva *negatív* eszmék. Ugyancsak alapkarakterük-höz tartozik, hogy *individuális* jellegűek: ha nem az öngyötrő szkepszisnek, a túlnagyranőtt egyéni önérzetnek vagy önérdeknek következményei, amely gyökerében szeretne végezni a társas kényszerrel s így ama függések ellen fordul, amelyek minden szociális viszonyoknak és életnek föltételei.²⁹ Hornyánszky ebben az összefüggésben helyezi el a modern művészetet is: „[É]rtéket ölü hatalmát a radikalizmus a társas élet erkölcsi körein túl *művészetben* és *tudományban* is kimutatja majd. Amott mint a minden hagyományak, szabályok, kényszerűen objektív követelménynek hadat üzenő *szecesszió*, mint *szecessziós költészet*, amely messze az értelmesség határain túl keresi a maga szubjektívizmusának járatlan útjait, és mint *szecessziós képzőművészet*, amely olykor a formák és színek teljes anarhiája [sic!], az ötletek ijesztő perverzítása.”³⁰

Hornyánszky meghatározásánál sokkal differenciáltabb teoretikus interpretációt a magyarországi irodalmi moderniségről a Magyar Figyelő első négy évfolyamának lapjain nem igen találhatunk. Az első években sokkal reflektáltabban jelenik meg a lapban a kortárs képzőművészet, a Szinyei Merse Pál *Majálisa* körüli polémiába Tisza István is beszállt, amelyre a Nyugatban Ignótus, Hatvany Lajos és Bálint Aladár reagáltak,³¹ festészet és természet viszonyának kérdésében kifejtett álláspontjával pedig Ignótus szállt vitába.³² Tisza a művészet elsődleges feladatának a természet valóság-hű ábrázolását tartja, a természeti szép eszerint megelőzi a művészeti szépet, a művész feladata, hogy a műalkotás befogadójában fel tudja kelteni a természetszemlélet közben érzett gyönyörűséget.³³ Végső soron a festészet a természeti szép ábrázolásán keresztül juthat és juttathat el a metafizikai, szépséghez, pontosabban: „Az élő, lüktető, fejlődő természet a maga örök változatosságával, a maga gyönyörűségének

²⁹ HORNYÁNSZKY Gyula, „Radikalizmus”, *Magyar Figyelő* 1, 22. sz. (1911): 306–315 és 460–479, 309. [Kiemelés az eredetiben.]

³⁰ Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

³¹ IGNÓTUS, „Húszezer korona”, *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 321–324; HATVANY Lajos, „Tisza István a Majálisról”, *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 411–412; BÁLINT Aladár, „Szinyei Merse Pál mérlege”, *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 409–411.

³² IGNÓTUS, „Irodalmi céh-rendszer”, *Nyugat* 4, 5. sz. (1911): 503–504.

³³ TISZA István, „20000 korona”, *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 256–259, 256.

egész költészetével, amelyik, akár az embert tekintsük, akár az őt körülvevő világot, a művészi impressziók, a felemelő, nemesítő, gyönyört és harmóniát adó mámoros műelvezet kiapadhatatlan forrása. Ez a forrás áll tárva-nyitva a művészet előtt. Ebből kell merítenie, ebben bányásznia. Az igazat és szépet, vagy talán helyesebben az igazban megnyilatkozó szépet ebben kell fellelnie és reprodukálnia.”³⁴ A modern festészetet mint átmeneti kort Tisza abszolút negatívan ítéli meg, amikor igen kevésbé cizellált esztétikai kategóriát alkalmazva a „modern képkiállításaink ocsmányságairól”³⁵ ír, s a művészet válságát jelentős részben a műkedvelők nyugati dekadencia iránti fogékonyságának tudja be. A modern képzőművészet elhajlását más szempontból az ifjúság túlzásának ítéli, s a jövő művészetétől azt várja, hogy korrigálja a jelen hibáit, hogy majdan megtisztulva a „fejlődése tetőpontján megtalálja lelkének sugallata s az objektív valóság közötti benső harmóniát.”³⁶ Ezzel a modernség előtti esztétikai fogalomrendszerrel (ha eleve nem túlzás erről beszélni) Tisza nem érthette meg Ignótus Nyugatban közölt kritikáját, s azt, ahogy a Nyugat főszerkesztője megfordítja természet és festészet viszonyát.³⁷ S bár Andrassy kiállítás-megnyitója kapcsán név nélkül hivatkozik Ignótusra, a vitát végül Alexander Bernát hozzászólása zárja le.³⁸

(*Magyar kritika – magyar művészet*) Tökéczky László is kiemeli, hogy Tisza „doktrinér, kicsit iskolás művészeti konzervativizmusa”³⁹ nem határozta meg teljes mértékben a Magyar Figyelő művészetszemléletét, habár az *Irodalmi konzervativizmus* című írás szerzője hasonló esztétikai alapról védelmezi a hivatalos irodalmi intézményeket: „Hát maga az irodalom, maga a művészet az ő örökszent lényege szerint nem konzervatív-e? A szépet keresi, s a szépnek ad alakot milliányi formában. A szép mindig ugyanaz, csak megjelenési alakja lesz más és más. Az irodalmi, vagy

³⁴ TISZA István, „Andrassy Gyula a művészetéről”, *Magyar Figyelő* 1, 5. sz. (1911): 435–442, 441.

³⁵ TISZA, „20000 korona”, 256.

³⁶ TISZA, „Andrassy Gyula a művészetéről”, 440.

³⁷ „[T]ermészetet meglátni, mint látni és gyönyörűséggel látni a festők tanítoták meg az embereket, s mi olyannak látjuk a természetet s azt látjuk benne, ahogy az előttünk járt festők látták s amit az előttünk járt festők vetek benne észre.” IGNÓTUS, „Húszezer korona”, 323.

³⁸ ALEXANDER Bernát, „Kik fedezték föl igazán a művészetet?”, *Magyar Figyelő* 1, 7. sz. (1911): 67–76.

³⁹ TÖKÉCZKY, „A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi”, 265.

művészeti forradalmár, az új egyéniség hozhat új formát, a szépnek új megjelenítését, de a lényeg mindig az lesz, ami tizezer év óta, s amit minden népnek minden irodalma és művészete kegyeletesen konzervál.⁴⁰ Abban, hogy a Magyar Figyelő nem jellemezhető egyöntetűen ezzel az esztétikai felfogással, meghatározó szerepe van Alexander Bernátnak, aki esztétikai tárgyú írásaival rendszeresen megjelenik a lap hasábjain, s aki egyébként szintén igen kritikusan viszonyult az új művészeti jelenségekhez. *Korunk művészi mozgalmairól* értekezve például az „egységtelenség”-et és „művészi anarkiá”-t, „irányok, stílusok és izlések káoszát” prognosztizálja, melyek okát az internacionalizmusban, az individualizmusban, valamint a naivság, a közvetlenség és a természetesség elveszésében látja.⁴¹

Az első lapszámban Alexander a kritikáról ír „alkalmi megjegyzéseket”. A filozófus alaptétele szerint a kritika szükséges funkciója a művészetnek, kritika nélkül előbb-utóbb a művészet is elsorvad. Nem fogadja el azonban azt a felfogást, mely szerint lennének olyan előre adott szabályok, amelyek a művészek számára eltanulhatók, s melyek a kritikai ítéletalkotás normáit megalapozhatnák. Ezzel szemben Alexander szerint a „teremtő elmék a törvényhozók a művészet terén, az ő szabadságukat nem korlátozhatja holt szabály.”⁴² Írásában részletesen megvizsgálja az értékelő, a leíró, a pozitívizmusra alapozott oknyomozó és az impresszionista kritikával azonosítható „lirizáló” kritikát. Utóbbit ugyan kifejezetten gúnyval kezeli, az ideális kritikáról megfogalmazott végső konklúziójában azonban beépíti annak tapasztalatát is: „Minden kritika értékelés. Minden kritika indul abból az eleven, igazi benyomásból, mely a mű megismerése alkalmával a lélekben kél. Ha nincs ily élményed, el se indulhatsz, legfőlebb a hazugság mankóján. A jól termett lélekben ez a benyomás a művet tükrözi, hiven, igazság szerint; benyomásaidnak ez a mivolta avat téged műértővé. [...] De benyomástól a benyomás, a belső élmény megformulázásáig, megrögzítéséig, fogalmakban való egytetemesítéséig hosszú és rögzös az út.”⁴³

⁴⁰ [NÉV NÉLKÜL], „Irodalmi konzervativizmus”, *Magyar Figyelő* 4, 3. sz. (1914): 241–244, 244.

⁴¹ ALEXANDER Bernát, „Korunk művészi mozgalmairól”, *Magyar Figyelő* 1, 15. sz. (1911): 190–206.

⁴² ALEXANDER Bernát, „A kritikáról: Alkalmi megjegyzések”, *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 77–88, 79.

⁴³ Uo., 88.

Alexander írására hivatkozik Zilahi László is a *Magyar kritikáról* című dolgozatában. A „lirizáló kritika” és háttérében az irodalmi „álforradalom”, valamint az érdekkapcsolatok összefonódása Zilahi szerint az igazi irodalmi kritika válságát eredményezte. A magyar kritikáról értekezve kifejti álláspontját az irodalom nemzeti jellegével kapcsolatban is. Habár elismeri, hogy a művészet az egyetemes és örök emberinek a kifejeződése, a magyar művészettel kapcsolatban egyértelműen a nemzeti jelleg követelményét állítja előtérbe. Ezáltal Zilahi tételében szélsőséges formában fogalmazódik meg a magyarság szupremáciájára alapozott politikai nemzetkepciónak az irodalmi vetülete: „Író, költő, zenész, festő csak akkor igazán művész, ha magyar; mert az egyedüli értékes, új, eredeti műalkotás, amit magyar művész a külföldnek, az emberiségnek adhat, az a műalkotás, ami vagy önmagában véve új, eredeti, értékes, vagy ami az egyetemes örök emberinek sajátos megjelenítője: ami *magyar*. A magyar művészetnek itt kell teremnie ezen a földön, ahol belső szükségyszerűség fakasztotta, ha pedig átültetésre, idegen elemek felvételére szorulna, teljes asszimilációnak kell végbemennie.”⁴⁴ Zilahihoz képest pontosabban határozza meg az egyetemes és a nemzeti viszonyát a művészetben Alexander Bernát: „[M]inden kultúra, bár céljában, végeredményében egyetemes, de konkrét megjelenésében nemzeti. Mert nemzeti az ész megjelenési formája, a nyelv, és nemzetileg meghatározottak az élet küzdelmének számtalan föltételei és körülményei, melyekből a kultúra fejlődött.”⁴⁵ Szintén árnyaltan fogalmazza meg az irodalom nemzeti és egyetemes jellegének viszonyát Huszár Vilmos: „Szoros kapcsolat áll tehát fenn a nemzeti és «európai» között. Az, ami európai, lehet, sőt kell, hogy nemzeti legyen, de viszont a nemzetinek nincs meg mindig az a szerencsés esélye, hogy mindenki számára hozzáférhetővé váljék, illetve európaivá, még helyesebben egyetemessé lehessen.”⁴⁶ Más témában, de Alexanderhez képest kevésbé megengedő álláspontot képvisel Kemény Simon, aki a lap- és könyvkiadói érdekeket kiszolgáló magyar kritika válságát a meghatározó és igazságtevő kritikus tekintély hiányában

⁴⁴ ZILAHÍ László, „A magyar kritikáról”, *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 76–82, 79.

⁴⁵ ALEXANDER Bernát, „Kultúra és művészet”, *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 171–179, 174.

⁴⁶ HUSZÁR Vilmos, „Az irodalmi hatások nemzetközi jellege”, *Magyar Figyelő* 3, 8. sz. (1913): 121–138, 128.

látja.⁴⁷ Kemény helyzetrajza a Gyulai Pál halála utáni irodalmi életről vizs-
szakapcsolódik ahhoz a vitához, amely Herczeg 1911 januárjában a Petőfi
Társaságban elmondott beszéde után bontakozott ki a magyar költészet
interregnumáról.⁴⁸

(*Irodalom és kritika a Magyar Figyelőben*) Differenciáltabb képet
kapunk a Magyar Figyelő irodalomszemléletéről, ha megvizsgáljuk kriti-
kai és szépirodalmi anyagát. Mindenekelőtt kiemelhetjük Ambrus Zoltán
nevét, aki amellett, hogy a Nyugat munkatársa volt a vizsgált időszakban
is, a Magyar Figyelőben 1912 tavaszáig rendszeresen, majd egyre ritkában
a *Színház* rovat cikkeit írta. 1912-ben kerül a Magyar Figyelőhöz a koráb-
ban (és még később is egy-két alkalommal) a Nyugatban főként verseket
publikáló és *A Holnap* antológiáról emlékezetes kritikát író Kemény Simon.
Alkalmanként Ambrussal együtt írta a színházi tárgyú cikkeket: Ambrus
számol be a külföldi, Kemény a hazai színházi újdonságokról. Az ő feladata
lesz a nyugatos szerzők szemlézése és esetenként vitacikkek írása a Magyar
Figyelőben. Szépirodalmi szöveget a szerkesztő Herczeg és jó néhány mára
méltán elfeledett elbeszélő mellett közölnek Szabolcska Mihálytól, Tormay
Cécile-től, Lovik Károlytól, Kiss Józseftől, Szini Gyulától, Gárdonyi
Gézától és Tömörkény Istvántól, de többször is találkozunk ebben a periód-
usban Móricz Zsigmond nevével, s rendszeresen publikál elbeszéléseket,
illetve folytatásos regényt a Magyar Figyelőben Krúdy Gyula.

A Nyugat folyóirattal kapcsolatos publicisztikákat a *Följegyzések* rövid
cikkei között találunk, melyek azonban jórészt megmaradnak a szimpla
gúnyolódás szintjén. Szemlélő álnéven Herczeg Ferenc *Levél egy asszony-
hoz* címmel megjelent írásában mond igen lekicsinylő véleményt az új iroda-
lomról, amikor képviselőit boltos segédeknek minősíti.⁴⁹ Rusticus a Nyugat
1911. évi 22. számát szemlézi, idézi Adyt, Turcsányi Eleket (mint Ady-
tanítványt), valamint Bálint Aladárt, minimális hozzáfűzése arról tanús-
kodnak: számít az olvasó ízlés- és ítéletazonosságára. *Levél a szerkesztő-
höz* címmel írt első cikkében Tisza István Kaffka Margit *A város* című
versének citálása után a kávéházi kultúráról mint a magyar életformától
idegen, és azon parazitaként élősködő „félműveltség álkulturájá”-ról mond

⁴⁷ KEMÉNY Simon, „A magyar kritikáról: Elmélkedések”, *Magyar Figyelő* 2,
7. sz. (1912): 88–90, 89.

⁴⁸ IGNOTUS, „Interregnum”, *Nyugat* 4, 2. sz. (1911): 211–213.

⁴⁹ [HERCZEG Ferenc] SZEMLÉLŐ, „Levél egy asszonyhoz”, *Magyar Figyelő* 1, 4. sz.
(1911): 416–419.

morális ítéletet: „A magyar nemzetből ne legyen kávéházi nemzet soha. Legyen a kávéház szórakozó helye az idegennek, aki jobb hiányában jól, rosszul, agyonüthesse benne az időt, és nem bánom, igya meg ott, akinek kedve tartja, a maga pikkolóját és játssza el egy-két parti alsósát, de azután el onnan, el a családi és baráti kör *intim melegébe* és az élet edző hullámai-ra.”⁵⁰ Tisza imperatívuszaiból is érezhető az a morális fölény, ahogy a konzervatív kritika az új irodalomhoz és a saját transzparens értékrendjüktől idegen kulturális jelenségekhez viszonyul. Ugyanez az attitűd mutatkozik meg abban, ahogy Fenyő Miksa Beöthy-kritikáját visszautasítják: „Mit kezdjünk vele? – teszi fel a kérdést a névtelenségben maradó publicista – Megmagyarázzuk neki szeliden és komolyan, hogy mikor egy Fenyő egy Beöthyről ítéletet mond, *legyen bár magasztaló is az ítélete*, az nem esztétika, hanem nagyzási hóbort?”⁵¹

Már a Magyar Figyelő első évfolyamában rövid kritika jelenik meg Ady novellás kötetéről. A szerző írásának nyitó mondatában leszögezi: „Mondanunk sem kell, hogy nem vagyunk úgynevezett *adysták*.”⁵² Ennek ellenére bizonyos értelemben méltányos képet rajzol Adyról, és bár megjegyzi, hogy a költő lírájának élvezetéhez „különleges idegdiszpozíció kell”, s a népnemzeti tradicionalista kritika jellemző szölamához kapcsolódva kárhoztatja az Ady-epigonokat, a prózakötet olvasatának pozitív konklúziója mégis az, hogy az eddig kialakult Ady-kép korrekcióra szorul. Kemény Simon Hatvany Lajos *Irodalompolitika* című írására és a Nyugatban rendezett ankétára reagál, finoman ironizál Hatvanyval, s írásának jelentős részét annak a kijelentésnek a cáfolatára szánja, mely szerint a lezajlott irodalmi forradalomnak három meghatározó alakja volt: Ady, Babits és Móricz. Kemény úgy cáfolja Hatvany állítását, hogy egyrészt igyekszik kiemelni mindhárom fókuszba állított szerző értékeit, másrészt elismétli a népnemzeti tradicionalista kritika jól ismert bírálatait. Adynak például nagyra értékeli kuruc-verseit, dicséri formai gazdagságát, hasonlatainak szuggesztivitását, tájbrázolásának festőiségét, de nem feledkezik el megjegyezni, hogy Ady szidja hazáját, s hogy politikai tematikájú versei a szocialistákhoz és a polgári radikálisokhoz kötik. Móriczot kiváló írónak

⁵⁰ [TISZA István] RUSTICUS, „Levél a szerkesztőhöz”, *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 212–214, 214. [Kiemelés az eredetiben.]

⁵¹ [NÉV NÉLKÜL], „«Rendreutasítom Beöthy Zsoltot...»”, *Magyar Figyelő* 3, 4. sz. (1913): 328–329, 329.

⁵² [NÉV NÉLKÜL], „Ady Endre mint prózaíró”, *Magyar Figyelő* 1 (1911): 316.

minősíti, de kiemeli, hogy „írásaiban szokatlanul nagy szerepe van az erotikának”.⁵³ Babits véleménye szerint „káprázatosan művelt”,⁵⁴ de őt is inkább konzervatívnak tartja, mint forradalmárnak.

A Magyar Figyelő modern irodalomhoz való viszonyának elvi álláspontjához képest az egyes művekről írott kritikák is differenciáltabb képet mutatnak. Az kevésbé meglepő, hogy a lapban rendszeresen publikáló Krúdy könyvei pozitív kritikai fogadtatásban részesülnek, de Sztrakoniczky Károly, aki alapvetően megértően viszonyul az utóbbi évek líratörténeti fordulatához, *Két költő: Komjáthy–Babits* című írásában Babitsról a következőképpen nyilatkozik: „[M]i úgy hisszük, hogy napjaink érzésvilágára, semmi sem jellemzőbb, mint ennek a tehetséges fiatal poétának a költészete, amely egészen modern hangon, egészen a korhoz simulva szólal meg és nemcsak önmagáról, hanem a körülötte lévők, a vele együtt élők szenzualizmusáról tesz vallomást.”⁵⁵ Kemény Simon Karinthy *Esik a hó* című novellás kötetéről és Somlyó Zoltán költészetéről egészen elmarasztaló ítéletet mond, míg Kosztolányi *Mágiáját* dicséri: „értékes költő, napjaink zagyva kórusában ritka agyvelő és ritka gége.”⁵⁶ Kaffka Margit *Színek és évek* című regénye kapcsán a kritikus a regényformával és narrációval kapcsolatos kifogásait részletezi, de a bírálat végén megjegyzi: „Mikor evvel leszámoltunk, lehetetlen elhallgatni, hogy mindezek mellett Kaffka Margit talán a legkülönb magyar női író, illetőleg a *Színek és évek* minden hiánya mellett is értékeőbb mű az eddigi magyar női regényeknél.”⁵⁷ Ezzel szemben Sebestyén Károly a közelmúlt regényirodalmából viszont Mikszáth, Rákosi Viktor és Tormay Cécile műveit emeli ki.⁵⁸ A Magyar Figyelő az új irodalmi irányzatok között reagál a futurizmus manifesztumára is. Adorján Andor, miután ismereti a manifesztum főbb pontjait, saját fogalmi keretei között igyekszik interpretálni a futurizmus lényegét. Egyrészt Nietzsche hatástörténetének a keretében helyezi el az új irányzatot, másrészt a gazdag itáliai

⁵³ KEMÉNY Simon, „Irodalom-politika”, *Magyar Figyelő* 2, 2. sz. (1912): 190–193, 193.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ SZTRAKONICZKY Károly, „Két költő: Komjáthy–Babits”, *Magyar Figyelő* 1, 9. sz. (1911): 243–250, 248.

⁵⁶ [KEMÉNY Simon] K. S., „Mágia”, *Magyar Figyelő* 3, 1. sz. (1913): 81.

⁵⁷ [KEMÉNY Simon] K. S., „Színek és évek: Regény, írta Kaffka Margit”, *Magyar Figyelő* 3, 1. sz. (1913): 79–80, 80.

⁵⁸ SEBESTYÉN Károly, „Regények és regényírók”, *Magyar Figyelő* 1, 8. sz. (1911): 158–166.

kultúrtörténeti hagyomány inverzeként értelmezi. Írásának végén Adorján az új jelenség relativizálásának a Nyugat népnemzeti tradicionalista recepciójában is tapasztalt stratégiáját fogalmazza meg, amikor kétségbe vonja a futurizmus újdonságát.⁵⁹

Mint ahogy arról már korábban szó volt, sajátos helyet foglal el a korabeli irodalmi mezőnyben Kiss József. Az már a Nyugat indulásakor látható volt, hogy az irodalmi frontvonalak átrendeződésével Kiss megítélése is megváltozott a népnemzeti tradicionalista oldalon. A Magyar Figyelő első évfolyamában Sebestyén Károly írása pontosan rávilágít a fiatalokkal való szembeállítás és a befogadás alapvetően ellentmondásos gesztusaira. Sebestyén szinte himnuszt zeng Kiss József Oroszországból Magyarországra vándorolt zsidó kántor őséhez, ezzel jelezi a költő idegen származását, s hasonló hangnemben méltatja Kiss költői tehetségét is. A társadalmi-irodalmi asszimilációnak ugyanaz a követelménye fogalmazódik meg nála, melyet a korábban idézett Tisza-cikk (igaz ott a nyugati hatásokra vonatkozóan) megfogalmazott: „Jöjjön hát, akiben Isten lakik, aki tenni és alkotni tud. De maradjon zárva a sorompó a renyhe had előtt, amely csak a készet fogyasztani, a népet emészteni jó.”⁶⁰ A Magyar Figyelő hasábjain is elkezdődik a közelmúlt magyar irodalmának átértékelése. Sztrakoniczky idézett írása Babits mellé a századvég irodalmából Komjáthy Jenőt állítja, Lakatos László a lévai Reviczky Kör megalakulásának alkalmából méltatja a névadó költőt, az első évfolyam 12. számában pedig Ujhelyi Nándor ismerteti Justh Zsigmond prózáját. A Magyar Figyelő kortárs irodalmi kánonja tehát változatosabb képet mutat, mint ami a lap elvi-politikai programjából, s ami teoretikus írásainak alapvetően népnemzeti tradicionalista esztétikájából következhethetne.

Bár az 1914. évet nyitó lapszám szerkesztői bevezetője még öntudatosan számol be a nemzeti egység kialakításának sikerességéről, a júliustól megjelenő számok vezércikkeinek címei már jelzik a megváltozott világtörténelmi kontextust: *Szarajevó – Belgrád – Ferenc Ferdinánd, Mozgósítás, Szent háború*. A háború alapvetően átformálta a lap tematikáját is, s ezzel a Magyar Figyelő történetének újabb korszaka kezdődött.

⁵⁹ ADORJÁN Andor, „Futurista manifesztum”, *Magyar Figyelő* 2, 13. sz. (1912): 74–77, 77.

⁶⁰ SEBESTYÉN Károly, „Kiss József”, *Magyar Figyelő* 1, 3. sz. (1911): 313–315, 314.

INTER ARMA

Egy „úgynevezett »irodalmi« vita”¹ tanulságai

Létezik olyan történelmi periodizáció, amely a francia forradalommal kezdődő „hosszú 19. század” végét 1914-ben jelöli ki. Esetünkben ennek a korszakhatárnak a relevanciáját nem a rivális történelmi modellek vonják kétségbe, hanem az a tény, hogy a magyar irodalom alakulástörténetében nem találunk olyan paradigmaticusnak tekinthető váltást, amely az első világháború kirobbanásának évét korszaknyitó és -záró dátumként jelölné ki. Kritikatörténeti szempontból azonban mégsem indokolatlan önálló miniperiódusként kezelni az 1914-gyel kezdődő és a forradalmakkal véget érő háborús éveket, mivel a hadüzenetet követő hetekben, majd a harcok tényleges megindulása utáni hónapokban, években a háború egyre súlyosabb gazdasági és szociális következményeinek köszönhetően jelentősen deformálódott az irodalom társadalmi közege. A sajtó működésére vonatkozó törvények és rendeletek a hadi érdekekre hivatkozva és a hátország háborús lelkesedésének fenntartása érdekében korlátozták a nyilvános megszólalás kereteit, az arra okot szolgáltató sajtótermékek betiltásának lehetőségéig. Ez nem kizárólag Magyarországon történt így, sőt a cenzúra működtetése itt bizonyos fokig liberálisabb is volt, mint például Ausztriában.² A közhangulat alakulása is eltért a többi hadviselő országtól, mivel az első hetek lelkesedése már őszre eltűnt.³ A napi politikában a béke a „nemzeti egység”

¹ ADY Endre, „[Nyilatkozat]”, in ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte LÁNG József, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 110.

² MUCSI Ferenc, „Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején”, *Történelmi Szemle* 36, 1–2. sz. (1984): 192–202; BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátországban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), 172–173.

³ BIHARI, *Lövészárkok a hátországban*, 176.

fenntartása érdekében viszont tovább megőrződött, a kormányzattal szolidaritást vállalva (a Millennium évéhez hasonlóan) az ellenzék még jó ideig kerülte a nyílt politikai harcokat. Az első viták Przemysl eleste (1915. március) után, majd az olaszok antant oldalon történő hadba lépését követően (1915. május) robbantak ki, a belpolitikai harcokat azonban az orosz és a szerb fronton elért sikerek ekkor átmenetileg még háttérbe szorították. Az ellenzék a „treuga Dei”-t végleg majd 1916 augusztusában mondja fel Románia – közvéleményt sokkoló – Erdély elleni inváziója után.

A háború hatása a korabeli irodalmi életre közvetlenül is megfigyelhető. Két példát kiemelve: kezdetben a Nyugat szerzői megoszlottak a háború megítélésének tekintetében,⁴ s többen is voltak, akik az 1914-es közhangulattal összhangban helyeselték a szerbek ellen indított, s az antant hatalmak ellen vívott háborút.⁵ Ezt értékelhetnénk akár a vélemények sokféleségének a lapban már korábban is érvényesített toleranciájaként is, Szegedy-Maszák Mihály azonban ezt úgy látja: „A világháború megzavarta a Nyugat önállóságát és fölszínre hozta az addig némileg rejtett ellentmondásokat a különböző munkatársak nézetei között.”⁶ S habár az aktuálpolitika hatása alól a lap szerzői sem vonták ki magukat, a Nyugat világirodalmi horizontját a későbbiekben a cenzúra működésében tetet öltő aktuálpolitikai elvárások ellenére sem szűkítették le. Miután 1916-ban letették a politikai lapok számára kötelező óvadékot, a lap „az antimilitarizmus és háborúellenesség állandó fórumává fejlődött.”⁷ Másik példaként az 1915-ben induló *A Tett* című lapot említhetjük. Kassák folyóiratának betiltásához – miként Kappanyos András kiemeli – hozzájárult annak internacionális szemlélete is.⁸

⁴ Erről bővebben: BALÁZS Eszter, „Káprázattól az illúzióvesztésig: A háború jelentései a Nyugatban (1914. augusztus–1915 augusztus)”, *Médiakutató* 11, 1. sz. (2010): 85–91. Ignotus háborúhoz való viszonyáról: ANGYALOSI Gergely, „Egy kritikus politikai nézetei: Ignotus és az I. világháború”, *Beszélő* 3, 1. sz. (1996): 106–112.

⁵ KENYERES Zoltán, „A Nyugat periódusai”, in KENYERES Zoltán, *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, 58–83 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 64.

⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Világirodalmi távlat megteremtése”, in SZEGEDY-MASZÁK és VERES, *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, 712.

⁷ KENYERES, „A Nyugat periódusai”, 66.

⁸ KAPPANYOS András, „A futurizmus magyarországi fogadtatása” *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 1. sz. (2018): 46–66, 61.

Nyilvánvalóan másként érintette a népnemzeti tradicionalista oldalt a háború kirobbanása. Függetlenül a tényektől (Magyarország üzen hadat Szerbiának, a harcok 1916-ig az ország határain kívül zajlanak) a századfordulón még harmincmillió magyarországról ábrándozó Rákosi Jenő az eseményt „nagy önvédelemi háború”-ként⁹ fogta fel, mely után – s ehhez nem férhetett részéről kétség – a nemzet megtisztulva és megerősödve képes lesz megvalósítani a „magyar imperializmus” nagy célkitűzéseit.¹⁰ A magyarság Kárpát-medencei szupremáciájára épített nemzetállam-koncepcióval analóg homogén nemzeti kultúra-eszmény már jóval a háború előtt az irodalom szerepét a nemzeti identitás erősítésében határozta meg, ezáltal helyét is a nacionalista diskurzuson belül jelölte ki.¹¹ Schöpflin Aladár 1921-ben megjelent *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom* című írásában úgy látta: az irodalmi konzervativizmus már az 1880-as évektől az uralkodó politika propagandaeszkövévé vált.¹² Mint látni fogjuk még nyilvánvalóbban így volt ez a világháború kirobbanása utáni években.

Az alábbiakban annak az irodalmi vitának az anyagát dolgozom fel, melyet 1915 októberében Gyóni Géza verseskötete kapcsán a Budapesti Hírlapban álnéven megjelent írásaival Rákosi Jenő provokált. Ennek a vitának volt egy rövid előjátéka. A Nyugat augusztus 16-i számában jelent meg Hatvany Lajos Ady Endrének ajánlott *Harcoló betűk* című írása, melyben Hatvany szövetségi rendszertől függetlenül, de a magyarországi viszonyokra nem reflektálva kritizálta a tudósok és írók háborús propagandában való részvételét. Szemben a kritizált tudósok számára erős motivációt adó illúzióval, mely szerint a háború után a győztes nemzet hozhatja létre az egységes világkultúrát, Hatvany a háborúban alapvetően kultúraellenességet látott, és a kultúra humanista elvű újjáalapozását sürgette. Írására a Budapesti Hírlap szeptember 23-i számában Rákosi Jenő reagált. A Budapesti Hírlap alapító főszerkesztője úgy látja, hogy a háború az élet szükségszerű velejárója: „Az egész élet nem egyéb harcnál minden vonalán,

⁹ ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, sajtó alá rendezte Láng József, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 473.

¹⁰ Vö. N. PÁL József, *Modernség, progresszó, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita*, Spectrum Hungarologicum (Jyväskylä; Pécs: University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, 2008), 222.

¹¹ Vö. RÁKASI, *A teljes zenekar*, 56–57.

¹² SCHÖPFLIN Aladár, „Konzervatív kritika, fejlődő irodalom”, *Nyugat* 14, 8. sz. (1921): 565–575.

minden vonatkozásában, minden viszonyában. A háború az emberek csoportjainak illetően harca.²¹³ Erről a „reálpolitikai” alapról minősíti Hatvany álláspontját „naiv idealizmus”-nak. A legérdekesebb azonban Rákosi írásában az, ahogyan a problémát kontextualizálja. A cikk első bekezdésében visszaüt az egy évvel korábbi vitára, amely a fiatal történész, Szekfű Gyula Rákóczi-könyve kapcsán robbant ki, majd Hatvany írásának címzettjét, Adyt veszi célba, „aki mestere és megalapítója lett egy irodalmi irányzatnak, amely a nemzeti irodalom közösségéből kilépett, úgyszólván külön irodalmi közösséget alapított, melynek patrónusa és kincstartója Hatvany Lajos.”²¹⁴ Rákosi úgy véli: ahogy Ady és a modern magyar irodalom megbontja a nemzeti irodalom egységét, úgy lép ki vitatott írásával Hatvany a nemzeti politika közösségéből. A Budapesti Hírlap főszerkesztőjének érvelése nemcsak ismételten összekapcsolja az irodalmat (s Szekfűt említve a szintén autonómiára törekvő tudományt) a politikával, hanem a nemzeti kultúra autentikus tisztelete és a háború révén újradefiniált „nemzeti egység”-re hivatkozva megerősíti az irodalom politikai diskurzus alá rendelését is. Rákosinak ez a támadása Hatvany és Ady ellen azonban még nem generált vitát, ezért más témához és eszközhöz kellett nyúlnia.

(Gyóni Géza) Gyóni (Áchim) Géza verseskötete 1914 karácsonyán az oroszok által körbezárt Przemysl várában jelent meg, s a harcoló katonák között tízezer példányban kelt el. Egy repülőgépen kimenekített s Rákosi Jenőnek ajánlott példány alapján a következő évben a Hadsegélyező Bizottság kiadásában Magyarországon is megjelent a *Lengyel mezőkön, táboriút mellett* című kötet, Rákosi rövid előszavával, több verssel, valamint a frontról írt s a Bácskai Hírlapban publikált levelekkel kiegészítve. Ha csak a kötet megjelenésének körülményeit és anyagát nézzük, akkor megállapíthatjuk: Gyóni költészete tökéletesen alkalmas volt arra, hogy Rákosi a háborús propaganda céljaira használja fel. Gyóni sorsa mint várvédő katona, majd fogoly a hátszág közönsége számára a hazáért való önfeláldozás hősies példáját adta, és lehetőséget arra, hogy a verseket olvasva együtt érezzenek a fronton harcoló katonákkal. A kötet versei a háborús propaganda kliséit ismétlik, a hősies helytállást, a hazavágyódó katonát és az erkölcsileg is romlott ellenséget, főként az oroszokat (például: *Alexis levele Alexandrához*) állítják a középpontba. Különösen figyelemre méltó

¹³ TÉGLÁS János, szerk., *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*, Babits Könyvtár 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 27.

¹⁴ Uo., 28.

karriert futott be a *Csak egy éjszakára* című vers, amely viszont már a belső ellenséget állítja pellengérré. „Aki Gyóni verseiből akarná rekonstruálni küzdő katonáink lelki állapotát, annak azt kellene gondolnia, hogy katonáink vad gyűlölettel gondolnak ugyan az ellenségre, de még nagyobb és irtahatatlannabb gyűlölettel az otthonlevőkre és boldog kéjjel gondolnak arra az édes órára, mikor hazajöve az itthonmaradtaknak kitekerhetik a nyakukat.” – írja Gyóni kötetéről Fenyő Miksa.¹⁵ Leginkább a *Levél Nyugatra* című vers volt alkalmas arra, hogy Rákosi ismét vitát provokáljon a vers címzettjeivel, az irodalmi modernség magyarországi képviselőivel:

Hol vagytok most, kis »intellektüellek«,
Kiket bus század baljós vége ellett?
Szent nyugat előtt rajongva térdeplők,
Kik lehánytatok minden józan gyeplőt;
Gúnyos mosolygók ideálra, honra,
Kiknek a »New-York« volt a Pantheonja;
Kik ígértétek a szent Holnapot,
S akik tegnap is hátra voltatok.

Ha azonban Gyóni Géza pályafutását nézzük, akkor egyáltalán nem evidens, hogy éppen az ő megítélésének kérdése lett az újabb irodalmi háborúság *casus belli*je. Gyóni vidéki (soproni, dabasi és szabadkai) újságíróként a háború előtt nem tudott bekerülni a korabeli irodalmi élet fősodrába (mint a vita során kiderül: a korábbi években Rákosinál is hiába próbálkozott verseivel), noha az inkriminált *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* már a negyedik verseskötete volt.¹⁶ Az 1909-ben megjelent *Szomorú szemmel* kötet igen erőteljes Ady-hatást mutat, mely Gyónit egyértelműen az Ady-epigonok közé sorolja. A vita során arra az ellentmondásra, hogy Rákosi Ady ellen használja ki az egyébként Ady-rajongó Gyóni Gézát, a Világ hasábjain 1915. november 11-én Gyóni régi barátja, a gyúrói evangélikus lelkész,¹⁷ Nagy

¹⁵ FENYŐ Miksa, „Lengyel mezőkön, tábortűz mellett: Gyóni Géza versei”, *Nyugat* 8, 21. sz. (1915): 1234–1236, 1235.

¹⁶ Igaz, az *Élet szeretője* című, 1909 és 1914 között írott verseit tartalmazó kötet, mivel a háború előtt nem tudott elegendő előfizetőt összegyűjteni, csak 1918-ban jelent meg.

¹⁷ Szintén a Világ hasábjain 1915. február 28-án *A gyúrói pap* címmel Ady is ír egy rövid cikket Nagy Lajos *Isten és a háború* című háborúellenes röpiratáról.

Lajos hívja fel a figyelmet. Ha elolvassuk az 1909-es kötetben publikált *Ady Endrének* címzett verset, akkor azt látjuk: az epigon Gyóni lényegében a konzervatív kritika Ady-epigonokat ostromozó frázisait ismételve fejezi ki Ady iránti hódolatát. A *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* versein azonban már jóval kevésbé érződik az Ady-hatás, Gyóni költészete ekkor nemcsak tematikusan állítható ellentétbe Ady világháborúról alkotott felfogásával, de formailag is közelebb áll a népnemzeti líra népdalokat imitáló formakincséhez. Ezzel együtt Gyóni későbbi sorsa is bizonyítja, hogy kötete Rákosi számára pusztán eszközként szolgált a vita kirobbantásához. Az orosz fogóságban született, pesszimista világgépet sugárzó versei és Gyóni halála (megbomlott elmével 1917. június 27-én halt meg Krasznajarszkban) már nem voltak alkalmasak a háborús propaganda szolgálatára.

A vitát Rákosi végül azzal provokálta ki, hogy a Budapesti Hírlap 1915. október 13-i számában Dunántúli álnév alatt írt cikkében közzé tette Ady két tanuló számára küldött magánlevelét, melyben kérdésükre válaszolva Gyóni Gézáról alkotott véleményét osztotta meg. Ebből indul a vita egyik szála, s tart – némileg más irányt véve – Adynak a Ravasz Lászlóval folytatott polémiájáig. A másik szálat egy héttel később, október 20-án indította Rákosi, amikor szintén Dunántúli álnév alatt egy megnevezetlen személy levelét idézve kifogásolta Babits még augusztus 16-án a Nyugatban (Hatvany Lajos fentebb hivatkozott cikkével egy lapszámban) megjelent *Játszottam a kezével* című versének két sorát. A vitának ez a vonulata Babits tanári pályájának felfüggesztésével zárult, de a polémia hónapjaiban Adyt is többször zaklatták katonai behívóval, s egy alkalommal az éppen lázas beteg költőt katonai szolgálatra alkalmasnak is találták. Hogy pontosan milyen személyes indítékok és machinációk vezettek el idáig, teljességgel ma már kideríthetetlen, annak mégis lehet némi kritikátörténeti relevanciája, hogy az „ügynevezett» irodalmi vitá»-nak¹⁸ már nem pusztán annyi volt a tétje, hogy ki kerül be valamelyik hivatalos intézmény tagjai közé,¹⁹ hanem az ellenfél, azaz a magyar irodalmi modernség képviselőinek az egzisztenciális ellehetetlenítéséig folyt a küzdelem.

ADY, *Összes prózai művei*, 11:87–88.

¹⁸ ADY, „[Nyilatkozat]”.

¹⁹ Bár igen tanulságos, hogy a Petőfi Társaság decemberi tagválasztó gyűlésén, ahol jelölt volt Gyóni és Babits is, az előbbit megválasztották, míg Babits mindössze két szavazatot kapott, s ezzel még a – minden bizonnyal rendkívül tehetséges – Krüzselyi Erzsike is megelőzte őt egy szavazattal.

Mivel a vita lefolyását eddig már többen is feldolgozták,²⁰ ezért a továbbiakban nem kívánom rekonstruálni az eseménytörténetet, ehelyett a következő kérdésekre keresem a választ: hogyan változott a népnemzeti tradicionalizmus szemléletmódja az első világháború alatt, illetve annak hatására? Megfigyelhető-e hangsúlyeltolódás vagy gazdagodás a háború előtti tematikához képest?

(*Betegek vs. hazafiak*) Nem számíthat meglepetésnek, hogy a népnemzeti tradicionalista kritika a világháború alatt is szinte kizárólag a politikai diskurzus részeként, a korábban kialakított kliséket variálva szólalt meg. Maga a háborús helyzet és a vita kiprovokálásának szűkebb kontextusa ugyanis eleve bizonyos fokú hangsúlyeltolódást eredményezett. Gyóniban megtestesül az a férfias virtus, amit már Beöthy volgai lovasa is képvisel, a hazáért harcoló költő alakja a vita során a népnemzeti oldalon az ókori görög költő-hadvezér Tyrtaeusig magasztosul, egykori lapja, a Bácskai Hírlap pedig a „világháború Petőfije”-ként²¹ aposztrofálja Gyónit. A nemzetért való hősiesség önfeláldozás példáját a népnemzeti tradicionalista kritika a katonaságra alkalmatlan (beteg) vagy a katonai szolgálatot elkerülő (hazafiatlan, erkölcstelen) modernnek dekadenciájával állította szembe. A vitát kirobbantó írásában Rákosi – némileg ellentmondva nem sokkal korábbi megállapításának – már nem a nemzeti irodalomtól elkülönülő irányzatként állítja be a modern irodalom magyarországi képviselőit, hanem egy érdekes botanikai metaforával élve szemlélteti az irodalom egységét: „Az irodalomtörténet el fogja e perverz, bérelhető ágyak izzadságában fogant, klinikaszagtól megihletett költészetet intézni, mondván: igen, ez is beletartozik az irodalomba, valamint hogy hozzátartozik a parnasszus flórájához a – bolondgomba is, mely a babér- és olajfák, a magnóliák és a cédrusok tövén és árnyában lerothadt vegetációból fakad és tenyészik.”²² Rákosi tehát látszólag helyet szorít az irodalmi modernség képviselői számára a nemzeti irodalom nagy „szerves” egységében, valójában azonban olyan periférikus és stigmatizált pozícióban (betegek, örültek, erkölcstelenek) igyekszik tartani őket, mely eleve kétségbe vonja szerepelésük jogosultságát

²⁰ KARDOS László, szerk., *Az Ady-Rákosi-vita. Egy irodalmi per aktái 1915–1916-ból* (Debrecen, 1940); ADY, *Összes prózai művei*, 11:tárgyi jegyzetek; N. PÁL, *Modernség, progresszó*.

²¹ ADY, *Összes prózai művei*, 11:384.

²² Uo., 11:382.

a nyilvános szférában.²³ Szűts Dezső a nagyváradi klerikális Tiszántúlban a futuristákkal párhuzamot vonva kritizálja a modern magyar irodalom idegenségét: „Ez a költészet nem a mienk, idegen tőlünk, magyaroktól. Korcs költészet, amelynek még annyi ereje sincsen, mint a futurizmusnak, amely legalább a technikát, az ipart dicsóítja, s a haladás erejét magasztalja.”²⁴ Szűts kritikája ebben az összefüggésben azért érdekes, mert – miként Kappanyos András megállapítja – a korszak közéleti diskurzusában a futurista jelző, és így a futurizmussal való ilyenfajta összevetés is, sértésnek számított, „a futurizmus szorosan hozzákapcsolódott a bolondság, a téboly, az örület asszociációs mezőjéhez.”²⁵ Dobó Gábor elemzése kimutatta azt is, hogy a korábbi szövetségi rendszert felrúgva az antant oldalán háborúba lépő olaszokhoz és futuristákhoz az erkölcsi hanyatlás képze is társult.²⁶ Szűts tehát fentebb idézett kijelentésével lényegében azt állítja: a magyar modernnek nemcsak hogy idegenek, tehát nemzetietlenek, de még rosszabbak is, mint az örült és erkölcstelen futuristák, akik legalább a technikáért, a haladásért, azaz a háborúért rajonganak.

Miként a legtöbb konzervatív értelmiségi Andor József, a katolikus Élet szerkesztője is a modern magyar irodalomban a kultúra válságát látta,²⁷ a katolikus konzervativizmus azonban a háború ellenére sem veszítette el pozitív jövőképét. Prohászka Ottokár például az Országos Pázmány Egyesületben elmondott beszédében Andor cikkére utalva kifejtette, hogy egy-két dekadens művész még nem jelenti a magyar kultúra csődjét.²⁸ A szintén katolikus Tiszántúlban Szűts Dezső szakadást lát ugyan a nemzeti irodalomban, de ez véleménye szerint áthidalható: „*Nem folytatásai ők a nemzeti költészetnek – írja Adyékrol –, hanem hulladékaik. Át kell őket hidalni, s kezdődjék a magyar költészet nemzeteterősítő, lelkesítő, szent, nagy korszaka.*”²⁹ A háború első éveiben politikai felfogástól függetlenül többekre jellemző volt, hogy a háborútól a nemzet újjászületését, a társadalmi-politikai rendszer és a kultúra megújulását várták. Ezt

²³ Vö. RÁKAI, *A teljes zenekar*, 36–52.

²⁴ ADY, *Összes prózai művei*, 11:498.

²⁵ KAPPANYOS, „A futurizmus magyarországi fogadtatása”, 55.

²⁶ DOBÓ GÁBOR, „Elképzelni a háborút: »Őrjöngő futuristák« és »áruló olaszok« a tízes évek közepén megjelenő magyar lapokban”, *Irodalomismeret* 20, 1. sz. (2015): 69–78, 72.

²⁷ ADY, *Összes prózai művei*, 11:459–461.

²⁸ TÉGLÁS, *A vádlott*, 218–220.

²⁹ ADY, *Összes prózai művei*, 11:514. [Kiemelés az eredetiben.]

az alapbeállítódást ötvözi dekadenciakritikával Szűtshöz hasonlóan Pekár Gyula írása, aki úgy látja: „Künn a harctéren megtörtént a dicső újjászületés, a lövőárokban fenségesen új és friss a magyar lélek – itthon kevésbé. Olyasmit érzek, hogy a háború nyitott ablakán át a vihar még mindig nem söpörte ki eléggé társadalmunk szellőzetlen épületét, nem újíttotta meg kellően a háború *előtti* hangulat dekadens, dohos levegőjét. [...] Majd hazajönnek a százezrek, ők majd kiszellőztetik a társadalom épületét, ők döntenek el a magyar lélek újjászületését.”³⁰ A nemzeti tradicionalizmus a háborútól azt is várta tehát, hogy megszabadítja a nemzetet a beteges irányzatoktól, mintegy fertőtleníti a társadalmat: „A lövőárok éjszakájában vezeklők új lelket, új hitet, tisztább szemet, szerényebb elmét és épebb szívet hoznak majd haza, és a világháború rettentő tüze dezinficiálni fogja irodalmunkat és művészetünket is a Nyugat e rothadást terjesztő bacillusaitól.” – írja a Budapesti Hírlap névtelen publicistája.³¹

Már a Nyugat indulása és *A Holnap* antológia megjelenése utáni vitákban összekapcsolódott a dekadencia problematikájával a franciáság kérdése. Vitaindító írásában Rákosi ismét felveti ezt a kérdést: miután Ady epigonnak minősíti Gyónit, Rákosi Adyt nevezi Verlaine utánzójának. A világháború alatt a francia irodalom szeretetének és utánzásának vádja természetesen más kontextusban, súlyosabb, politikai tartalmakkal töltődik fel. Néhány héttel későbbi írásában Rákosi egykori liberális politikai nézeteivel is szakítva úgy látja: a nagy francia forradalom hármasszövegéből fejlődött individualizmus, az egyén kultusza vitte romlásba a nemzeteket.³² Okkal jegyzi meg a Nyugat november 16-i számában Fenyő Miksa: „Rákosi Jenőnek [...] hasztalan magyaroznánk, hogy éppen a nacionalizmus, a Poincaré, a Barrès, a Delcassé nacionalizmusa volt az, ami Franciaországot e háborúba vitte – aminthogy a szerb, az orosz, a francia nacionalizmus lelkén szárad az egész háború, – tehát éppen azok a törekvések döntötték veszélybe, melyeket itt minálunk Rákosi Jenő írt zászlajára, hála istennek, kevesebb tudással, kevesebb meggyőződéssel és így remélhetőleg kevésbé ártóan.”³³

(Autonómia és idegenség) Még inkább egyértelművé válik a politikai motiváció a Babits ellen indított támadásban. Egy meg nem nevezett szerző

³⁰ TÉGLÁS, *A vádlott*, 135; 136.

³¹ ADY, *Összes prózai művei*, 11:458.

³² TÉGLÁS, *A vádlott*, 69.

³³ FENYŐ Miksa, „Irodalmi vita”, *Nyugat* 8, 22 (1915): 1302–1303.

levelére hivatkozva szintén Dunántúli álnév alatt vádolja meg Rákosi hazafiatlansággal Babitsot a *Játszottam a kezével* című szerelmes versének – egyébként szándékosan provokatív³⁴ – záró sorai miatt: „nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”. A versben Babits lényegében Petőfi *Szabadság, szerelem!* című versének értékhierarchiáját borítja fel azzal, hogy élet–szerelem–(a nemzet) szabadság(a) sorrendjében a legmagasabb helyre a szerelmet helyezi. Ezt támadja meg Rákosi Jenő. Nem egyszerűen a régi kritika újrafogalmazásáról van azonban szó, a névtelenségben maradó levélíró kiemeli, hogy a költő „magyar állami gimnázium tanára, az állam jóvoltából hazafiasságra oktatja a gondjaira bízott gyermekeket”.³⁵ Ez a problémafelvetés több oldalról is az irodalom autonómiájának kérdését exponálja. A nacionalista diskurzus ugyanis a közoktatástól a homogén nemzeti kultúra ápolását s mindenkéltől a hazafiasságra nevelést várja el, ahogy a fentebbi idézetből is kiderül: ez a tanár elsődleges feladata az állami iskolában. Ez a kötöttség viszont őt nemcsak tanárként, hanem minden nyilvános kijelentéseiben is köti, azaz költőként sem nyilatkozhat meg ezzel ellentétes szellemben. A Budapesti Hírlap november 18-i számában Babits egykori fogarasi tanártársa, a frontról hazatért Szentirmai Imre értekezik a „modern hazaszeretetről”, s megjegyzi: „[E]z alól [ti. a hazaszeretet alól – Sz. Z.] nem von ki semmiféle egyéni, költői, írói szabadság. És amikor a lobogó és a király ennek a halálosan szép érzésnek szimbólumai, akkor nem írhat róluk komoly ember, tehetséges ember, költő úgy, ahogy Babits írt.”³⁶ A háború alatt a hazafias oktatás a diákok hadkötelezettségre való szellemi felkészítését, nemzeti elkötelezettségük és erkölcsi romlatlanságuk megőrzését is jelentette, a vita során szintén névtelenül, pusztán társadalmi pozíciójuk által jelzett szereplők (például az anya szignóval ellátott levél szerzője, vagy Rákosi 1915. december 5-én megjelent cikkében a modern irodalom hatása alá került, de Rákosihoz végül megtért tanuló) felléptetése is ezt erősíti, illetve ebbe a kontextusba tartozik a Debreceni Egyetemi Kör ifjúságának kiállása Rákosi mellett.³⁷

³⁴ TÉGLÁS, *A vádlott*, 8.

³⁵ Uo., 41.

³⁶ Uo., 140.

³⁷ Nem csak a nacionalista oldal apellált az ifjúság támogatására, a vita sorába tartozik Adynak a Nyugat november 16-i számában megjelent *Ifjú szívekben élek* című verse, melynek az ajánlása: „Vén csaholónak küldöm.”

A nacionalizmustörténet s Ady két világháború közötti (szélső)jobb-
oldali kanonizációjának szempontjából is tanulságos aspektusát jelentik
a vitának az Új Nemzedék című lap hasábjain megjelent írások. Lendvai
István, Márkus László és Milotay István nemcsak a baloldali politikai
progressziótól határolódik el, de „faji” alapon kritizálja Rákosi nacionaliz-
musát is. Milotay, a későbbi szélsőjobboldali újságíró, egyetért Márkussal
abban, hogy Rákosiék felfogása kompromittálja a magyar nacionaliz-
must, mely a politikában a haladást, az irodalomban az új eszmékre való
nyitottságot képviselte. Milotay azonban árnyalja is a Nyugattal szerinte
túlzottan megértő Márkus álláspontját: „Ennél a nacionalizmusnál [t. i.
a Rákosiékénál – Sz. Z.] már csak az a rothadt, vérszegény internaciona-
lizmus rosszabb, melyet Fenyőék képviselnek, s amely voltaképpen a nega-
tív s mindent felbomlasztó zsidó individualizmus jelentkezése a magyar
politika és a magyar irodalom harcmezőin.”³⁸ Lendvai István, a későbbi
fajvédő újságíró és politikus, Rákosinak azt a kritikáját igyekszik értel-
mezni s a Budapesti Hírlap szerkesztője ellen visszafordítani, amely sze-
rint „Ady felekezete” a háború kitörése óta néma. A némaságban Lendvai
nemzetkarakterológiai vonásként a magyar pszichében rejlő meghasonlottsá-
got, ázsiai tragikumot lát: „Az Adyk és velük sokan más magyarok is
hallgatnak, akiknek a lelkén pedig egész bizonyosan átvonaglik minden
magyar fájdalom, és átreszket minden magyar öröm.”³⁹

A másik némaságának a tapasztalata más szempontból a meg-nem-
értés, a másik érthetlenségének, idegenségének élményeként is artiku-
lálódik. „Folyamatosan visszatér az új irodalommal szemben – írja Rákai
Orsolya – az érthetlenség vádja (legkimerítőbben talán Horváth János
foglalkozik vele) és az áttetsző nyelv követelménye, ami lehetőséget nyúj-
tana az irodalmilag, esztétikailag nem túl művelt nagyközönségnek a köz-
vetlen, problémamentes befogadáshoz. Emellett legalább ilyen gyakori
az idegenség vádja is: ha nem értjük, »nem a mi nyelvünkön van« – nem
magyar, ráadásul a nagyközönség mint egység azért képzelhető el egy-
általán, mert ebben az esetben a (nemzeti közkincsként, közbirtokként
posztulált) irodalom jogos tulajdonosa a szintén egyneműként, egységes-
ként felfogott nemzet.”⁴⁰ Ez sem új tematika tehát a századelő népnemzeti
tradicionalizmusának kritikájához képest, de talán mindennél élesebben

³⁸ TÉGLÁS, *A vádlott*, 149–150.

³⁹ ADY, *Összes prózai művei*, 11:401.

⁴⁰ RÁKAI, *A teljes zenekar*, 55.

világít rá egy alapvető problémára: Rákosi valójában nem olvasta a modern magyar irodalmat, tájékozódása legalábbis esetleges volt.⁴¹ Olyannyira, hogy még 1915-ben is „holnaposokról” beszélt, amikor az egykori nagyváradi írócsoport már rég nem működött létező kollektívaként.⁴² Ami új elem, az a magyarországi avantgárd megjelenéséhez kapcsolódik. Miután Franyó Zoltán A Tett hasábjain veszi védelmébe Adyt, a vita keretében a Budapesti Hírlapban Rákosi reagál az avantgárd lap indulására, kiterjesztve rájuk is az érthetlenség vádját.⁴³ Rákosi érvelési technikája annyit azért változott az évek során, hogy amíg *A Holnap* antológiák kritikáiban Ady verseiről még „emlékezetes” interpretációkat adott, addig a világháború alatti vitában már megelégedett azzal, hogy kimondta az érthetlenség vádját, idézte az inkriminált szöveget, s minden további érvelés és értelmezés nélkül számított olvasóinak egyetértésére.

Bihari Péter szerint az antiszemita érvelés szókincse Magyarországon már a világháború előtt készen volt, s egyfajta „kulturális kód”-ként határozta meg a modernizációellenes, harcos nacionalista és zsidóellenes középosztályi identitást.⁴⁴ Kiemeli továbbá, hogy a magyarországi zsidósághoz kapcsolódó háború előtti képzetek 1914 után újabbakkal bővülnek: ilyen a katonaságot elkerülő zsidó, a galíciai menekült, illetve a módos hadiszállító, a háborúból meggazdagodó zsidó sztereotípiája.⁴⁵ Mint látni fogjuk ezek valamilyen formában előfordulnak az elemzett vita egyes szövegeiben is. Már Milotay fentebb idézett szövegrészletében megfigyelhető a nyílt antiszemitizmus, ami az irodalmi vitákban a háború előtt még csak a katolikus lapok egyes publicistáira volt jellemző. A most vizsgált anyag esetében

⁴¹ Ugyanez igaz a vitához 1916 januárjában hozzászóló Prohászka Ottokárra is. Sík Sándor szerint a fehérvári püspök nem olvasott verseket, csak azokat, amiket elé raktak: „Arról meg vagyok győződve, hogy a verseimet nem olvasta, mint ahogy más verseket sem, csak amit eléje raktak. Neki német volt az irodalmi műveltsége.” SZABÓ János, szerk., *A százgyökerű szív: Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából* (Budapest: Magvető Kiadó, 1993), 390.

⁴² Vö. BOKA László, „A Holnap »kültagjai« és a karrier”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László (Nagyvárad; Budapest: Partium; Reciti, 2014), 175–200.

⁴³ ADY, *Összes prózai művei*, 11:408–410.

⁴⁴ BIHARI, *Lövészárkok a hátszágban*, 65.

⁴⁵ Uo., 150.

is azt látjuk, hogy eltérő hangsúllyal, de a jobboldali radikalizmus képviselői mellett a katolikus sajtó részéről fogalmazódnak meg elsősorban antiszemita kitételek. Andor Józsefnek, a háború előtt a modern irodalomnak is teret adó Élet szerkesztőjének írásában ez még csak burkoltan fogalmazódik meg, amikor *Kultúránk válsága* kapcsán arról értekeznek, hogy „java magyar talentumaink” a Világ és a Nyugat által képviselt destruktív progresszió szférájába olvadtak.⁴⁶ A Tiszántúl publicistája, Szűts Dezső pedig kijelenti: „Meg lehet állapítani utólag, hogyha annak idején Ignotus káros beavatkozása Ady Endrére elmarad, nem dicséri agyon, és nem veregeti kékre a vállát a vidéki ifjúnak, ez a beteges korszak elmarad, s a nemzetietlen hangok soha erőre nem kapnak Magyarországon.”⁴⁷ A legnyíltabb antiszemitizmus azonban a jezsuiták lapjában, a Bangha Béla által alapított Magyar Kultúrában kapott hangot. *A Babits-ügyhöz* címmel közölt írásában Burján Károly (Horváth Jánosra emlékeztetően) osztályozza a „nyugatosok» néven ismert anarchista tanya” szerzőit. Az első csoportba mint „magyarul írók” Ignotus (Burján polgári nevén Veigelsberg Hugóként említi), Fenyő Miksa és Osvát Ernő kerülnek, míg a másik csoportot Ady, Babits és Móricz „triumvirátusa” alkotja. Burján szerint az első csoport üzleti szempontokat figyelembe véve irányítja a másikat, akik pedig sokszor jóhiszeműen eszközként szolgálnak Ignotusék számára. A vita lezáró szakaszát jelenti Adynak Ravasz Lászlóval folytatott polémiája, melyben Ady szóvá teszi Ravasz antiszemitizmusát is. Ravasz visszautasítja ugyan Ady vádját, de „etikai idealizmusra” hivatkozva kijelenti: „Őszintén megvalljuk, hogy a magyar nemzeti művelődés szempontjából nem tartjuk kívánatos elemnek sem a galíciai bevándorlót, aki pálinkával és hangsavval kezd, sem a fiát, a vigécet, aki hadseregszállító, és milliomos lesz, sem az unokáját, a szociológus, aki egy »mevlátásos és kéjszagú« filozófiát ír szét az újságokba”.⁴⁸ A Protestáns Szemlével folytatott vita, Rákosi fellépése a pesti református teológusok irodalmi estjén, valamint Prohászka Ottokár beszéde az Újságírók Pázmány Egyesületében azért is érdekes, mivel az egyházak képviselői felekezeti hovatartozástól függetlenül – a nem sokkal későbbi keresztény egység létrehozását előlegezve – sorakoztak fel a vitában egy oldalon.

⁴⁶ Ady, *Összes prózai művei*, 11:461.

⁴⁷ Uo., 11:512.

⁴⁸ Uo., 11:558.

Talán egyetlen igazán új mozzanata van a Rákosi Jenő által gerjesztett vitának: a szabadkőművesség kérdésének megjelenése. Rákosi a Világgal folytatott polémia során vonja be a szembenálló s kritika alá vont világnézet leírásába a szabadkőművességet. Ignotusnak válaszolva ebbe a kategóriába sorolja a „a kőművességet, a nemzetköziséget, a radikális társadalmi politikát, az ateizmust, a nemzetiségeket, Babitsot, Adyt, a holnaposokat és a nyugatosokat, azt az egész groteszk világot, amely ma a világháború iszonyú hullámaiban, hál' Isten, már mintha fuldokolna s elmerülőben lenne.”⁴⁹ Nem sokkal későbbi írásában a szabadkőművesség már olyan nemzetközi háttérhatalomként jelenik meg, amely a háború kirobbantásáért is felelős. A vita során így lassan összeáll az az érvrendszer is, mely néhány évvel később a háborús bukás bűnbakját a liberális, szabadkőműves és zsidó sajtóban jelöli ki.

(*Végezetül*) A konzervatívok és modernek küzdelmét általában mint két egymással minden szempontból szembenálló csoport küzdelmét szokás leírni. A most vizsgált vitában Rákosi Jenő is két világnézet szembenállásáról ír, de Bihari Péter szerint is egyetlen nagy törésvonal osztja ketté a korabeli magyar középosztályt: „az egyik oldalon a radikális = zsidó = budapesti = kozmopolita = baloldali; a másik oldalon a konzervatív = keresztény = magyar = nemzeti = jobboldali”.⁵⁰ Ezen a nagy törésvonalon kívül azonban a korabeli irodalmi és szellemi élet térképét még számtalan kisebb-nagyobb szakadás osztja újabb tereumokra. A több szálon futó (Rákosi–Ady, Rákosi–Babits) s több mint száz szöveget produkáló vita résztvevőinek pozícióját már az első, legalább részben teljességre törekvő feldolgozás, Kardos László 1940-ben kiadott *Az Ady–Rákosi-vita: Egy irodalmi per aktái 1915–16-ból* című válogatás előszava a szövegeket közlő napilapok, folyóiratok politikai beállítottsága szerint határozta meg. Ehhez hasonlóan járt el az *Ady Endre összes prózai művei* XI. kötetét sajtó alá rendező, s a vita anyagát bevezetővel és rövid kommentárokkal újraközlő Láng József is. Ő az első csoportba a Budapesti Hírlapban megjelent nacionalista szemléletű írásokat sorolja, amelyek Rákosi politikai álláspontját tükrözik. A másodikba szerinte a nacionalista-antiszemita nézeteket valló katolikus lapok tartoznak (Élet, Magyar Kultúra, Tiszántúl), míg a harmadikba az Új Nemzedék, valamint a vitába faji alapon bekapcsolódó későbbi szélsőjobboldali publicisták, Milotay István és Lendvai István sorolhatók, akik – mint

⁴⁹ Uo., 11:425.

⁵⁰ BIHARI, *Lövészárkok a hátszágban*, 41.

látható volt – nemcsak Rákosi konzervatív nacionalizmusát utasították el, hanem a politikai progressziót is, leválasztva róla Ady általuk pozitívan értékelt alakját. A következő csoportba azok a Nyugatban publikált írások tartoznak, melyek szerzői polgári liberális elveket vallanak. Végül pedig aktívan részt vett a vitában a polgári radikalizmus lapja, a *Világ*.⁵¹

Tisztán irodalmi szempontok alig merültek fel a vita kapcsán, mivel elindítójának és tematizálójának, Rákosinak eleve nem esztétikai alapon folyó diskurzus megindítása volt a célja. Az ő esztétikai felfogása, s ez éppen ezért tulajdonképpen másodlagos is, alig változott az 1889-ben kifejttet, az abszolút Szép örök és változatlan esztétikai törvényére épített „modern” esztétikájához képest. Ha megfigyelhetünk módosulást az ő nézeteiben, akkor az új jelenségek pozitív recepciójának kárára a tradíció autoritásának a megerősítésében ragadható meg: „Ezek elvetik mindazt, amit évezrek óta az emberi nem igaz prófétái: a költők és művészek vallottak és hirdettek. Elvetnek Istent, hazát, hitet s mindazt a lelki nagyságot, önfeláldozást, csodás erényt és szépséget, amire ez a háromság és beljük kapcsolódó fogalmak az idők minden költőit és művészeit inspirálták, és az egész leltárból csak egyet tartanak meg az *Ént*, saját becses, egyéni kedvtelésüket, szeszélyüket, éhségüket, kényelmüket, mindennemű vágyaikat, és ennek jogaiért kiabálnak versben és prózában a világ fülébe.”⁵² Rákosi valódi célja, hogy a háború által megváltozott politikai helyzetben végső csapást mérjen a magyar irodalmi moderniségre. Amikor Gyóni Gézát mint nagy nemzeti költőt Ady fölé emelte, az irodalomtörténet majdani ítéletére teljes meggyőződéssel hivatkozott.

⁵¹ Ady, *Összes prózai művei*, 11:381.

⁵² Uo., 11:472.

ELLENPRÓBA: BABITS ÉS AZ IRODALMI KONZERVATIVIZMUS

Babits és az irodalmi konzervativizmus viszonyának vizsgálata legalább két kérdésirányba indítható gondolatmenetet implikál. Az egyik: Babits műveinek népnemzeti tradicionalista, majd konzervatív kritikai recepciója *A Holnap* antológiák heves vitáitól kezdve a Dante-fordítások méltatásán át a kései versek fogadtatásáig.¹ A másik kérdésirány közvetlenül Babits konzervativizmusára irányul, mely az előbbtől nem egészen független és korántsem újszerű kérdésfelvetést jelent. Közismert Babits első, negatív reakciója Ady *Új versek* kötetére Kosztolányinak írt 1906-os levelében,² vagy utalhatunk arra az elkedvetlenedésre, melyet az váltott ki, hogy *A Holnap* antológia megjelenése után Rákosi és Gyulai, általa „megbecsült kiváló emberek” szemében az ő versei váltak a „botránykő”-vé.³ Ignótus 1915-ben Rákosival szemben úgy védelmezi költőtársát, hogy kijelenti róla: „Babits az a fajta művész és költő, kit irodalmibb közvéleményű hazákban sietve reklamálna magának az akadémiizmus, a művészi konzervativizmus.”⁴ Egy 1928-as interjúban világnézeti konzervativizmusának kialakulását Babits az egyetem elvégzése utáni évekre datálja,⁵ mégis a századelő magyar irodalmi modernségének rövid időn belül meghatározó alakjává vált. Ezt az ellentmondást tovább árnyalja, hogy a világháború éveitől kezdve, a Szekfű Gyulát ért támadások után nemcsak arra mutatkozott

¹ Vö. FRIED István, „Babits és a konzervatív kritika”, *Tiszatáj* 62, 11. sz. (2008): 60–73.

² Babits levele Kosztolányi Dezsőnek (1906. február 21–22.) BABITS Mihály, *Levezése 1890–1906*, sajtó alá rendezte ZSOLDOS Sándor (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány; Korona Kiadó, 1998), 193–199.

³ Vö. RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914* (Budapest: MTA BTK ITI; Balassi Kiadó, 2013), 34.

⁴ TÉGLÁS, *A vádlott*, 82.

⁵ BABITS Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”: *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János (Celldömölk: Pauz-Westermann, 1997), 229.

törekvés, hogy a konzervatív oldal fiatal tudósait megnyerjék a Nyugat számára, hanem felmerült annak a lehetősége is, hogy a reformkonzervatív fiatalok Schöpflinnel és Babitscsal kiegészülve a korabeli, ideológiailag két táborra osztott irodalmi és tudományos mezőben egy harmadik csoportosulást hozzanak létre. Szekfünek ez a terve Horváth János ellenállásán bukott meg, de később, a két világháború között a regnáló keresztény-konzervatív politikai kurzus által támogatott irodalmi lap, a Napkelet szerkesztői már hiába próbálták megnyerni munkatársuknak Babitsot. „A költő konzervatív!” – kiált fel 1919-ben megjelent nevezetes, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében Babits,⁶ s kérdés, hogy életművét tekintve feloldható-e az az ellentmondás, amely alapvetően konzervatív emberi, költői attitűdje és az intézményesülő művészeti modernségben belül elfoglalt helye között feszül. Meglehet azonban, hogy elsődleges feladatunk nem annak eldöntése, hogy a Babits konzervatív vagy modern volt-e, hanem éppen ennek a (látszólagos) paradoxonnak a megértése.⁷ Ami egyben azt is jelenti, hogy a kérdés tárgyalása során nem tekinthetünk el a százedelő irodalmi modernségének alakulását meghatározó (s részben a jelenség paradoxitását eredményező) történeti kontextusoktól sem.

Ez a kérdés azért is lényeges, mivel – az utóbbi egy-két évtized recepcióját tekintve – a Nyugat meghatározó szerzője- és szerkesztőjeként Babits modernségének határai mintha egybeesnének a folyóirat modernségének határaival, de legalábbis mintha kijelölnék azt.⁸ Gintli Tibor a Babits-életmű leértékelését, a költőnek tulajdonított konzervativizmust a művekben megmutatkozó hagyománytudat vélt avítságával hozza összefüggésbe, és a költői életmű újraolvasása során ezzel szemben érvel Babits tradíciófogalmának nyitottsága, dinamizmusa mellett.⁹ Babits és az irodalmi

⁶ BABITS Mihály, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, *Nyugat* 22, 14–15. sz. (1919): 911–929, 927.

⁷ TVERDOTA György, „A modernség-fogalom változásai a húszas évek költészetében”, in „*de nem felelnek, úgy felelnek*”: *A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 167–174 (Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992), 172.

⁸ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, „A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja”, in *A Nyugat népe*, 9–23. Illetve: KENYERES Zoltán, „Babits és a metafizikus hagyomány”, in *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, 201–207 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 205.

⁹ GINTLI Tibor, „A Babits-líra viszonya a modernséghez”, in GINTLI Tibor, *Irodalmi kalandtúra: Válogatott tanulmányok*, MIT füzetek 2 (Budapest:

konzervativizmus viszonyának megítélése szempontjából ez – a másik oldalról nézve – azért is kulcsfontosságú kérdés, mivel a századelő népnemzeti tradicionalizmusa és a belőle kialakuló konzervativizmus egyik kulcsfogalma éppen a hagyomány, míg a másik a nemzet volt, s ezek meghatározására alapozva törekedtek a nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom fogalmának rögzítésére.

Nem állítom, hogy Babits hagyománytudata és modernségfelfogása pályája során ne változott volna, nyilvánvaló ugyanis, hogy a *Levelek Iris koszorújából* „dinamikus tradíciófogalma”¹⁰ és – például – *Az írástudók árulása* című esszé értelmiségi szerepértelmezése között a műfaji különbségek implikálta eltéréseken túl is jelentős világszemléleti különbség mutatkozik, utóbbi szemléletmódját bizonyos értelemben okkal nevezhetjük akár konzervatívnak is. Ennek tudatában, az alábbiakban két esszé alaposabb olvasatával igyekszem leírni Babits hagyomány- és nemzetfogalmát. Előbbi interpretációjára Kassák lapjának kritikája, míg az utóbbira a Tanácsköztársaság bukása utáni önigazoló írás, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* kínál lehetőséget.

(*Új nevezés az irodalom piraеusi fáklyaversenyében*) Babits és Kassák vitáját számtalan tanulmány vizsgálta már, s ezek konklúzióira hagyatkozva tulajdonképpen rövidre is zárhatjuk Babits és a konzervativizmus kérdésének tárgyalását. „Az avantgárdnak efféle értelmezése – állapítja meg a korai magyar avantgádról írt könyvében Kálmán C. György –, amely tehát kontinuitásba ágyazza bele a szándéka szerint újat, meghökkentőt, szakítást (vagyis diszkontinuitást) hozó áramlatot, tipikusan a konzervatív értelmezői közösség sajátja.”¹¹ Mindez ráadásul nemcsak Babitsnak a hagyománytörténet megszakítatlan folytonosságáról vallott nézeteivel, hanem kritikájának retorikájával és érveléstechnikájával is alátámasztható. A Tett avantgárd esztétikai újításainak, hagyománytagadásának jelentőségét Babits úgy igyekszik relativizálni, hogy a szabadvers-forma alkalmazásán keresztül évszázados tradícióba helyezi bele az avantgárd (látszólagos) formabontását. Ugyanazt teszi ekkor Babits, mint az 1909-es *Ady és a legújabb magyar líra* című tanulmányában Horváth János, aki a századelő modern magyar irodalmának előzményét a romantikában jelöli ki.

Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012), 82–91.

¹⁰ Uo., 83.

¹¹ KÁLMÁN C. György, *Élharcok és arcélek: A korai magyar avantgárd költészet és a kánon* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 255.

A különbség az a két hagyományrekonstrukció között, hogy amíg Horváth Ady és a Nyugat előzményét abba a hagyománytörténeti ívbe helyezi, amely az ő irodalomfelfogása szerint elkülönül (s ezért eleve kevésbé értékes) a nemzeti klasszicizmus csúcsát jelentő életművektől (mindenekelőtt Aranyétól), addig Babits azt a hagyománysort (Assisi Szent Ferencről kezdve Walt Whitmanig, és Vajda Pétertől Petőfin át Jókaiig), melyet a szabadversforma történeti áttekintésével felvázol, egyáltalán nem minősíti negatívan, ő pusztán az avantgárd formabontás jelentőségét kívánja relativizálni. Éppen a saját hagyományuk nem ismeretét kifogásolja Babits, műveik esztétikai deficitjét is ebben a tudatlanságban látja, s ezért minősíti az avantgárd irodalmi törekvéseket anarchiának. Így merül fel az érthetlenség (korábbról szintén ismerős) vádja is, de az avantgárd irodalom számára idegen nyelvezetét – csakúgy, mint néhány évvel korábban Gyulai Pál Ady költészetét – Babits is modorosnak, affektálnak érzi. *A Holnap* antológia recepciójának egyik főmotívuma volt az Ady leválasztására való törekvés az epigonok minősített fiatalabb költőtársakról. Hasonló gesztus sejlik fel abban, ahogy – A Tett költői közül kizárólag őt néven nevezve – Babits kifogásai ellenére is Kassákot méltatja: „egyedül Kassák egyéniségét látom a szabad vers formáiba erőltetés nélkül beilleszkedőnek”.¹²

A Babits-kritika nyelvezetének metaforikája szintén sok szempontból emlékeztet a Nyugatot bíráló népnemzeti tradicionalizmus beszédmódjára. Esetenként a Rákosi Jenőt idéző gúny („A Tett lehet egy Herkules bölcsője, de lehet csak néhány kérész tócsaágya is.”¹³) és egyfajta felsőbbbétudat sem áll távol tőle („Nem látszik talán még érettnak az új nemzedék komoly kritikára. De a komoly kritika, az érdeklődés melege maga érlel – és dicsérni bűn talán, de megérteni kötelesség. Túlzott megbecsülés-e a gazos ágyásnak a kertész gyomláló munkája?”¹⁴), de mélyebb gondolkodásmódbeli összefüggésekre utalnak azok az organikus természeti képek – erre vonatkozik Kálmán C. fentebb idézett megállapítása is –, melyek az irodalmat élő szervezetként szemléltetik: „az irodalom, mint emberi jelenség, élő szervezet, s folyton újul ugyan, mint élő szervezet, de újulása szükségképpen folytonos mint az emberi testé, sohasem ugorhat ki egyszerre önmagából!”¹⁵

¹² BABITS Mihály, „Ma, holnap és irodalom”, *Nyugat* 9, 17. sz. (1916): 328–340, 336.

¹³ Uo., 330.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 333.

Miközben tehát Babits kijelenti, hogy a „Nyugat önnön hagyományai ellen vétene”,¹⁶ ha nem figyelne oda a fiatalabb generációra, addig a legújabb irodalom recepcióját – első olvasatra úgy tűnik legalábbis – a népnemzeti tradicionalista kritika nyelvezetével és érvkészletével hajtja végre. Nem meglepő tehát Zolnai Béla megállapítása, aki a konzervatív irodalomkritika részéről tette mérlegre Kassákék mozgalmát: „Érdekes volt látni – írja Zolnai –, hogy a Nyugat, mely tizedik évfolyamába lépve az egykor forradalmi lapból általában komoly hangú és lehiggadt szemlévé érlelődött, most ugyanazokkal a vádakkal illeti az új fiatalokat, aminő vádak annak idején magát a Nyugat-ot is nem méltatlanul érték.”¹⁷

Van-e mégis különbség Babits hagyományfogalma és a népnemzeti tradicionalizmus, valamint a konzervatívizmus tradíciófogalma között? Először is: lényeges eltérés mutatkozik a Nyugat és *A Holnap* körüli viták és Babits avantgárdkritikájának kontextusa között. A századelő hivatalos irodalomkritikája jellemzően politikai összefüggésbe helyezte az új irodalmi jelenségeket, a fiatalokra mint legyőzendő ellenfélre tekintett, vagy legalábbis olyanokra, akik azt a kozmopolita, dekadens irányt képviselik, mely a magyar irodalomban, annak nemzeti jellegénél fogva, idővel szükségszerűen el fog halni. Ezzel szemben a Nyugat és Kassákék avantgárd mozgalma között egyszerre volt szövetségi és versenytársi a viszony, de „a szövetségi és versenytársi gesztusokat is mindig áthatotta az a mindmáig érvényes közmegegyezés, hogy a Nyugat az idősebb és elismertebb testvér.”¹⁸ Pontosan ez mutatkozik meg abban, ahogy Babits saját befogadói pozícióját kijelöli a „hivatalos kritika” és a legújabb nemzedék között, s megállapítja, hogy saját generációja egyik oldalról sem számíthat megértésre, mivel ők a hivatalosság szemében „éretlen forradalmárok”, míg a fiatalabbak számára „mereven elzárkózó, megcsontosodott arrivék”.¹⁹

A másik s lényegesebb különbség a hagyományhoz való viszonyban ragadható meg. Annak ellenére, hogy a hivatalos irodalom a Nyugat

¹⁶ Uo., 329.

¹⁷ ZOLNAI Béla, „»Új irodalom«”, *Irodalomtörténet* (1917): 371–377, 371. [Kiemelés az eredetiben.] Nem ok nélkül állapítja meg Derék Pál azt sem, hogy Zolnai kritikájában lényegében Babits gondolatmenetét követi (DERÉKY Pál, „Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1–2. sz. (1989): 64–80, 75–77.)

¹⁸ KAPPANYOS András, „A Nyugat és az avantgárd”, in *Nyugat népe*, 200.

¹⁹ BABITS, „Ma, holnap és irodalom”, 329.

jelentkezésében is a nemzeti hagyományok megtagadását látta, a lap a százelőn saját kánonjának kijelölése során jellemzően nem a hagyomány radikális megszakítására vagy a kanonizált szerzők névsorának átírására törekedett. A rég- és közelmúlt irodalomtörténetéből nem kívánt addig ismeretlen szerzőket felfedezni, sem addig nagyra becsült írókat, költőket kitörölni. A kánonon belüli rangsor megváltoztatására azonban találunk példát, s arra is, hogy a kánonrevízió kérdésében megoszlott az egyes nyugatos szerzők véleménye is. Általában elmondható, hogy a Nyugat szerzői a kanonizált életműveken belüli (tematikus, poétikai, műfaji stb.) hangsúlyok áthelyezésére tettek kísérletet – a legismertebb példa erre a kései Vörösmarty felértékelése – azzal a céllal, hogy saját irodalmi pozíciójukat és gyakorlatukat az irodalmi hagyomány felől is megerősítsék és igazolják.

A Tettben megjelent alkotásokat olvasva Babits talán több okkal feltételezhető a hagyománytagadás szándékát, mint pár évvel korábban a Kisfaludy Társaság elnöki székéből Beöthy a Nyugat kapcsán, de mindkét esetben saját tradíciófogalmukra épülő irodalomkoncepciójuk határai jelölték ki a befogadás korlátait. A népnemzeti tradicionalizmus irodalomképének meghatározó karakterjegyét az Arany és Petőfi költészetéből kivont idealizált népiesség adta, Babits jóval összetettebb tradíciófogalma viszont egy „arisztokratikus” irodalomfelfogást volt hivatva megalapozni. Az ő értelmezése szerint a művésznek tudatában kell lennie, hogy a hagyomány megelőzi a művészetet, az alkotótevékenység („komponálás”) a tradíción végrehajtott munka, egyfajta kötött asszociációs játék az öröklött kulturális javakkal. Babits analógiája a nyelv használata: ahogy a nyelvet működtető konvenciók elsajátítása garantálja a kommunikáció sikerességét, éppúgy a műalkotás „üzenete” azáltal juthat el befogadójához, hogy a művész és a műalkotás szemlélője ismerik, értik a műalkotást strukturáló szabályrendszert. Babits esztétikája azonban nem a tradíció másolására épül, miként a népnemzeti epigonizmusé, hanem – éppen az asszociációs játék artistikuma révén – eleve feltételezi a jelhasználatot szabályozó konvenciók és a jelkészlet állandó megújítását. A nyelv működésére történő hivatkozás tehát több is, mint analógia, mivel az irodalom szempontjából az elsődleges médiumról van szó. A hagyományokkal való radikális szakítás az irodalomban éppen azért volt elfogadhatatlan Babits számára, mivel a jelhasználati konvenciókat (tudatosan vagy éppen tudatlanságból) leromboló szöveg a hagyományt innovatívan újraírta, de saját előzményeire is reflektáló írásmű helyett érthetetlen és befogadhatatlan nyelvi káoszt hoz létre: „A Tett írónál még kísérlete sincs a komponálás valamely új módjának,

a stíl valamely új tempójának, egy-egy bizarr ötlet, a futuristák legüresebb külsőségeinek esetlen utánzása, a grammatikának és értelmességnek némi, nagyon is eröltetett és kevésbé következetes fumigálása, a mondanivaló szándékos és oktalan komplikálása (naiv fiatal írónál gyakori szenvelgés), ennyi az egész stíljúítás.”²⁰ Ez pedig nemcsak kevés volt Babits számára, de az ő poétikájának keretei között művészi alkotásnak is csak kivételes esetekben (például Kassák kiérlelt szabadverseiben) minősült.²¹

Ahhoz, hogy Babits irodalomszemléletét még világosabban elkülönítsük a századforduló népnemzeti tradicionalizmusától és Horváth János önelvű magyar irodalomtörténeti modelljétől, érdemes idézni az 1913-as datálású, de csak 1917-ben megjelent *Magyar irodalom* című esszét. Ebben az írásában, melyet Rába György Babits-monográfiájában a *Ma, honlap és irodalom* előzményének tekint,²² Babits arra vállalkozik, hogy a magyar irodalmat elhelyezze a világirodalomban, azaz megpróbálja kijelölni helyét és értékét az európai irodalmon belül. A világirodalom egysége kapcsán egy organikus természeti metaforába ágyazva fejt ki a tradíció jelentőségét: „S ez valóban egység volt, egységes szervezet, ahol minden rostot táplált, minden ágat szívósan együvé tartott, minden pórusba beszivárgott, mint a fának éltető nedvessége, az ős földből szüntelen étellel ömölve, s ott fönn ezer színné, formává idomulva az, ami minden kultúrának összetartó lelke, keringő vére, eleven egysége: a tradíció, egy közös hagyomány.”²³ A magyar irodalmat Babits az írásbeliség kialakulása óta az európai irodalommal és hagyománytörténettel szerves és kiszakíthatatlan egységben lévőnek látja, a nemzeti karakter és az európaiság kérdésével kapcsolatban pedig később hozzátézi: „Az egész magyar irodalom történetén két irány vonul végig: az egyik a nemzeti vonások konzervatív megőrzésére és kifejezésére törekvő, minden nyugati hatástól dacosan elzárkózó; a másik ezt az elzárkózást megvető és gúnyoló, európai minták szerint forradalmian újító. S miként a nemzeti karakter megőrzése [...] az egész irodalom feladata, az európai érdekre való törekvés pedig az egyes alkotásoké: akként valóban az irodalmi közvélemény óvta rendszeren a nemzeti irány zászlaját,

²⁰ Uo., 337.

²¹ Vö. DERÉKY Pál, „Az esztétizmus és az avantgárd vitája”, 68.

²² RÁBA György, *Babits Mihály* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 163.

²³ BABITS Mihály, „Magyar irodalom”, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, sajtó alá rendezte BELIA György, 1, 359–420 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978), 368.

míg az egyesek, a zseniális kiválók törekedtek az európai szellem irányában újítani.²⁴ Ebben a kétosztatú irodalmi mezőben a Nyugat és – benne saját pozícióját – Babits a magyar irodalmat az európai tradíció történetének keretében való megújítók köztes pozíciójában jelöli ki.

Babits tehát – miként Deréky Pál is kiemeli²⁵ – nem szocialista eszméisége miatt tekinti forradalminak Kassák körét, hanem az irodalmi alkotásaikban megmutatkozó hagyománytagadás miatt. Az az elvi alap, mellyel elítélik a háborút, s mely egyértelműen szembeállítja őket az olasz futuristákkal, Babits számára kifejezetten rokonszenves volt. A lényegi szemléleti különbség közöttük (ezt illusztrálja a „piraeusi fáklaverseny” hasonlata is) a tradíció folytathatóságának, a hagyománytörténet folytonosságának kérdésében merül fel. A távolság pontosan látható a másik irányból is, a Nyugatot en bloc konzervatívnak minősítő Szélpál Árpád 1919. januári írásából, amelyben visszaul Babits éveivel korábbi kritikájára is: „Mi nem Babitsék kezéből vesszük át a piraeusi fáklját, hanem önmagunkat lobbantjuk fákljának az emberiség elé. Mi nem vesszük át a Nyugat örökét. Semmiféle örököt rajtunk nyűgnek nem tűrünk. Tradíciókat nem ösmerünk, és tradíciókat nem csinálunk, de harcolunk a mindig haladottabb tartalomért.”²⁶ Már a futurizmus korai recepciójában²⁷ kirajzolódtak azok a korlátok, melyek Babits számára a sajátjánál radikálisabban újító esztétikai törekvések produktív befogadásának az akadályát jelentették. Még inkább láthatóvá válik mindez A Tett bírálata során, amikor már a Nyugat csaknem egy évtizedes múltat tudhat maga mögött, és ennek tudatában hivatkozhat Babits a lap „önnön hagyományaira”, s ez a hagyománytudat fogalmazódik meg a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszé imperatívuszában is: „Újíts: de ne rombolj!”²⁸ Más lesz az irodalomtörténeti kontextus a húszas–harmincas években, amikor az eleve többarcú magyar irodalmi modernségen belül is hangsúlyosabbá válik az a meggyőződés, hogy – miként Tverdota György fogalmaz – a modernség összeegyeztethető a hagyományhoz való visszatéréssel,²⁹ viszont az avantgárd poétikai

²⁴ Uo., 382–383.

²⁵ DERÉKY, „Az esztétizmus és az avantgárd vitája”, 66.

²⁶ TÉGLÁS, *A vádlott*, 305.

²⁷ BABITS Mihály, „Futurizmus”, *Nyugat* 3, 7. sz. (1910): 487–488.

²⁸ BABITS, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, 927.

²⁹ TVERDOTA György, „A hagyományörző modernség születése”, *Literatura* 40, 2. sz. (2014): 24–37, 130.

törekvéseinek szintézisét is megfigyelhetjük a két világháború közötti időszak több költőjénél, és ez alól maga Babits sem tekinthető kivételnek.³⁰ Ebből a szempontból nézve pedig a Babits–Kassák-vitát mint a modernség önreflexív szembenállását érthetjük meg, melyben az önmagát már mint tradíciót és tekintélyt tételező, esztétizáló modernség kerül szembe az avantgárd modernséggel.³¹

(„Nemzet: a kultúra”)³² Ha a *Ma, holnap és irodalom* című kritika megértéséhez szükséges legalább röviden ismerni a szöveg megírásának kontextusát, még inkább így van ez a sokat vitatott, önigazoló és önváddal küzdő esszére, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencbenre*, s ezt különösen hangsúlyossá teszi az a tény, hogy ezzel az írással – amely a lábjegyzet tanúsága szerint még augusztus-szeptemberben született – nyitott az 1919 novemberében újrainduló Nyugat. Az esszé első része az irodalmi társaságok tagrevíziós törekvéseire reagál, amelynek keretében meg kívánták vizsgálni az egyes írók politikai szerepvállalását a forradalmak idején. Babits az írói szabadságra hivatkozva vitatja (tegyük hozzá: hasztalanul) a Kisfaludy és a Petőfi Társaság ehhez való jogát. Ennek keretében fejti ki, hogy mit is ért a nemzet fogalmán, s az írás második felében vall saját konzervatívizmusáról is. Ugyanekkor Szabó Dezső leleplezéssel fenyegeti Babitsot, mivel nem hajlandó belépni a „faji” alapon szerveződő Magyar Írók Szövetségébe, s a jobboldali radikális sajtó részéről is ismét támadják a költőt. 1919 őszén Babitsnak nemcsak a forradalmak idején mutatott – s életpályáját tekintve rendkívüli – politikai aktivitásáról, a Tanácsköztársaság alatt vállalt egyetemi tanárságáról kellett számot adnia, hanem azokról az „internacionalista” nézeteiről is, melyeket 1918 októbere után megfogalmazott. 1919 februárjában az Új Világban jelent meg egy elemzése Vörösmarty *Szózatáról*. Lendvai István az Új Nemzedékben még március elején igen élesen kritizálta Babits érzéketlenségét a háborús összeomlás utáni nemzeti tragédia iránt, figyelmen kívül hagyva a költő gondolkodásmódjának ebben az írásban is megmutatkozó főmotívumait: az erőszakmentesség elvét, a kulturális nemzetkonceptiót, és az ekképpen értett kultúrnemzetek alkotta, szubsztanciálisan a nemzetnél magasabb rendű, mert az egyetemes emberiség kulturális sokféleségének igenlését.³³

³⁰ Uo., 122; 125.

³¹ CALINESCU, *Five Faces of Modernity*, 10.

³² BABITS, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, 912.

³³ TÉGLÁS, *A vádlott*, 320–324.

Az írás születésének életrajzi és történeti körülményei indokolják, hogy miért került a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszé első részének, a Társaságokkal folytatott, de lényegében többirányú vitájának középpontjába saját nemzetkonceptiójának újrafogalmazása, melyet a következő formulában foglal össze: „Nemzet: a kultúra.”³⁴ Ez ugyanis egyértelmű elhatárolását jelenti saját nemzet-felfogásának a vérségi-leszármazási alapon definiált nemzetfogalmaktól, s magában rejti a társadalmi asszimiláció révén végbemenő akkulturációs folyamatok pozitív minősítését: „Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkozásunkat hasonlóvá tette; ugyanazon mesék, melyeket hallottunk a gyerekszobában; ugyanazon történet, melyet tanultunk az iskolában; ugyanazon könyvek, melyeket olvastunk; hasonló városok, amelyekben éltünk; hasonló tájak, melyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődtünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkben fölgyülemlett.”³⁵ A társadalmi asszimiláció ebben az esetben nem egy konstruált nemzeti identitásmércének való maximális megfelelést és az idegen eredet teljes felszámolását írja elő, hanem – miként Schöpflin is kifejti 1908-as *A város* című esszéjében³⁶ – a szó eredeti értelmében vett összeolvadást jelent, melynek révén új vagy pontosabban megújult közösségi képződmény jön létre. A nemzeti közösség tehát – Babits felfogása szerint – folyamatosan változó kulturális organizmus, s nem eleve adott normák rendszere. Másik nézőpontból tekintve ez azt is jelenti, hogy az új kulturális jelenségek recepciójában az egyes alkotóknak nem a rögzített elvárásokhoz kell igazodniuk, hanem maga a közeg változik meg, és válik befogadóképessé az arra érdemes újdonság iránt. A nemzeti–nemzetietlen szembeállítás is ebben az összefüggésben veszíti el értelmét: „Hugo Victor *esprit germanique* volt, Ady nemzetietlen; az irodalom nemzetietlen, mikor megszületik, mint a Kazinczy mozgalma. *De nemzeti lesz később!* – mint a ma idegen és vendég gondolat holnap emlék és lelkünknek része lesz – s talán az egész lelkünk ilyenből szövődik.”³⁷

³⁴ BABITS, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, 912.

³⁵ Uo.

³⁶ SCHÖPFLIN, „A város”.

³⁷ BABITS, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, 913. [Kiemelés az eredetiben.]

A nemzeti irodalom mibenlétével Babits korábban többször is foglalkozott. Az egyetemen *Az irodalom elmélete* címen tartott előadást, melyben a művek osztályozása során külön figyelmet szentelt a „nemzeti szempont” értelmezésének is. A mai konstruktivista nacionalizmuselméletekkel összhangban Babits ekkor úgy látja, hogy a 18. század előtt nem beszélhetünk nemzeti irodalomról, ez csak a „nemzeti szellem ébredése” után lehetséges, amikor az egyes kultúrák tudatosan és politikai alapon elkülönülnek egymástól. A nyelvi különbséget nem látja döntőnek, ellenben úgy véli, a nemzeti irodalmak elkülönülése az irodalom történetében időben viszonylag kései, s nem irodalmi szempont diktálta fejlemény, azaz külsőség, partikuláris és időben változó, mely az egyetemes és örök emberi kultúrához képest szükségszerűen másodlagos.³⁸ Ebben a gyorsírással lejegyzett, s csak jóval a költő halála után kiadott előadásszövegben veti fel Babits az először nemzetietlennek minősített, majd a nemzeti kultúra meghatározó részévé váló irodalmi jelenségek problematikáját is, s egyik példája erre már ekkor Ady Endre. Az „egyéni lélekállapot expressziójaként” felfogott irodalom elmélete azonban kritikusan fordul a nemzeti lélek kérdéséhez is. Ekkor úgy látja, a művész minél egyénibben fejezi ki saját lelki tartalmait, a befogadó annál jobban érzi rajta az általános emberit, éppen ezért az irodalom nemzeti lélekből való eredeztetése egy szűkítő formula bevezetését jelentené.

Az év őszén a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszében viszont Babits újra visszatér a nemzeti lélek fogalmához, mely 1913-as *Magyar irodalom* című esszéjének egyik kulcsfogalma. A háború előtt még a *Játékfilozófia* differenciálódás-elméletét is felhasználva az irodalom nemzeti jellegét a következőképpen értékeli: „Minden művészet annál értékeesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a nemzeti irányában is. S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékeesebb, mennél nemzetibb a nyelve, mennél *idiomatikusabb*, a görög szó etimológiai

³⁸ Ez a szemléletmód magában foglalja az irodalmi kánon változékonyságának az elvét is. Babits szerint ugyanis amennyiben más, nem nemzeti, de szintén politikai kritérium (például a forradalmi proletárság) formálja át az irodalmi kánont, akkor például Arany helyett más, „egy ugyanakkor élő jelentéktelen író, akinek művében esetleg ütközik a proletárköltészet csirája” kerül a kánon csúcsára. Ez igen pontos és lényegében prófétai kijelentés volt. BABITS Mihály, „Az irodalom elmélete”, in BABITS, *Esszék, tanulmányok*, 578.

jelentése szerint.³⁹ Az irodalom ekkor még a nyelvi és kulturális közösségként értett nemzet lelki kifejeződése, mely különbözősége révén sajátos árnyalatot képvisel az európai irodalom sokszínűségében, vagy zenei metaforával élve: a „nagy koncerthez egy új hangot” ad.⁴⁰ Az irodalom nemzeti jellegének és az egyes művek világirodalmi értékének kettőséget pedig az alábbi formulával oldja fel: „Míg tehát egy irodalomnak, *mint egésznek*, értéke annál nagyobb a világirodalomban, mennél inkább új hangot visz bele, s mennél több új kifejezőeszkővel gazdagítja, azaz mennél kifejezettebben külön nemzeti karakterrel bír: addig, megfordítva, valamely *egyes* műnek világirodalmi értéke annál nagyobb, mennél általánosabban emberi vagy európai érdekekkel bír, s mennél európaibb eszközöket használ a kifejezésre.”⁴¹ Babits 1913-ban tehát elsősorban nem azzal kínál alternatívát a magyar mint nemzeti irodalom mibenlétének megértéséhez Beöthy volgai lovasának az eredetmondát megalapozó nemzetkarakterológiai fejtegetéséhez képest, hogy dolgozatának második felében Renan nyomán a magyar irodalmat regionális típusokra bontja, és a (látszólagos) homogenitásban rejlő sokféleség bemutatásával mintegy decentralizálja a nemzetet mint abszolút értékközpontot, hanem azzal, hogy a magyar irodalmat a kezdetektől az európai irodalom (amely az ő fogalmi rendszerében azonos volt a világirodalommal) szerves és kiszakíthatatlan részének tekinti, a nemzeti szempont egyoldalú hangsúlyozásában, és különösen is az európaival való szembehelyezésében egyszerűen kulturálatlanságot feltételez. 1919-ben Babits a múltnak azt az örökségét, mely a nemzeti kultúra ápolásához szükséges, a köznemesség hagyományával azonosította,⁴² s olyan európai és magyar műveltséganyagot értett rajta, mely sem a korabeli avantgárdban, sem a háborús hazafias propagandában, sem a népköltészetben, sem – később – a paraszti kultúrát idealizáló népiesség képviselőiben nem látott. Szegedy-Maszák Mihály szerint a „húszas években a Kommün és a békeszerződés, illetve az avant-garde is védekezésre kényszerítette, s már arra a következtetésre jutott, hogy »Gyulaiék szigorúsága a sovinizmus túlkapásai iránt« mintegy saját tevékenységének előzménye volt. Az efféle

³⁹ BABITS, „Magyar irodalom”, 362.

⁴⁰ Uo., 378.

⁴¹ Uo., 381–382.

⁴² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Babits nemzetfelfogása”, in *Költők és koruk: Babits Mihály és József Attila*, szerk. N. HORVÁTH Béla, 27–37 (Szekszárd: PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, 2009), 29.

értékkörzés ellenhatásaként jelentkezett saját tevékenységében a tizes évek nemzetköziségéhez képest.⁴³

Kosztolányi Tibor és Nemeskéri Erika 2016-ban publikált tanulmányukban feltárják a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéinterpretációs hagyományában megfigyelhető, a különböző szövegváltozatok összevetésére alapozódó „értelemgondozói” munkát.⁴⁴ Babits 1919-es írása nemcsak lehetőséget ad az eltérő értelmezői érdekek érvényesítésére, de esetenként rá is szorul a jóindulat hermeneutikájára. Babits sem kerüli meg ugyanis azt, hogy választ adjon arra: kik a felelősek a háborús összeomlásért és a forradalmakért. Válasza nem sokban különbözik Szekfű Gyula – akit esszéjében Babits még mint sorstársát aposztrofál – *Három nemzedék* című írásában kifejtettektől. Babits egyrészt a háborús nacionalizmust, másrészt a Tanácsköztársaság zsidó vezetőit jelöli meg, harmadsorban pedig „a forradalmárok irodalmát, akik »futuristák« voltak: megtagadták a hagyományt, s újra akarták kezdeni a kultúrát!”⁴⁵ 1919 őszén az egy évvel korábban a polgári forradalomért lelkesedő költő már ismét a szerves fejlődés elvét vallja nemcsak az irodalom, de a nemzet életében is. A következő évtizedekben született esszéinek értelmezései tovább árnyalhatják Babits konzervativizmusát, művészi arisztokratizmusát, katolicizmusának felekezetek feletti egyetemes értékvonatkozásait és költészetének meghatározó motívumaiban (például a prófétaszerepben) megmutatkozó értékkörző vonásait. Mindeközben azonban hangsúlyozni kell azt az értelmiségi szerepvállalást is, amely egyértelműen szemben állt az akkor regnáló keresztény-konzervatív kurzus kultúra- és társadalomszervezési mechanizmusával. Míg az előbbi esetben – megerősítve a költő önvallomásaival – indokolt lehet a konzervatív jelző használata, addig Babitsnak a második világháború előtti magyar kultúrában elfoglalt pozíciója, életművének sokrétű és változatos karakterjegyei, valamint intellektuális attitűdje kétségbevonhatatlanná teszik a magyar irodalmi modernségben elfoglalt kiemelt szerepét.

⁴³ Uo., 32.

⁴⁴ KOSZTOLÁNCZY Tibor és NEMESKÉRI Erika, „»Sokszavú herold«: Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, *Irodalomtörténet* 97, 2. sz. (2016): 138–163.

⁴⁵ BABITS, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”, 926.

KITEKINTÉS: SZEKFŰ GYULA HÁROM NEMZEDÉKE ÉS A SZÁZADELŐ NÉPNEMZETI TRADICIONALIZMUSÁNAK IRODALOMKRITIKÁJA

(*Műfaj és befogadás*) Szekfű Gyula levéltárosi, történészi, egyetemi tanári és közírói pályafutása az egyik legfigyelemreméltóbb 20. századi életművek közé tartozik, még akkor is, ha műveinek és életpályájának megítélése a kortárs recepciótól lényegében napjainkig az őszinte nagybecsülés és a kemény kritika szélsőségei közötti széles spektrumon fogalmazódik meg.¹ Legnagyobb hatású és egyben leginkább vitatott műve az 1920-ban publikált, a magyar történelmet a reformkortól saját jelenkoráig áttekintő *Három nemzedék*, melynek műfaji besorolása is kérdéses. Szekfű ezt a művét is történészi szakmunkának tartotta, a tudományos egzaktásra törekvés ellenére a *Három nemzedék* mégis sokkal inkább olyan ideológiai konstrukciót épít fel,² mely a két világháború közötti magyar konzervatív hatalom világnézeti alapjait rakta le, határozott antiliberalis és kapitalizmusellenes irányát tekintve a századeleji konzervatív röpirathagyományhoz is kötődő történetpolitikai esszéként³ határozható meg. Szekfű *Három nemzedékének* műfaji mintáit sorolva feltétlenül meg kell említeni Asbóth János azonos című 1873-ban megjelent írását. Asbóth konzervatív politikai beállítottsága nyilvánvalóan hatással volt Szekfű eszmeiségének

¹ DÉNES Iván Zoltán, „Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány”, *Magyar Tudomány* 90, 6. sz. (1983): 442–448, 443–446. A Szekfű-életmű recepciójának részletes áttekintését és értelmezését lásd: MONOSTORI Imre, *Szekfű Gyula a változó időkben: Életmű, fogadtatás, utókor* ([Pécs]: Pro Pannonia, 2017).

² B. BERNÁTH István, „Szekfű Gyula »Három nemzedék«-e”, *Történelmi Szemle* 28, 2. sz. (1985): 319–333, 329.

³ DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és az ideológus* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015), 228.

formálódására,⁴ ezért is feltűnő, hogy az 1920-as művében hivatkozott irodalomként éppen csak megemlíti Asbóth nevét, a könyv későbbi átdolgozásában a második nemzedék írói közül – ahová Asbóthot is sorolhatjuk – csak Arany Lászlót és Vargha Gyulát emeli ki.

A *Három nemzedék* megértése szempontjából lényeges a megírás és a megjelenés dátuma: 1919–1920. A könyv ugyanis kritikus és önkritikus számvetés a reformkortól a Tanácsköztársaságig tartó nyolcvan év magyar történelmével, melyben a szerző arra keresi a választ, mi vezetett el az 1918 októbere után bekövetkező történelmi katasztrófákig. A közösségi önvizsgálat mellett személyes motivációja is van a könyv megírásának. Glatz Ferenc a *Három nemzedék* 1989-es reprintjéhez írt előtanulmányában okkal emeli ki az 1920-as első kiadás előszavának egy mondatát: „Ez a könyv személyes élményem.”⁵ Ez a megállapítás több, mint a történész értelmezői pozíciójának, a vizsgált korszakhoz fűződő történelmi viszonyának kijelölése, Glatz Ferenc ezt Szekfű 1918–19-es élettörténetére vonatkoztatja: a fiatal történész, aki ekkor még Bécsben szolgál levéltárosként, szimpatizál a köztársasági mozgalommal, a Tanácsköztársaság idején pedig tanszéket kap a pesti egyetemen, amit ugyan nem foglal el, de az őszi igazoltatások idején, és még később is, tartania kell attól, hogy ez a tény történelmi pályafutását veszélyeztetheti. A személyes motivációkat kutatva néhány évvel korábbra is visszatekinthetünk. A *száműzött Rákóczi* című 1913-ban megjelent művének több évig elhúzódó vitája során a fiatal történész mellett a tudomány szabadságát védve a baloldali radikálisok és a Nyugat köre állt ki. Schöpffinnel folytatott levelezéséből tudjuk azt is, hogy ezekben az években Szekfűt két alkalommal is felkérték, hogy írjon a Nyugat számára, amit azonban ő a hivatalos tudományos intézményrendszer kimondatlan elvárásainak megfelelően nem vállalt.⁶

⁴ Asbóth János és Szekfű Gyula *Három nemzedékének* összevetéséről: VASAS Géza, „A konzervatív hagyomány élete”, in ASBÓTH János, *Három nemzedék*, (Budapest: Kortárs Kiadó, 2008), 5–18; LŐRINCZ Anita, „Asbóth János: Három nemzedék”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 1–3. sz. (2007): 170–184.

⁵ GLATZ Ferenc, „Előszó az 1989-es kiadáshoz: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével”, in SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék*, (reprint) (Budapest: ÁKV–Maecenas Kiadó, 1989), I–XXXVIII, XIV.

⁶ 1914. február 25-én kelt levelében Schöpfflin írja Szekfűnek: „Úgy hallom – többek között Takáts Sándor úr egyik leveléből is azt kell kiolvasnom –, hogy Önnek munkáját s talán azt az egész történelmi perspektívát, melyet ez a könyv nyit, bizonyos körök rossz szemmel nézik, s ha nem is nyilvánosan,

Dénes Iván Zoltán értelmezése szerint *A száműzött Rákóczi* körüli viták nemcsak Szekfű történeti önképét formálták, hanem meghatározták a *Három nemzedék* alapkoncepciójának alakulását is, a „rosszul hazafiak” (Kossuth és követői, a magyar liberálisok) és a független, de népszerűtlen realpolitikuskok, a „nagy magyarok” (Széchenyi és hívei) ellentétének megszilárdulását is.⁷ *A Három nemzedék* kortársi recepciója viszont éppen ellentétes *A száműzött Rákóczi*éval: „a *Három nemzedék*et 1920-ban szinte csak azok bírálták, akik hajdanában a hajszával szemben védték *A száműzött Rákóczi* íróját, és mindazok, akik egykor támadták a Rákóczi-könyvet, most dicsőítették a hanyatló kor történetét.”⁸

A befogadástörténetnek ez a fordulata a dualista állam liberális politikai berendezkedésének kritikájával, a nemzetiségi kérdés megítélésével, az asszimiláció és – mindenekelőtt – a zsidóság beolvadásának tárgyalásmódjával magyarázható. Saját közelmúltját Szekfű több szempontból (társadalom- és eszmetörténet, a közjogi rendszer változása, a nemzetiségi kérdés, az asszimiláció problematikája) vizsgálva olyan hanyatlástörténetként írja le, mely a hiányzó nemzeti középosztály alapjául szolgáló köznemesség gyengesége és a korszak liberális politikai alapbeállítottsága miatt a második nemzedék idején a gazdasági, majd a következő generációban a szellemi kultúrára való befolyás lehetőségét átengedte az „akadály nélkül betóduló idegen elemeknek”,⁹ azaz a Galíciából bevándorló zsidóságnak. Jelen tanulmány keretei között elsősorban a *Három nemzedék* irodalomtörténeti vonatkozásait, valamint azokat a koncepcionális kérdéseket vizsgálom, amelyek a két világháború közötti konzervatív gondolkodás s különösen annak irodalomkritikai vonatkozása szempontjából relevánsnak tekinthetők.

bántják, s Önnek nem áll érdekében, hogy a súrlódási felületet azzal is nagyobbitsa, hogy egy a hivatalos irodalmi és tudományos körök által proskribált folyóiratba ír.” BALOGH Tamás, „...a fojtó állapotból kedves levele mentett meg»: Schöpflin Aladár és Szekfű Gyula levelezése”, *Irodalomtörténet* 85, 3. sz. (2002): 361–381, 367.

⁷ DÉNES, *A történelmi Magyarország eszménye*, 219–221.

⁸ DÉNES Iván Zoltán, „Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önanazonossága”, in *Szekfű Gyula*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, 7–36 (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2001), 25.

⁹ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története* (Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1920), 220.

(Széchenyi) 1920-ban jelent meg Beöthy Zsolt millenniumi irodalomtörténetének hatodik, bővített és szerzője életében utolsó kiadása. *Kis-tükre*hez írt előszavában Beöthy reflektál a magyarságot ért történelmi csapásokra, a „reánk szakadt szörnyű év” alatt talán Trianont vagy az 1918-as polgári forradalmat és a Tanácsköztársaságot, de mindenképpen a világháborút követő nemzeti traumát érti, s ennek előkészítőjeként a „korcs irodalmat” nevezi meg, félreérthetetlenül utalva ezzel a Nyugat által képviselt irodalmi modernsége. Felteszi önmagának a kérdést: mindezek változtattak-e valamit a két és fél évtizeddel korábban megfogalmazott irodalomtörténeti felfogásán. A válasza – mint láthattuk – egyértelmű nem. A Beöthy optimizmusát tápláló nemzeti irodalomtörténet-konceptió lényegében azok közé a háború előtti nemzedékek szemléletmódját meghatározó „illúziók” közé sorolható, melyeknek igen erőteljes kritikáját fogalmazza meg Szekfű Gyula a *Három nemzedék*ben. A fiatal történész művének célkitűzése ugyanis éppen ellenlétes Beöthy irodalomtörténetével. Míg alapkonceptiója szerint a *Kis-tükör* az ezeréves magyar irodalom és kultúra nagyszerűségét volt hivatott demonstrálni, addig Szekfű nevezetes könyve arra kereste a választ, hogy mi vezetett el a világháború utáni nemzeti katasztrófáig, a forradalmakig és a történelmi Magyarország felbomlásáig.

Beöthy a volgai lovas nemzetkarakterológiai figurájának fő jellemvonásait a 19. századi nemesség idealizált képére formálta, az irodalom-konceptiója értékcentrumában álló *nemzet* fogalmának alapja a nemesi nemzet eszméje, a politikai jogok kiterjesztésének irodalmi analógiája pedig a nemzeti irodalom jelentéskörének kitérítése. Szekfű, akitől szintén nem állnak messze a nemzetkarakterológiai magyarázatok,¹⁰ nem helyezi saját ideálját Beöthyéhez hasonló mitikus távolságba. Az ő eszménye, akinek alakját a *Három nemzedék* első könyvében megalkotja, a reformkonzervatívként ábrázolt Széchenyi. Szekfű Gyula saját Széchenyi-képét a korábbi évtizedek Széchenyi-kultuszával szemben alakítja ki, mivel úgy látja,

¹⁰ A *Három nemzedék*ben is találunk példát nemzetkarakterológiai okfejtésre. Szekfű különbséget tesz például az Alföldön és a Felső-Tiszavidéken élő, demokratikusabb eszméket való, a liberalizmusra könnyen hajló „tiszai magyarság”, és a „józanabb” dunai és dunántúli magyarság között. A magyar nemzetet belüli karakterbeli különbségeket a régiók eltérő történelmi fejlődésében látja, s ez rávilágít arra is, hogy a nemzeti karaktereket nem örök és változatlan attribútumoknak tartotta, hanem olyanoknak, melyek hosszabb idő alatt lassan megváltozhatnak.

hogy a liberális alapokra épített 48-as, valamint a kiegyezés utáni szabad-
elvű magyar állam eszmeisége lényegileg ellentétes Széchenyi elveivel.
A konzervatív reformer figurájának kidolgozása történetpolitikai esszé-
jének antiliberális érvelésmódját alapozza meg, s ez kihat az 1848–49-es
események megítélésére is. Széchenyi és a reformkori ellenzéki poli-
tika viszonyának leírása, a forradalomban játszott szerepének értékelése
és Kossuthal való szembeállításakor Szekfű a radikális változások
elvetését és az organikus fejlődés igényét helyezte konzervatív politikai
filozófiája középpontjába. Széchenyi saját jelenkorának magyarországi
állapotát a „Magyar Parlag” metaforájával írja le, de Szekfű – szemben
a máig élő, a közoktatásban is kanonizált Széchenyi-képpel – úgy látja,
nemzetszemléletének formálódása szempontjából mellékesek külföldi
útján szerzett tapasztalatai: „akkor is felrázta volna nemzetét – állítja
Szekfű –, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl és az angol, francia
műveltség csodáit meg nem pillantja”.¹¹

Széchenyit idézve Szekfű két vezérelvet állapít meg, melyek segít-
ségével a magyarság felemelkedhet a „Magyar Parlagról”: „Nemzetiség
és Közértelmesség”. Az előbbi lényegében azt hivatott kiemelni, hogy a fej-
lődés csakis a magyarságban rejlő belső energiákra alapozódhat, míg
az utóbbi a liberalizmus és a francia forradalom elvi alapját adó 18. szá-
zadi racionalizmussal szemben az ember mint „egész erkölcsi lény” kimű-
velését célozza meg, mindezt kimondottan keresztény valláserkölcsei érte-
lemben véve. „Az ész határait, az ésszerűség korlátait tehát a keresztény
erkölcs jelöli ki – állapítja meg a *Három nemzedék*et értelmező B. Bernáth
István –, miáltal sajátos hierarchia alakul ki: az erkölcs, erény áll a fő
helyen, ennek alárendelve működik az ész kontrollja – a neki alávetett
szenvedélyek felett.”¹² Mindaz, ami a Széchenyi alakjában koncentráció-
politikai és erkölcsi maximákkal ellentétes (a nemzeti bűnök [hiúság, hir-
telen fellobbanó s hamar kialvó lelkesedés, közrejtés és irigység] s ezek
politikai következményei: a radikális, forradalmi változásokra való törek-
vés, külföldi, főként francia minta követése a magyar realitások figyelmen
kívül hagyásával stb.) annak a szélsőséges liberalizmusnak a jellemzője,
mely Szekfű szerint a világháborús összeomláshoz, az 1918–19-es forra-
dalmakhoz, s végül a történelmi Magyarország feldarabolásához veze-
tett. Széchenyi alakja Szekfű *Három nemzedék*ének első könyvében túl

¹¹ SZEKFŰ, *Három nemzedék*, 27.

¹² B. BERNÁTH, „Szekfű Gyula »Három nemzedék«-e”, 326.

is nő az ideális politikusi mintán, egyetemes erkölcsi norma foglalataként működik, melytől eltérve az előző nyolc évtized története „csakis dekadencia szomorú korszakának”¹³ rajzolható meg. „Szekfű megkonstruálta a Széchenyinek tulajdonított értékrendszert – állítja Dénes Iván Zoltán –, amelyet transzcendens mércévé emelt, önmagát pedig e mérce szószólójának szerepébe helyezte.”¹⁴ Széchenyi reformkonzervativizmusának elvei tehát a történetész interpretációja szerint (és által) viszont immár örökké adóttak, megvalósításuk a gyakorlati politikában kivezető utat mutat a háború utáni társadalmi és politikai válságból.

A nagy egyéniség történetalakító szerepével szemben Szekfű történelemszemléletében lényeges és a reformkor óta tartó hanyatlástörténet szempontjából is fő tényező az ország sorsát meghatározó politikai közösség („elcsábított, éretlen közvélemény”¹⁵) liberális beállítottsága. A meg-nem-értett nagy egyéniség és a tévúton járó tömeg konfliktusából utóbbi kerül ki győztesen, s ez Széchenyi tragédiája is.

(*Nemzedékek*) Saját elmúlt félévszázadát áttekintő írásában Asbóth János úgy látja: a közélet különböző területei közül egyedül a politika és az irodalom érdemli meg a „nemzeti” jelző használatát, s ez megmutatkozik abban is, hogy saját nemzedékbeosztásánál (1892-es újraközlés címében – nem ok nélkül – a „nemzedék”-et „korszak”-ra cserélte) politikusok és költők kerülnek egymással párba: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, valamint Deák és Arany. Ebben a rendszeralkotói szisztémában követi példáját Szekfű is: nemzeti hanyatlástörténetében ő is kitüntetett figyelmet szentel az irodalomnak, és a harmadik nemzedék kulcsfiguráiként Adyt és Tisza Istvánt állítja egymás mellé.

A 19. századi magyar irodalom történetéből Szekfű azokat a költőket emeli ki, akiknek történelemszemlélete egybevág az övével: „Történetfilozófiájuk alap gondolata az elkorcsosodás, a jelen elsatnyult volta, s ezzel kapcsolatban azon romantikus föltevés, hogy a nemzet eredetileg hatalmas erejű, dicső tetteket véghez vivő óriás vala, ki romlatlan ősi erkölcsében nyolc századok vérzivatarjai közt rendületlenül és sikerrel töltte be hivatását a Duna téerein.”¹⁶ Bár a múltra vonatkozó romantikus víziók hitelét a történetész kétségbe vonja, mégis úgy látja, ebből születnek azok

¹³ SZEKFŰ, *Három nemzedék*, 3.

¹⁴ DÉNES, *A történelmi Magyarország eszménye*, 221.

¹⁵ Uo., 220.

¹⁶ SZEKFŰ, *Három nemzedék*, 64.

a politikai követelmények, melyek az ősök erkölcsihez való visszatérést s a jelen lelki, erkölcsi megigazolását írják elő. Ezt állítja szembe a jelent és a jövőt hamis közösségi önszemlélettel és reményekkel megtöltő liberális „nemzeti illúziókkal”. Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty lesznek Szekfű kiemelt szerzői ebből a korból, Kölcsey *Himnusz*ával és „Vörösmarty korábbi műveivel” (köztük a *Szózat*tal) szerinte a nemzeti irodalom fejlődése elérte azt a magasságot, mely elvezet Széchenyihez. Emellett a szemléletbeli összetevő mellett a másik (szintén Asbóthtól kölcsönzött és Horváth János irodalomszemléletével is rokon) kanonizációs tényező Szekfű saját nemzeti irodalom-kanonjában, hogy a műalkotás a külföldi inspirációk helyett „magyar talaj”-ból nőjön ki. Ezáltal lesz számára a legmagyarabb (azaz keresztény és magyar) költemény Kölcsey *Himnusa*, és így értékelődik le a Béranger-től műformát, a francia liberálisoktól pedig politikai gondolkodásmódot tanuló Petőfi.

Tüллépvé az 1848–49-es korszakhatáron Szekfű a kultúra, az irodalom területén is egyértelmű hanyatlást állapít meg. Az abszolútizmus idején ugyan a művelődés és az irodalompartolás még hazafias kötelesség volt, a kiegyezés után a politikai rendszer átalakulásával azonban ez is megváltozott. Az 1870-es–80-as éveket, azaz a második nemzedék időszakát elemezve egy sajátos aszinkronitást is megállapít. Úgy látja: a magyar művelődés klasszikus korszaka erre az időszakra esik, a nemzeti kultúra meghaladhatatlan csúcsteljesítményét adó Arany, Eötvös, Deák, Kemény viszont még az első nemzedék tagjai, ezért csupán „optikai csalódás” a hetvenes és a nyolcvanas éveket egy magasabb kultúra aranykorának látni. Ezzel szemben a második nemzedék időszakában a szellemi műveltség hanyatlását regisztrálja. A szabadkőművességnek és a népszerűtlen politikai katolicizmus ellenhatásának tudja be a materialista szemléletmód terjedését, s bár a nemzeti műveltséget alapvetően a nacionalizmus jellemzi, ez a terjedő hírlapirodalom befolyása alatt egyre alacsonyabb színvonalra süllyed. Ebben az időszakban a magyar irodalomra jelentős hatást gyakorolnak a külföldi divatok, melyek közül ő a német és a francia romantikus vígjáték hatását emeli ki. Így lesz például Szekfű szemszögéből Rákosi Jenő romantikus drámaköltészete is idegen importcikk. Végezetül a *Három nemzedék* írója Tisza Kálmán centralizáló politikájának tudja be Budapest irodalmi és művelődési központtá válását, ezzel együtt a kultúra regionalitásának háttérbe szorulását. Szekfűnek ez utóbbi állítása mindenekelőtt a főváros és a vidék szembeállításának konzervatív sztereotípiáját szolgálja, Budapest országos kulturális központtá válása ugyanis jóval korábban

meginduló folyamat, és éppen a századelő irodalma (például a nagyváradi *A Holnap* antológia) bizonyítja, hogy a regionális kultúra a főváros vitathatatlan centrumjellege ellenére kultúraformáló tényező tud lenni ebben az időszakban is.

A harmadik nemzedék idején válik kulcskérdéssé az asszimiláció, s ennek tárgyalásával Szekfű igyekszik a szellemi válság társadalomtörténeti okait is feltárni. Szerinte az az alapvető probléma, hogy hiányzik „a magyar társadalomnak magyar talajban gyökerező, tehát történeti osztálya”,¹⁷ mely a társadalmi élet minden területén vezető szerepet tölthetne be. Gyakorlatilag nem létezik anyagilag független magyar értelmiségi középréteg, mint amilyen korábban a művelt köznemesség volt. Míg ugyanis a „nemzeti intelligencia” államhivatalokat tölt be, addig a szabad kereseti, valamint a független értelmiségi pályákra a jelentős gazdasági potenciállal rendelkező zsidóság tagjai kerülnek. Szekfű nemcsak hogy negatívan ítéli meg a kiegyezés utáni társadalmi asszimilációt, de a válság okát éppen abban látja, hogy a liberális politikai államberendezkedés képtelen volt megakadályozni a keleti zsidóság bevándorlását, akik kihasználva a Magyarországon adódó kedvező lehetőséget, felületes beolvadás után (név- és nyelvcsere) átvették az ország gazdasági és szellemi irányítását.

Szekfű különbséget tesz a Magyarországra korábban bevándorolt, ezért az asszimilációt tekintve sikeresebb nyugati zsidóság és az újabban bevándorolt keleti zsidóság között. Ennek megfelelően ő is ismer pozitív példákat az első zsidó származású hírlapírók között is (Falk Miksát és Kónyi Manót említi¹⁸), de kritikusan teszi például szavá, hogy a „jó vidékiek Kis [!] Józsefet nagy magyar költőnek, Arany János egyenes utódának tartották”.¹⁹ Szekfű ezzel lényegében azt az asszimilációs ajánlatot vonja vissza, melyet a népnemzeti tradicionalizmus a magyarságba beolvadó, a nemzeti kultúra alapértékeit átszajátító idegen népcsoportok tagjai számára tett.

Budapest politikai, gazdasági és kulturális centrummá válása Szekfű szerint azt is jelenti, hogy a harmadik nemzedékben a zsidó szellemiség határozza meg a főváros kultúráját, amely (nyilvánvalóan üzleti okokból) a hírlapirodalmon keresztül a középosztályi zsidó értelmiség és az alsóbb rétegek igényeit igyekezett kielégíteni, alapvetően nemzetközi (korábbi szóhasználat szerint kozmopolita) szemléletű volt, és centrum-jellegénél

¹⁷ Uo., 287.

¹⁸ Uo., 230.

¹⁹ Uo., 299.

fogva az egész nemzeti irodalomra torzítóan hatott.²⁰ Szekfünek azonban nemcsak a zsidóság asszimilációjával kapcsolatban voltak ekkor kételyei, hasonló aggályokat fogalmazott meg az eredetileg német etnikumú asszimiláltak egy részével kapcsolatban is: „Az imperialista sajtó és irodalom vezéregyéniségeiben nem egyszer idegen, német vér folyt s ők bármennyire magyarrá váltak is lélekben, akár generációk óta, mégsem róható fel nekik, ha a külső átalakulás jegyeinek kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítottak. Működésükben hazafias szándék vezette őket, de vele járt egyúttal a nemzetiség lelki alapjainak formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése.”²¹ Szekfü megjegyzésével nyilvánvalóan az Új Idők főszerkesztőjére, Herczeg Ferencre és – mindenekelőtt – Rákosi Jenőre céltzott, akinek a magyar imperializmusról alkotott nacionalista nézetei s a harmincmillió magyarországról szőtt víziója Szekfü számára a jelen valóságos állapotaival nem számoló hamis nemzeti illúziók sorába tartozott.²²

Mivel konzervatív szemléletmódjának a lassú beolvadás, a magyar nemzetkarakter elmélyült (lelki) átsajátítása felelt meg, Szekfü a 19. század utolsó harmadában felgyorsuló asszimilációt eleve sikertelennek tartotta. Úgy látta, a lengyel zsidóság „megőrizte nemzeti tulajdonságait – tehát nem biológiai értelemben vett faji jellegzetességeit! –: a kapitalisztikus szellemet, az intellektualizmust, a teleologizmust, a voluntarizmust és a mobilizmust.”²³ Azzal együtt, hogy elsősorban a hírlapirodalmon keresztül kiszolgálta és erősítette a magyarság nemzeti illúzióit, megfertőzte az egészséges magyar szellemiséget is. Szekfü tehát nemcsak a zsidóság általános jellemzésében használ korabeli negatív sztereotípiákat (például: „tisztán üzletre utalt népfaj”²⁴), hanem hanyatlástörténetének frazeológiáját is – legalább részben – a népnemzeti tradicionalizmus kritikájának szókincséből kölcsönzi, amennyiben az eredendően egészséges magyar kultúra betegségéről, fertőzöttségéről ír. A századforduló bölcsészettudományának, társadalmi és irodalomkritikájának, valamint történetírásának gyengeségeként fogja fel, hogy már kialakulásukkor nem

²⁰ Uo., 292–300.

²¹ Uo., 290.

²² Uo., 269.

²³ GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 374.

²⁴ SZEKFÜ, *Három nemzedék*, 144.

ismerte fel és irtotta ki a „fertőző betegségeket”, azaz a „nemzeti illúziókat, a formalisztikus hazafiságot”.²⁵

A *Három nemzedék* utolsó fejezetében Ady Endrét és Tisza Istvánt állítja egymás mellé, az utolsó nemzedék két emblemikus személyisége azonban aszimmetrikus párost alkot. Tiszáról ugyanis lényegesen kedvezőbb képet rajzol Szekfű, mint Adyról, politikusi nagyságát Széchenyihez, Deákhoz és Eötvöshöz méri, tragédiáját pedig egyrészt a külső körülményekben (mindenekelőtt Károlyiban és a történeti Magyarországot felbomlasztó szomszédos népekben), másrészt Tisza liberális meggyőződésében látja, de ezt is inkább származásának és a korszellemnek tudja be. A háború alatti jobboldali radikalizmus képviselőihez hasonlóan Adyban a „gyökeresen magyar egyéniség”-et,²⁶ magyarságához való ragaszkodását tiszteli, a költő politikai műveltségét és belátásait gyarlónak minősíti, mégis úgy véli: ösztönös, tudattalan érzéseivel felismerte a korabeli magyarság hibáit. A „magyar Ugar”-víziója is egybevág a Szekfű nemzetszemléletének is alapját jelentő, Széchenyitől származó „Magyar Parlag”-képzetével. Ezzel együtt értékeli azt, ahogy Ady a magyarság bűneit kritizálja: „Berzsenyi és Kölcsey óta Ady az első magyar költő, ki »gyászos magyar hibákat«, foltokat lát kora arculatján és mélységes szomorúsággal nézi, ami körülte végbemegy. Költészetében újra feltámadnak Széchenyi szólamai a nemzet-halálról, a magyar parlagra”.²⁷ Értelmezése szerint azonban Ady költészete életében romboló és anarchiaterjesztő volt, és a népnemzeti tradicionalista irodalomkritika korábbi frázisait ismétli akkor is, amikor a Párizsban eltanult szabadosságot teszi szavá. Már Szekfű liberalizmus-kritikájában is megfigyelhető, hogy a káros külföldi hatásokat minden esetben a franciáknak tudja be, s ez mélyen gyökerezik abban a meggyőződésében, melyet már korábbi műveiben is megfogalmaz: a magyarság az európaiságon belül a germán-keresztény ághoz tartozik, amelynek szabadságfelfogása és tekintélytiszteltele különbözik a görög–római–rousseau-i ágtól, ahonnan a szabadság liberális eszméje is eredeztethető.²⁸ Ady tragédiáját abban látja – s ez sem újdonság a kortárs Ady-recepcióban –, hogy mivel a népnemzeti tradicionalizmus rásütötte a nemzetellenesség bélyegét, a költő a „tökéletlenül asszimilált” zsidóság körében talált támogatókra.

²⁵ Uo., 303.

²⁶ Uo., 315.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 57.

(*Szekfű, Horváth János és Szabó Dezső*) Lackó Miklós az 1920-as évek magyar szellemi életét meghatározó, az ellenforradalmi korszak ideológiáját megalapozó művek közül három „hanyatlástörténetet” emel ki, melyeket Spengler *A Nyugat alkonya* című művének hatástörténeti összefüggésében, a két világháború közötti válságfilozófiák kontextusában helyez el.²⁹ Ez a három mű: Szabó Dezső még 1919-ben megjelent *Az elsodort falu* című regénye, Szekfű Gyula *Három nemzedéke* és Horváth János 1922-es *Aranytól Adyig* című tanulmánya. Mindhárom mű a maga területén és a maga eszközeivel a háború alatt elmélyülő társadalmi válságból kereste a kiutat, s kétellyel fordult a kiegyezés utáni modernizációs folyamatokhoz. Érdekes tény, hogy Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Horváth János még az Eötvös Collegiumból ismerték egymást, de kapcsolattörténetük igen eltérően alakult. Szekfű és Szabó, egykori évfolyamtársak, az évek folyamán távol kerültek egymástól, pályájuk más képlet szerint alakult. Szabó Dezső egy ideig a Nyugat köréhez tartozott, közel került a magyarországi avantgárdhoz is, de már a világháború alatt szemléletmódját a jobboldali radikalizmus határozta meg. Társadalomszemléletüket és történelemfelfogásukat tekintve lényeges eltéréseket figyelhetünk meg (például a kiegyezés megítélésben), míg Szekfű számára az általa megrajzolt Széchenyi-képhez való visszatérés, addig Szabó Dezső számára a magyar parasztság kínálta a válságból kivezető utat, 1937-ben pedig Szabó a rá jellemző szarkazmussal megírt pamfletben kritizálta Szekfűnek a magyarországi németiség asszimilációjáról szóló tanulmányát.³⁰ Ennek ellenére vannak érintkezési pontok is a két kulcsmű között: mindketten antikapitalista álláspontonról szólalnak meg, rendkívül kritikusan szemlélik a háború előtti politikai vezető szerepet betöltő nemesi középosztályt és a magyar zsidóságnak a kapitalista termelésben játszott szerepét. Kettejük szellemi kapcsolatának összefoglalójaként Veres András megállapítását idézhetjük: „Látható, hogy Szekfű és Szabó eltérő premisszákból indultak ki, de a kapitalizmusellenes konklúzióban egyetértettek.”³¹ Ady jelentőségének felismerése egyaránt összeköti Szekfűt, Horváthot és Szabó Dezsőt, s szerepük volt a költő (konzervatív és radikális) jobboldali kanonizációjában. Veres András feltételezése

²⁹ LACKÓ Miklós, „Válságkorszak – válságelméletek: Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből”, *Múltunk* 52, 3. sz. (2007): 4–39.

³⁰ SZABÓ Dezső, *Ede megevé ebédem!* (Budapest: Ludas Matyi, 1937).

³¹ VERES András, „Egy 20. századi próféta”, in SZEGEDY-MASZÁK és VERES, *A magyar irodalom története: 1920-tól napjainkig*, 197.

szerint Klebelsberg kultuszminiszter Ady-képét is döntően befolyásolta Szeckfű Gyula Ady-interpretációja.³²

Sokkal harmonikusabb és lényegesen produktívabb szellemi munkakapcsolat alakult ki Horváth János és Szeckfű Gyula között. Lackó Miklós Horváth és Szeckfű levelezésére hivatkozva tanulmányának egyik lábjegyzetében megállapítja: az irodalomtörténész mintegy lektorként működött közre a *Három nemzedék* megszületésében, Asbóth említését az ő javaslatára hagyta ki Szeckfű, de Horváth az Adyról írott részekbe is több kritikát javasolt, Tiszáról viszont pozitívabb képet rajzolt volna, mint a történész.³³ Az *Aranytól Adyig* kapcsán sem ok nélkül emeli ki Lackó, hogy az irodalomtörténeti tanulmány „vezérszavai részben közel álltak Szeckfű nézeteihez.”³⁴ Véleményem szerint a két mű között ennél is mélyebb szemléletbeli kapcsolódás figyelhető meg. Az alapkoncepción túl (hanyatlástörténetként megírni a magyar társadalom, illetve a magyar irodalom kiegyezés utáni történetét) mindketten a lassú, organikus fejlődésben látják a társadalom és a szellemi élet normális működésének a zálogát. Horváth a *Két korszak határán* címmel még 1913-ban tervezett, de végül kiadatlan tanulmánykötetének *Előszavát* helyenként szó szerint megismételve 1921-es kötetében egy negatív irodalmi fejlődéstörténetet ír le. Eszerint a Kazinczy-féle stílreform nyugati mintát követve megteremtette a fentebb irodalmi stílust, Petőfivel és Arannyal, valamint a kritikában Gyulai Pállal ez az irodalmi műveltség szélesebb társadalmi bázis (a „nép”) számára is elérhetővé vált, ezzel jutott a magyar irodalom fejlődéstörténetének csúcspontjára. A szerves fejlődés hiánya miatt azonban a nemzeti klasszicizmus eredményei nem tudtak gyökeret verni, a nagyközönség ízlése (Szeckfűnél ennek megfelelője a liberális elveket valló politikai közösség) ezért nem vált immunissá a századelőn jelentkező új irodalommal szemben. Megtaláljuk Horváth okfejtésében is a hírlapirodalom közízlést rongáló hatásának kárhoztatását, valamint az igazán nagy egyéniségek népszerűtlenségének tételét. Horváth szerint az irodalom 40-es években történő átpolitizálódásának következménye, hogy a kiegyezés után Petőfi mint a „hazafais és forradalmi eszmék szószólója”³⁵ vált népszerűvé a „politikailag

³² VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 104; 117.

³³ LACKÓ, „Válságkorszak – válságelméletek”, 19–20.

³⁴ Uo., 35.

³⁵ HORVÁTH János, „Aranytól Adyig”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, 410.

színtelenebb”³⁶ Arannyal szemben, holott – emeli ki Horváth –: „Arany magyarsága kétség nélkül gyökeresebb, történetibb és teljesebb, művészete konkrétebbül nemzeti, mint Petőfié.”³⁷ Ehhez hasonlóan vált népszerűtlenné a közönségkedvenc Jókait kritikáló Gyulai Pál. A hanyatlástörténet okait – csakúgy, mint Szekfű – Horváth is a körülményekben és a hibákban látja, a nemzeti illúziók szekfűi kritikáját saját anyagára alkalmazva állapítja meg a nemzeti eszme, a népnemzeti és a népies fogalmának kiüresedését, és a történésszével egybecsengő gondolatmenetet kifejtve részletesen sorolja a Gyulai halála utáni népnemzeti-konzervatív kritika mulasztásait: a higgadt és reális értékelés elmaradását, az új irodalom valóságos súlya szerint történő mérlegelését, és nem mellesleg a zsidóság negatív szerepének kiemelését a modern irányzatban.

A zsidóság asszimilációja kapcsán Horváth lábjegyzetben Szekfű *Három nemzedékére* utal, ebben a kérdésben tehát álláspontja tökéletesen egybevág a történésszével: „A zsidóság beolvadása bár megindult, az egyre szaporodó bevándorlások folytán korántsem mehetett végbe, sőt megakadt. A felszín nyelvegysége alatt a beözönlők nagy tömege megőrizte faji különállását.”³⁸ Ennek a tételnek megfelelően Kiss József helye hasonlóan jelölődik ki nála is, mint Szekfűnél: a Nyugat megjelenését előkészítő figuraként, a Nyugat pedig nem más ebből a szempontból Horváth szemében, mint „zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása; kicsiben: egy zsidóbeolvadással telített magyarság; egy végbement zsidóbeolvadás.”³⁹ Horváth 1922-es Ady-portréja nemcsak a Szekfű könyvében vázoltnál negatívabb, hanem annál is, amit 1909-es nevezetes tanulmányában megrajzolt. A háború után született hanyatlástörténetével már nem volt összeegyeztethető Ady poétikai jelentőségének a méltatása, a költő alakja mintegy emblematikusan a nemzeti irodalom folytonosságában beálló szakadás jelölője lett. S hogy mégsem teljesen reménytelen a magyar irodalom jövője az abban áll Horváth szerint, hogy – miként Szekfű számára Széchenyi egyetemes értékcélként megrajzolt figurája – immáron adva van a nemzeti klasszicizmus örök érvényű művészi és erkölcsi értékrendje, melyre alapozva helyreállítható a modernséggel *megszakadt folytonosság*.

³⁶ Uo., 411.

³⁷ Uo., 412.

³⁸ Uo., 423.

³⁹ Uo., 424.

Horváth, csakúgy mint Szekfű a kiegyezés utáni társadalmi és irodalmi modernizáció sikerességét vonja kétségbe. Nem véletlen az sem, hogy a *Három nemzedék* sok esetben statisztikai adatokkal alátámasztott gondolatmenete a kapitalizmus kárhóztatásán túl, a gazdasági fejlődés leírására nem fektet hangsúlyt. Figyelembe véve a húszas–harmincas évek magyar politikai és szellemtörténetét, valamint a Szekfű által kidolgozott konzervativizmus kudarcát, megérthetővé válik az is, miért sorolta Bibó István a nemzeti illúziók kritikáját megfogalmazó Szekfű Gyulát a „hamis realisták” közé.⁴⁰ Jelen tanulmány keretei között nincs arra mód, hogy részletesebben értékeljem Szekfű „reformkonzervatív” politikai programjának tételeit (különösen azok mai érvényességét), vagy hogy ítéletet mondjak a fordulatokban gazdag élet- és ma is figyelemre méltó tudományos teljesítményt megalkotó történelmi pálya felett. Végezetül ezért csak annyit szeretnék megjegyezni: talán nemcsak a rendelkezésemre álló szűkös keretek miatt nem ez az a ritka alkalom, amikor egy nagy jellem alakját megrajzolhatnám „a beteg kor sodrában”.⁴¹

⁴⁰ BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, (Budapest: Argumentum Kiadó; Bibó István Szellemi Műhely, 2012), 160.

⁴¹ Szekfű Gyula írja Tisza Istvánról: „De bármily ritka alkalom volna is rajzát adnunk, ez összefüggésben, egy romlatlan magyar jellemnek, célunk nem ez: Tisza István ép alakját a beteg kor sodrában kell szemügyre vennünk.” SZEKFŰ, *Három nemzedék*, 319.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- 6+5. „Versek, U. az Vallomások”. *Budapesti Szemle*, (1895): 152–154.
- ÁBRÁNYI Emil. „A legujabb irodalom”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 105–106. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- ADORJÁN Andor. „Futurista manifesztum”. *Magyar Figyelő* 2, 13. sz. (1912): 74–77.
- ADY Endre. „A duk-duk affér”. *Új Idők*, 1908, 443–444.
- . *Levelei*. Sajtó alá rendezte BELIA György. 1. köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983.
- . *Levelezése*. Sajtó alá rendezte HEGYI Katalin, VITÁLYOS László és jegyz. VITÁLYOS László. 2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó; Argumentum Kiadó, 2001.
- . „[Nyilatkozat]”. In ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, Sajtó alá rendezte LÁNG József. 11:110. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- . *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte KISPÉTER András. 7. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- . *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet. 8. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- . *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet. 9. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- . *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte LÁNG József. 11. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- . *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet. 1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- . *Összes versek*. Sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor. 1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- . *Összes versek*. Sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor. 2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

- . *Összes versek*. Sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor és KISPÉTER András. 3. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó; Argumentum Kiadó, 1995.
- ALEXANDER Bernát. „A kritikáról: Alkalmi megjegyzések”. *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 77–88.
- . „Kik fedezték föl igazán a művészetet?” *Magyar Figyelő* 1, 7. sz. (1911): 67–76.
- . „Korunk művészi mozgalmairól”. *Magyar Figyelő* 1, 15. sz. (1911): 190–206.
- . „Kultura és művészet”. *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 171–179.
- ANGYALOSI Gergely. „A Hét második korszaka (1901–1924)”, kézirat, 2011.
- . „A magyar irodalmi modernség kezdetei: A Hét első évtizede”. In *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, 11–24. Budapest: Kijárat Kiadó, 2009.
- . „A politika mint az irodalom tapasztalata: Ignotus és a politika”. *Alföld* 59, 6. sz. (2008): 61–67.
- . „Egy kritikus politikai nézetei: Ignotus és az I. világháború”. *Beszélő* 3, 1. sz. (1996): 106–112.
- . *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- . „Közelítések a modernséghez: Az új magyar irodalomtörténet harmadik kötetének koncepcionális kiindulópontja”. *Literatura* 35, 3. sz. (2009): 321–325.
- ANTAL Sándor. „[cím nélkül]”. In *A Holnap*, 7–10. Nagyvárad, 1908.
- APPONYI Albert. „Levele Beöthy Zsoltnak”. *Budapesti Hírlap*, 1908. október 3., 11.
- ASBÓTH János. „Vajda János”. In ASBÓTH János, *Válogatott művei*, szerkesztette KICZENKO Judit. Kötelező ritkaságok. 231–242. Piliscsaba: PPKE BTK, 2002.
- B. BERNÁTH István. „Szekfü Gyula »Három nemzedék«-e”. *Történelmi Szemle* 28, 2. sz. (1985): 319–333.
- BABITS Mihály. „A férfi Vörösmarty”. *Nyugat* 4, 24. sz. (1911): 1041–1061.
- . *Az ifjú Vörösmarty*, *Nyugat* 4, 21. sz. (1911): 689–701.
- . „Az irodalom elmélete”. In BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte BELIA György. 1:553–645. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978.
- . „Futurizmus”. *Nyugat* 3, 7. sz. (1910): 487–488.

- . *Halálfiái*. Sajtó alá rendezte SZÁNTÓ Gábor András, NÉMEDINÉ KISS Adrien és T. SOMOGYI Magda. 1. köt. Budapest: Argumentum Kiadó, 2006.
- . „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”: *Interjúk, nyilatkozatok, val-lomások*. Szerkesztette TÉGLÁS János. Celldömölk: Pauz-Westermann, 1997.
- . *Levezése 1890–1906*. Sajtó alá rendezte ZSOLDOS Sándor. Budapest: Historia Litteraria Alapítvány; Korona Kiadó, 1998.
- . „Ma, holnap és irodalom”. *Nyugat* 9, 17. sz. (1916): 328–340.
- . „Magyar irodalom”. In BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte BELIA György., 1:359–420. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978.
- . „Magyar költő kilencszáztizenkilencben”. *Nyugat* 22, 14–15. sz. (1919): 911–929.
- . „Petőfi és Arany”. *Nyugat* 3, 22. sz. (1910): 1577–1590.
- BABITS Mihály, JUHÁSZ Gyula és KOSZTOLÁNYI Dezső. *Levezése*. Sajtó alá rendezte BELIA György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- BALÁZS Eszter. *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2009.
- . „Káprázattól az illúzióvesztésig: A háború jelentései a Nyugatban (1914. augusztus–1915 augusztus)”. *Médiakutató* 11, 1. sz. (2010): 85–91.
- BÁLINT Aladár. „Szinyei Merse Pál mérlege”. *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 409–411.
- BALOGH Tamás. „»...a fojtó állapotból kedves levele mentett meg«: Schöpfflin Aladár és Szekfű Gyula levelezése”. *Irodalomtörténet* 85, 3. sz. (2002): 361–381.
- [BÁNYAI Elemér] ZUBOLY. „Előszó”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 1–3. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- BÁRSONY István. „Irodalmi »modernség«”. *Magyar Hírlap*, 1909. január 23., 1.
- BELTING, Hans. *Kép és kultusz: A kép története a művészet korszaka előtt*. Fordította SCHULZ Katalin. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- BEÖTHY Zsolt. *A magyar irodalom kis-tükre*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896.

- . *A magyar irodalom kis-tükre*. Reprint; Eredeti kiadása: Bp., Athenaeum, 1920. Budapest: Dursusz Bt., 1992.
- , szerk. *A magyar irodalom története: Képes díszmunka két kötetben*. 2. köt. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896.
- . *Az irodalomtörténet elmélete*. Sajtó alá rendezte dr. Lázár Piroska leánygimnázium diákjai. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940.
- . „Elnöki megnyitó beszéd”. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai* 42 (1908): 3–7.
- . „Előszó”. In LAMPÉRTH Géza. *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*, 5–6 Budapest: Franklin Társulat, 1897.
- . „Vörösmarty Mihály”. In BEÖTHY Zsolt, *Munkái: Irodalmi tanulmányok*, 132–151. Budapest: Franklin Társulat, 1928.
- BEZECZKY Gábor. „Kánon és trópus”. In BEZECZKY Gábor, *Véres aranykor, hosszú zsákutca*, 61–70. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- BIBÓ István. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. Budapest: Argumentum Kiadó; Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- BIHARI Péter. *Lövészárkok a háttérországban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.
- BODNÁR Zsigmond. „Classicismus és romanticismus”. *Athenaeum* 4, 2. sz. (1895): 242–252.
- BOKA László. „A Holnap »kültagjai« és a karrier”. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerkesztette BIRÓ Annamária és BOKA László, 175–200. Nagyvárad; Budapest: Partium; Reciti, 2014.
- BOSZNYAI István. „Hypermodern művészeti túlzások”. *Magyar Figyelő* 1, 6. sz. (1911): 560–563.
- BRESZTOVSZKY Ernő. „Uj irányok, új emberek”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 112–115. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- [BRESZTOVSZKY Ernő] (BE). „A holnap”. *Népszava*, 1908. szeptember 22., 5.
- CALINESCU, Matei. *Five Faces of Modernity: Modernism, Avante-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*. Durham: Duke University Press, 1987.
- CHADWICK, Owen. *A reformáció*. Fordította SZABÓ István. Budapest: Osiris Kiadó, 1998.

- CSETRI Lajos. „Vörösmarty Mihály: A vén cigány”. In CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, 2:150–171. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2007.
- DAVIDHÁZI Péter. *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Universitas Kiadó, 2004.
- DELGADO, Mariano. „Elhúzódo búcsú a kereszténység középkori formájától, avagy a katolicizmus nehézségei a modernséggel”. Fordította SCHEIN Gábor. *Pannonhalmi Szemle*, 1 (2004): 36–51.
- DÉNES Iván Zoltán. *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és az ideológus*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015.
- . „Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága”. In *Szekfű Gyula*, szerkesztette DÉNES Iván Zoltán, 7–36. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2001.
- . „Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány”. *Magyar Tudomány* 90, 6. sz. (1983): 442–448.
- DÉRCZY Péter. „Sors és mű: Oláh Gábor prózájáról”. *Alföld* 62, 10. sz. (2011): 77–94.
- DERÉKY PÁL. „Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1–2. sz. (1989): 64–80.
- DOBÓ Gábor. „Elképzelni a háborút: »Örjögő futuristák« és »áruló olaszok« a tízes évek közepén megjelenő magyar lapokban”. *Irodalomismeret* 20, 1. sz. (2015): 69–78.
- DÓCZY Jenő. „Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika IV. Beöthy Zsolt tanítása és iskolája”. *Nyugat* 11, 20. sz. (1918): 535–549.
- DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula, szerk. *Ady-Múzeum*. 2. köt. Budapest: Athenaeum Kiadó, é. n.
- DUTKA Ákos. „A Holnap”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 119–120. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- EISEMANN György. „A modernitás médiuma”. In *Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő és TVERDOTA György, 52–59. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.

- . „Modernitás, nyelv, szimbólum”. In *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:689–703. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- . „Népiesség és klasszicitás”. In *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:407–417. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- EÖTVÖS Károly. „[cím nélkül]”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 210–214. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- FENYŐ Miksa. „Ady és a legújabb magyar lyra”. *Nyugat* 3, 6. sz. (1910): 406–409.
- . „Irodalmi vita”. *Nyugat* 8, 22. sz. (1915): 1302–1303.
- . „Lengyel mezőkön, tábornúz mellett: Gyóni Géza versei”. *Nyugat* 8, 21. sz. (1915): 1234–1236.
- FÖLDES Györgyi. „A francia irodalom recepciója (1890–1905)”, kézirat.
- . *Textus, szimbólum, allegória: Szimbólumelvű poétika a klasszikus modernségben*. MIT füzetek 1. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012.
- FREIFELD, Alice. *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington D. C.; Baltimore; London: Wodrow Wilson Center Press, The Johns Hopkins University Press, 2000.
- FRIED ISTVÁN. „Babits és a konzervatív kritika”. *Tiszatáj* 62, 11. sz. (2008): 60–73.
- [FRIEDREICH István] GD. „Folyóiratok szemléje (1909. január)”. *Katholikus Szemle*, 2. sz. (1909): 201–208.
- [FRIEDREICH István] GÖRCSÖNI Dénes. „Nyugat”. *Alkotmány*, 1908. február 20., 2–3.
- [FRÜCHTL Ede] F. „A Holnap”. *Budapesti Szemle*, 12. sz. (1908): 454–457.
- FÜLEP Lajos. „Reformáció és művészet”. In FÜLEP Lajos, *A művészet forradalmától a nagy forradalomig: Cikkek, tanulmányok*, 1:588–594. Budapest: Magvető, 1974.
- GAZDAG László. „Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán”. *Múltunk* 57, 4. sz. (2012): 190–238.
- GELLNER, Ernest. „A nacionalizmus kialakulása, a nemzet és az osztály mítoszai”. In *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerkesztette KÁNTOR Zoltán, fordította SISÁK Gábor, 45–78. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004.

- GINTLI Tibor. „A Babits-líra viszonya a modernséghez”. In GINTLI Tibor, *Irodalmi kalandútúra: Válogatott tanulmányok*, 82–91. MIT füzetek 2. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012.
- GLATZ Ferenc. „Előszó az 1989-es kiadáshoz: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével”. In SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék*, (Reprint), I–XXXVIII. Budapest: ÁKV–Maecenas Kiadó, 1989.
- GREENFELD, Liah. „Nacionalizmus és modernitás”. In *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*, szerkesztette KÁNTOR Zoltán, fordította SISÁK Gábor, 183–203. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004.
- GYÁNI Gábor. „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”. In GYÁNI Gábor, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, 237–265. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010.
- . „Nemzetelméletek és a történetírás”. In GYÁNI Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, 73–112. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013.
- GYULAI Pál. „A költészet lényegéről”. In GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 2:217–228. Budapest: Franklin Társulat, 1914.
- . „A költészet s az irodalmi műveltség”. In GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 2:175–183. Budapest: Franklin Társulat, 1914.
- . „A M. T. Akadémia és néhány hírlapíró”. *Budapesti Szemle*, 6. sz. (1893): 477–478.
- . „A történelmi elem a költészetben: A Kisfaludy-Társaság elnöki megnyitója”. *Budapesti Szemle*, 3 (1894): 459–467.
- . „[cím nélkül]”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 215–217. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- . *Dramaturgiai dolgozatok*. 1. köt. Budapest: Franklin Társulat, 1908.
- . „Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények. Írta Lampérth Géza, Beöthy Zsolt előszavával”. *Budapesti Szemle* 92, 1. sz. (1897): 148–152.
- . „Ignotus a Slemil keserve című kötetéről”. *Budapesti Szemle*, 3. sz. (1892): 476–478.
- . *Levelezése*. Sajtó alá rendezte SOMOGYI Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- . „Művészet és erkölcs”. In GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 2:242–254. Budapest: Franklin Társulat, 1914.
- . *Vörösmarty életrajza*. Budapest: Franklin Társulat, 1905.

- . „Vörösmarty Mihály”. In GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 1:310–332. Budapest: Franklin Társulat, 1914.
- GYURGYÁK János. *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- HARSÁNYI Lajos. „Az új költészet és etikája”. In *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerkesztette RÓNAY László, 293–296. Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- HATVANY Lajos. „A boczónádi ismeretlen: Az új magyar költészet anthológiájáról”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI SÁNDOR, BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 127–138. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- . „A holnap”. *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 1–2.
- . „Gyulai Pál estéje”. *Nyugat* 2, 24. sz. (1909): 684–708.
- . „Tisza István a Majálisról”. *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 411–412.
- HERCZEG Ferenc. *Emlékezései: A Gótikus ház*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985.
- . „Jelszavak”. *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 3–7.
- [HERCZEG Ferenc] HG. F. „Radikalizmus és klerikalizmus”. *Magyar Figyelő* 1, 17. sz. (1911): 6–9.
- [HERCZEG Ferenc] HORKAYNÉ. „Ellesett párbeszéd”. *Új Idők*, 1908. október 25., 367–368.
- [HERCZEG Ferenc] SZEMLÉLŐ. „Levél egy asszonyhoz”. *Magyar Figyelő* 1, 4. sz. (1911): 416–419.
- HITES Sándor. „Magyar irodalom a 19. században”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 651–692.
- HORNÝÁNSZKY Gyula. „Radikalizmus”. *Magyar Figyelő* 1, 22. sz. (1911): 306–315 és 460–479.
- HORVÁTH János. „A magyar irodalom fejlődéstörténete”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerkesztette KOROMPAY Klára és KOROMPAY H. János, 1: 57–542. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- . „A Nyugat magyartalanságairól”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5:904–917. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Ady s a legújabb magyar líra”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5:266–309. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.

- . „Aranytól Adyig”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:406–429. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Babits Mihály”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:339–361. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Forradalom után: Vörösmarty és a stílromantikuskok”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:362–379. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Ignotus, a magyarság és a népiesség”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:384–405. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 1:7–55. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- . „Két korszak határán: Előszó”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:232–235. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- . „Komjáthy Jenő”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA, 5:244–257. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- HOVÁNYI Márton. „Háború a modernistákkal a háború alatt: Az antimodernista esküről”. In *Emlékezés egy nyár-éjszakára: Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerkesztette KAPPANYOS András, 219–226. Budapest: MTA BTK, 2015.
- HUSZÁR VILMOS. „Az irodalmi hatások nemzetközi jellege”. *Magyar Figyelő* 3, 8. sz. (1913): 121–138.
- IGNOTUS. „A Nyugat magyartalanságairól”. *Nyugat* 3, 24. sz. (1911): 1028–1040.
- . „Egy akol, egy pásztor: A politika mögül”. *Nyugat* 1910, 24. sz. (1910): 1761–1765.
- . „Előadása a Társadalomtudományi Társaság Irodalom és társadalom című vitáján”. *Huszadik Század* 13, 5. sz. (1912): 666–672.
- . „Falv és város”. *A Hét*, 1897. június 20., 402–403.
- . „Hadi készülődés”. *Nyugat* 1, 24. sz. (1908): 449–454.
- . „Hagyomány és egyéniség”. *Nyugat* 1, 2. sz. (1908): 103–106.
- . „Húszezer korona”. *Nyugat* 4, 4. sz. (1911): 321–324.
- . „Interregnum”. *Nyugat* 4, 2. sz. (1911): 211–213.

- . „Irodalmi céh-rendszer”. *Nyugat* 4, 5. sz. (1911): 503–504.
- . „Kelet népe”. *Nyugat* 1, 1. sz. (1908): 1–3.
- . „Nemzeti-e a mai irodalom?” In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 139–145. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- [IGNOTUS] I-s. „Utóirat (A perzekutor esztétikáról)”. *Nyugat* 1, 4. sz. (1908): 227–228.
- JUHÁSZ Gyula. „A duk-duk affér után”. *Független Magyarország*, 1908. november 22., 20.
- KÁLMÁN C. György. *Élharcok és arcélek: A korai magyar avantgárd költészet és a kánon*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- KAPPANYOS András. „A futurizmus magyarországi fogadtatása” *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 1. sz. (2018): 46–66.
- . „A Nyugat és az avantgárd”. In *Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő és TVERDOTA György, 200–210. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.
- . „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja”. In *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:341–354. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- KARDOS László, szerk. *Az Ady-Rákosi-vita: Egy irodalmi per aktái 1915–1916-ból*. Debrecen, 1940.
- KECSKEMÉTI Gábor. „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6. sz. (2014): 747–783.
- KÉKY Lajos. *Beöthy Zsolt*. Budapest: Franklin Társulat, é. n.
- KEMÉNY Simon. „A magyar kritikáról: Elmélkedések”. *Magyar Figyelő* 2, 7. sz. (1912): 88–90.
- . „Irodalom-politika”. *Magyar Figyelő* 2, 2. sz. (1912): 190–193.
- [KEMÉNY Simon] K. S. „Mágia”. *Magyar Figyelő* 3, 1. sz. (1913): 81.
- . „Színek és évek: Regény, írta Kaffka Margit”. *Magyar Figyelő* 3, 1. sz. (1913): 79–80.
- KENEDI Géza. „Bonnot iskolája: Kritikai jegyzetek”. *Magyar Figyelő* 2, 10. sz. (1912): 277–284.
- . „Fagyöngyök: A Petőfi Társaság január 6-iki nagygyűlésén elhangzott előadása”. *Az Újság*, 1909. január 10., 33–35.

- KENYERES Zoltán. „A Nyugat periódusai”. In KENYERES Zoltán. *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, 58–83. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- . *Ady Endre*. Klasszikusaink. Budapest: Korona Kiadó, 1998.
- . „Babits és a metafizikus hagyomány”. In KENYERES Zoltán. *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, 201–207. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- . „Vázlat Horváth Jánosról”. In KENYERES Zoltán. *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, Kenyeres Zoltán., 159–192. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- KOLLÁNYI Boldizsár. „Számadás”. In *A Holnap új versei*, szerkesztette KOLLÁNYI Boldizsár, 5–42. Budapest: Deutsch Zsigmond és Társa, 1909.
- KOMLÓS Aladár. *Gyulaitól a marxista kritikáig: A magyar irodalmi kritika hét évtizede*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- . „Vörösmarty Mihály: A vén cigány”. In *Miért szép?: A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerkesztette MEZEI Márta és KULIN Ferenc, 367–381. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975.
- KÓSA László. „A polgári társadalom korának művelődése I.: A XVIII. század végétől 1920-ig: A hétköznapi élet kultúrája”. In *Magyar művelődéstörténet*, szerkesztette KÓSA László, 258–331. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor. *A fiatal Osvát Ernő*. Budapest: Universitas Kiadó, 2009.
- . „»Egy phalanx?«: Az 1890-es évek irodalompolitikai küzdelmeiről új megközelítésben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 3. sz. (2008): 287–305.
- . „»Rajongj érte, vagy szidd le a sárga / földig – jámbor embertársam –, / az nekem mindegy.«: Az 'Új versek' fogadtatásáról”. *Iskolakultúra* 16, 7–8. sz. (2006): 54–62.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor és NEMESKÉRI Erika. „»Sokszavú herold«: Magyar költő kilencszáztizenkilencben”. *Irodalomtörténet* 97, 2. sz. (2016): 138–163.
- KOVÁCS István, DR. „Az irodalom az evangelizáció szolgálatában”. *Protestáns Szemle* 24 (1913): 535–539.
- KOVALOVSKY Miklós, szerk. *Emlékezések Ady Endréről*. 4. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, é. n.
- KÖVÁRY László. *A millenium lefolyásának története és a millenáris emlékkiállítások*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1897.

- KRISTÓF György, DR. „Szabolcska Mihály vallásos költészete”. *Protestáns Szemle* 28 (1916): 347–362.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ. „A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja”. In *A Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ és TVERDOTA György, 9–23. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.
- . „Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?: Az esztétikai határfunkciók és a történeti irodalomértelmezés”. In KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Irodalom és hermeneutika*, 26–53. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
- KUN Sámuel. „Az esztetika elvei a pozitivizmus szempontjából I–II.” *Athenaeum* 1, 1–2. sz. (1896): 75–94; 256–281.
- LACKÓ Miklós. „A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája: Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi”. *Századvég*, Új folyam 19 (é. n.). <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/lacko.htm>.
- . „Válságkorszak – válságelméletek: Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből”. *Múltunk* 52, 3. sz. (2007): 4–39.
- LŐRINCZ Anita. „Asbóth János: Három nemzedék”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 1–3. sz. (2007): 170–184.
- LŐRINCZ Csongor. „Szó, jelentés, világ: Vörösmarty késő modern távlatból”. In LŐRINCZ Csongor, *A költészet konstellációi*, 30–57. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- LYKA Károly. „A modern művészet bölcselése I–II.” *Athenaeum* 1, 1–2. sz. (1896): 281–298; 447–466.
- MAKKAI Sándor, DR. „Magyar protestáns szépirodalom: Komoly szó valamiről, ami nincs, de aminek lennie kell”. *Protestáns Szemle* 28 (1916): 289–292.
- MANNHEIM Károly. *A konzervativizmus*. Fordította KISS Endre. A társadalomtudomány klasszikusai 1. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1994.
- MARGÓCSY István. „...Égi és földi virágzás tükre...”: *Tanulmányok a magyar irodalmi kultusról*. Budapest: Holnap Kiadó, 2007.
- MIKSZÁTH Kálmán. „Hadi készülődés”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 222–229. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.

- MILBACHER Róbert. „Szóval ennyit a lázadásról: A vén cigány mint a romantikus lázadás visszaéneklése”. In MILBACHER Róbert, *Bábel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, 146–166. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2015.
- MONOSTORI Imre. *Szekfü Gyula a változó időkben: Életmű, fogadtatás, utókor*. [Pécs]: Pro Pannonia, 2017.
- MUCSI Ferenc. „Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején”. *Történelmi Szemle* 36, 1–2. sz. (1984): 192–202.
- N. PÁL József. *Modernség, progresszó, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita*. Spectrum Hungarologicum. Jyväskylä; Pécs: University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, 2008.
- NAGY József. „Újabb magyar költők”. In *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerkesztette RÓNAY László, 289–292. Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21. Budapest: Argumentum, 2007.
- NEMERE. „Tudományos életünk: Nyugat”. *Alkotmány*, 1908. június 23., 1–2.
- NÉMETH G. Béla. *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- . „Az önmegszólító verstípusról”. In NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.
- . „Beöthy Zsolt”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 67, 5. sz. (1963): 581–590.
- [NÉV NÉLKÜL]. „Ady Endre mint prózáiró”. *Magyar Figyelő* 1, 3. sz. (1911): 316.
- . „Irodalmi konzervativizmus”. *Magyar Figyelő* 4, 3. sz. (1914): 241–244.
- . „«Rendreutasítom Beöthy Zsoltot...»”. *Magyar Figyelő* 3, 4. sz. (1913): 328–329.
- NISBET, Robert. *Konzervativizmus: Álom és valóság*. Fordította BECK András. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1996.
- Ó. S. „Költemények, írta Szabolcska Mihály”. *Budapesti Szemle*, 7. sz. (1892): 137–145.
- OLÁH Gábor. „A Holnap”. *Budapesti Hírlap*, 1908. december 23., 10.
- OMEGA. „Nyugatiasodás a magyar irodalomban”. *Protestáns Szemle* 22 (1910): 383–387.

- PINTÉR Károly. „Újabb elbeszélő irodalmunk”. In *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerkesztette RÓNAY László, 145–177. Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21. Budapest: Argumentum, 2007.
- PROHÁSZKA Ottokár. *A diadalmas világnézet*. Prohászka Ottokár összegyűjtött művei 5. Budapest: Szent István Társulat, 1928.
- . „Az erkölcsi válság”. *Katholikus Szemle*, 1924, 321–333.
- . *Soliloquia*. 2. köt. Prohászka Ottokár összegyűjtött művei 24. Budapest: Szent István Társulat, 1928.
- RÁBA György. *Babits Mihály*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.
- RÁBA György. *Babits Mihály költészete*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981.
- RÁKAI Orsolya. „A Napkelet és az irodalmi modernség”. *Jelenkor* 56, 2. sz. (2013): 170–175.
- . „A »nemzeti kor« paradoxona a Nemzeti hagyományokban: Egy kulturális és értelmező normarendszer kialakítása”. In *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerkesztette FÓRIZS Gergely, 75–94. Hagyományfrissítés, 1. Budapest: Reciti, 2012.
- . *A teljes zenekar: Schöpfflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*. Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2013.
- . „»És felhozá őket északról és Sinnek földjéről«: A finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján”. In *Nem sűlyed az emberiség!...*. *Album amicorum: Szörényi László LX. születésnapjára*, Főszerkesztette JANKOVICS József, felelős szerkesztette CSÁSZTVAY Tünde, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István; SZABÓ G. Zoltán, 653–662. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007.
- RÁKOSI Jenő. „Az év”. *Budapesti Hírlap*, 1908 január 1., 1–6.
- . „Modern esztétika”. In *Rákosi Jenő élete és művei*, szerkesztette SÜLE Antal, 398–402. Budapest: Fővárosi Könyvkiadó, 1930.
- [RÁKOSI Jenő] -ő. „A Holnap”. *Budapesti Hírlap*, 1908. december 20., 1–5.
- RENAN, Ernest. „Mi a nemzet?” In *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*, szerkesztette BRETTER Zoltán és DEÁK Ágnes, fordította RÉZ Pál, 171–187. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995.
- REVICZKY Gyula. *Művei: Vegyes költői és prózai művek*. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. 2. köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1969.
- RÉZ Mihály. „A magyar szabadelvűség”. *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 113–126.

- . „Magyar kultúra”. *Magyar Figyelő* 3, 17. sz. (1913): 333–341.
- RÓNA Judit. *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*. Budapest: MTA BTK ITI; Balassi Kiadó, 2013.
- RÓNAY László. „Bevezetés”. In *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerkesztette RÓNAY László, 11–52. Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- S. VARGA Pál. *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- . „Mi a nemzeti irodalom? Mitől nemzeti az irodalom?” In *Nemzeti – identitás – irodalom: A nemzetfogalom változásai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerkesztette BÉNYEI Péter és GÖNCZY Monika, 236–259. Debrecen: Kossuth egyetemi kiadó, 2005.
- . „»Népies-nemzeti«, »nemzeti klasszicizmus«: A nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete”. In *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:445–460. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- SCHEIN Gábor. „Alternatív modernségek koncepciója felé”. *Irodalomtörténet* 94, 2. sz. (2011): 204–226.
- . „Budapest territorizáltsága a Nyugat első évfolyamában”. In *Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő és TVERDOTA György, 127–138. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.
- . „Egy történet jele”. In SCHEIN Gábor, *Traditio: Folytatás és áruulás*, 41–70. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008.
- SCHÖPFLIN Aladár. „A két Vörösmarty”. *Nyugat* 1, 11. sz. (1908): 577–584.
- . „A kettészakadt magyar irodalom”. *Nyugat* 20, 8. sz. (1927): 527–539.
- . *A magyar irodalom története a XX. században*. Sajtó alá rendezte SEBES Katalin. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990.
- . „A Nyugat és a századelei irodalomforduló: Farkas Lujza disszertációja”. *Nyugat* 29, 5. sz. (1936): 380–381.
- . „A város”. *Nyugat* 1, 8. sz. (1908): 353–361.
- . „Az új magyar irodalom”. *Husadik Század* 13, 11–12. sz. (1912): 624–644.

- . „Konzervatív kritika, fejlődő irodalom”. *Nyugat* 14, 8. sz. (1921): 565–575.
- . „Öregek és fiatalok”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 172–178. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- . „Petőfi revíziója”. *Nyugat* 4, 13. sz. (1912): 38–42.
- SEBESTYÉN Jenő. „A keresztény világnézet és a magyar sajtó”. *Protestáns Szemle* 23 (1912): 572–583.
- SEBESTYÉN Károly. „Kiss József”. *Magyar Figyelő* 1, 3. sz. (1911): 313–315.
- . „Regények és regényírók”. *Magyar Figyelő* 1, 8. sz. (1911): 158–166.
- SMITH, Anthony D. „A nemzetek eredete”. In *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerkesztette KÁNTOR Zoltán, fordította KESZEI András, 204–229. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004.
- SZ. „Fertőzött modern kultúra”. *Protestáns Szemle* 23 (1911): 104–108.
- SZABÓ Dezső. *Ede megevé ebédem!* Budapest: Ludas Matyi, 1937.
- SZABÓ Aladár, DR. „Erőteltjes protestáns keresztény irodalmat”. *Protestáns Szemle* 22 (1910): 641–649.
- SZABÓ János, szerk. *A százyöckerű szív: Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. Budapest: Magvető Kiadó, 1993.
- SZABÓ Magda. „A legutolsó bordal. »A vén cigány«”. *Holmi* 6, 12. sz. (1994): 1747–1755.
- SZABÓ Miklós. *Újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2003.
- SZABÓ Ferenc S. J. *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)*. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
- SZABOLCSKA Mihály. „Ma, holnap, holnapután”. In *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi Almanachja*, szerkesztette SZERDAHELYI Sándor, Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival, 179–181. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- SZÁSZ Károly. „Elnöki beszéd: Jegyzőkönyv a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1894. november 10-én tartott közgyűlésén”. *Protestáns Szemle* 5 (1894): 720–725.
- . „Olvasóinkhoz”. *Protestáns Szemle* 1, 1 (1889): 1–9.
- SZÁSZ Zoltán. „Petőfi revíziója”. *Nyugat* 4, 12. sz. (1912): 1026–1038.
- SZÉCHENYI Ágnes. „»Konzervatív kritika, fejlődő irodalom«: Schöpflin Aladár és Horváth János kapcsolata”. *Alföld* 63, 7. sz. (2012): 74–85.

- SZEGEDY Miklós. „Magyar Magyarország”. *Magyar Figyelő* 3, 5. sz. (1913): 337–355.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében”. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, 182–220. Budapest: Magvető Kiadó, 1980.
- . „A szabadelvűség értékőrző bírálata: 1875 Megjelenik Asbóth János Magyar Conservatív Politika című könyve”. In *A magyar irodalom történetei: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:521–539. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- . „A vén cigány változó megítélése”. In *A vén cigány*, szerkesztette FÜZFA Balázs, 237–261. Tizenkét legszebb magyar vers. Szombathely: Savaria University Press, 2012.
- . „Babits nemzetfelfogása”. In *Költők és koruk: Babits Mihály és József Attila*, szerkesztette N. HORVÁTH Béla, 27–37. Szekszárd: PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, 2009.
- . „Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban”. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Minta a szönyegen”: *A műértelmezés esélyei*, 151–161. Budapest: Balassi Kiadó, 1995.
- . „Világirodalmi távlat megteremtése”. In *A magyar irodalom történetei: 1800-tól 1919-ig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 2:704–722. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- SZÉKELY György, DR. „A művészet és a vallás egymáshoz való viszonya”. *Protestáns Szemle* 12 (1900): 1–9; 73–90.
- . „A művészi és erkölcsi alkotásról”. *Protestáns Szemle* 14 (1902): 485–498; 568–581.
- SZEKFŰ Gyula. *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.
- SZÉNÁSI Zoltán. *A szavak sokféleségétől a szó egységéig: Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Irodalomtörténeti füzetek 170. Budapest: Argumentum Kiadó, 2011.
- SZERB Antal. *Magyar irodalomtörténet*. [Budapest]: Magvető Kiadó, 1991.
- SZERDAHELYI, Sándor. *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*. Reprint; BOKA László és SZÉNÁSI Zoltán kísérőtanulmányaival. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- SZILÁGYI Géza. „A Holnap új versei (Második könyv)”. *A Hét*, 1909. május 2., 307–308.

- SZILI József. „A magyar irodalom önelvű rendszerezése”. In *A magyar irodalom történetei: 1920-tól napjainkig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 3:37–51. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- . „A Nyugat modernsége”. *Kalligram* 17, 4. sz. (2008): 50–68.
- SZOLLÁTH Dávid. „Magyar irodalmi mező az 1920-as években”. *Literatura* 41, 2. sz. (2015): 161–184.
- SZÓTS Farkas. „Irodalmi tömörülés az egyházban”. *Protestáns Szemle* 11 (1899): 137–146.
- SZTRAKONICZKY Károly. „Két költő: Komjáthy–Babits”. *Magyar Figyelő* 1, 9. sz. (1911): 243–250.
- TAKÁTS József. „Az elszüllyedt almező”. *Forrás* 42, 4. sz. (2010): 42–50.
- . *Modern magyar eszmetörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- TÉGLÁS János, szerk. *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*. Babits Könyvtár 3. Budapest: Universitas Kiadó, 1996.
- TISZA István. „20000 korona”. *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 256–259.
- . „Andrássy Gyula a művészetről”. *Magyar Figyelő* 1, 5. sz. (1911): 435–442.
- . „Nemzet és társadalom”. *Magyar Figyelő* 1, 22. sz. (1911): 281–293.
- . „Szabadgondolkodás”. *Magyar Figyelő* 1, 7. sz. (1911): 3–8.
- [TISZA István] RUSTICUS. „Levél a szerkesztőhöz”. *Magyar Figyelő* 1, 2. sz. (1911): 212–214.
- TOLDY Ferenc. *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelenkorig*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987.
- TONNING, Erik. *Modernism and Christianity*. Modernism and ... Palgrave Macmillan, 2014.
- TORDAI Ányos. „A modern magyar líra”. In *Harcok az új „világnézet” körül: Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerkesztette RÓNAY László, 249–289. Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 21. Budapest: Argumentum, 2007.
- TÓTH Árpád. „A Holnap új versei”. *Nyugat* 2, 12. sz. (1909): 664–666.
- TÖKÉCZKY László. „A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi”. *Történelmi Szemle* 46, 3–4. sz. (1994): 239–281.
- TVERDOTA György. „A hagyományörző modernség születése”. *Literatura* 40, 2. sz. (2014): 24–37.
- . „A modernség-fogalom változásai a húszas évek költészetében”. In *„de nem felelnek, úgy felelnek”: A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján*. szerkesztette KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 167–174. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992.

- v. z. „Újabb magyar versgyűjtemények”. *Budapesti Szemle*, 11. sz. (1893): 162.
- VASAS Géza. „A konzervatív hagyomány élete”. In ASBÓTH János, *Három nemzedék*, 5–18. Budapest: Kortárs Kiadó, 2008.
- VERES András. „A Huszadik Század irodalomszemlélete”. *Literatura* 34, 2. sz. (2008): 151–190.
- . „Egy 20. századi próféta”. In *A magyar irodalom történetei: 1920-tól napjainkig*, szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 3:190–201. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- . *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény*. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
- . „Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija”. In *Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő és TVERDOTA György, 88–124. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.
- . „Magyar-zsidó irodalom: definíció-kísérlet”. In *A határ és a határolt*, szerkesztette TÖRÖK Petra, SZÁNTÓ T. Gábor és SCHWEITZER Gábor, 37–50. Budapest: Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997.
- . „Szabó Dezső újraértékelése”. *Jelenkor* 56, 1. sz. (2013): 61–68.
- . „Szempontok Ady »depolitizálásához«”. In *Tanulmányok Ady Endréről*, szerkesztette KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán és MENYHÉRT Anna, 43–50. Budapest: Anonymus Alapítvány, 1999.
- VERMES András. *Tisza István*. Budapest: Századvég Kiadó, 1994.
- WEBER, Max. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*. Fordította GELLÉRT András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter és TATÁR György. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982.
- ZILÁHI László. „A magyar kritikáról”. *Magyar Figyelő* 1, 1. sz. (1911): 76–82.
- ZOLNAI Béla. „»Új irodalom«”. *Irodalomtörténet* (1917): 371–377.

NÉVMUTATÓ

- Ábrányi Emil 75, 98, 102, 103, 197
Adorján Andor 150, 151
Ady Endre 5, 18–20, 33, 45, 46, 57,
58, 68, 70, 71, 73, 75–99, 103–
106, 108–111, 113–131, 140, 142,
148, 149, 153, 155–167, 169, 171,
172, 178, 179, 188, 192–195, 197,
201, 202, 204–207, 209, 215
Ágai Adolf 118
Alexander Bernát 113, 141, 145–147,
198
Altermatt, Urs 67
Amade László 38
Ambrus Zoltán 32, 148
Anderson, Benedict 27
Andor József 160, 165
Andrássy Gyula, id. 141, 145, 214
Angyalosi Gergely 7, 8, 29, 32, 86,
101, 116, 128, 130, 133, 135, 154,
201, 206, 208, 211, 215
Antal Sándor 57, 97, 107, 109, 198
Apponyi Albert 38, 98, 102, 141,
198
Arany János 11, 12, 15, 24, 26–29,
31, 43, 50, 51, 57, 71, 78, 89–91,
94, 97, 98, 105, 115, 116, 120–
124, 127, 129, 130, 172, 174, 179,
188–190, 193–195, 199, 205
Arany László 184
Árpád, magyar fejedelem 37
Asbóth János 12, 183, 184, 188, 189,
194, 198, 208, 213, 215
Babits Mihály 5, 20, 49, 54–59, 73,
80, 81, 103, 106, 108, 111, 116,
120, 127, 131, 149–151, 156, 158,
161, 162, 165, 166, 169–181, 198,
199, 202, 203, 205, 207, 210, 211,
213, 214
Bach, Johann Sebastian 64
Baksay Sándor 71
Balassi Bálint 24, 57, 97, 123
Balázs Béla 108
Balázs Eszter 111, 112, 117, 122,
138, 154, 199
Bálint Aladár 144, 148, 199
Balogh Tamás 185, 199
Balzac, Honoré de 30
Bangha Béla 165
Bányai Elemér 96, 199
Baróti Szabó Dávid 125
Barrès, Maurice 161
Bársony István 104, 199
Barta János 54
Baudelaire, Charles 8, 126
be → Bresztovszky Ernő
Beaumier, André 129
Beck András 9, 209
Belia György 81, 114, 175, 197–199
Belting, Hans 64, 199

- Bényei Péter 45, 211
 Beöthy Zsolt 5, 11, 12, 15, 24–26, 28, 31, 33, 35–47, 49, 51, 52, 59, 87–93, 98, 99, 102, 117, 120, 130, 133, 149, 159, 174, 180, 186, 198, 201, 203, 206, 209
 Béranger, Pierre-Jean de 189
 Berczik Árpád 76
 Bernáth István, B. 183, 187, 198
 Berzsényi Dániel 82, 90, 130, 189, 192
 Bessenyei György 11, 51, 87
 Bezeczy Gábor 58, 200
 Bibó István 196, 200
 Bihari Péter 153, 164, 166, 200
 Biró Annamária 164, 200
 Bjørnson, Bjørnstjerne 70
 Bodnár Zsigmond 31, 200
 Boka László 96, 164, 197, 199–204
 Bonnard, Abel 79
 Bonnot, Jules 143, 206
 Bosznay István 143, 200
 Bourdieu, Pierre 7, 112
 Bresztovszky Ernő 81, 95, 103, 109–111, 200
 Bretter Zoltán 37, 210
 Brunetière, Ferdinand 31, 130
 Burján Károly 165
 Burke, Edmund 9
 Bürger Ernő 80
- Calinescu, Matei 7, 177, 200
 Calvin, Jean 78
 Chadwick, Owen 65, 200
- Császtvay Tünde 88, 210
 Csetri Lajos 59, 201
- Csokonai Vitéz Mihály 57, 58, 97, 123, 124, 207
 Csorba Csilla, E. 86, 201, 206, 208, 211
 Csörsz Rumen István 88, 210
- Dávidházi Péter 36, 40, 43, 46, 50, 121, 201
 Deák Ágnes 37, 210
 Deák Ferenc 56, 124, 188, 189, 192
 Delcassé, Théophile 161
 Deleuze, Gilles 7
 Delgado, Mariano 67, 201
 Dénes Iván Zoltán 183, 185, 188, 201
 Dérczy Péter 115, 201
 Deréky Pál 173, 175, 176, 201
 Deutsch Zsigmond 109, 207
 Diósyné Brüll Adél 79, 81
 Dobó Gábor 160, 201
 Dóczy Jenő 33, 44, 45, 201
 Dumas, Alexandre, ifj. 30
 Dunántúli → Rákosi Jenő
 Dutka Ákos 114, 201
- Eisemann György 23, 28, 77, 86, 201
 Emőd Tamás 95, 97, 114
 Eötvös József 124, 189, 192
 Eötvös Károly 98
- f → Früchtl Ede
 Falk Miksa 190
 Farkas Lujza 134, 211
 Farkas Pál 136
 Fehér Dezső 76
 Fenyő Miksa 118, 124, 149, 157, 161, 163, 165, 202
 Ferenc Ferdinánd 151
 Ferenc, Assisi Szent 172

- Flaubert, Gustave 98
 Főríz Gergely 27, 210
 Foucault, Michel 7
 Földes Györgyi 30, 128, 202
 Földessy Gyula 33, 201
 Franyó Zoltán 164
 Freifeld, Alice 11
 Fried István 169, 202
 Friedreich István 81–83, 88, 89, 125, 202
 Früchtl Ede 99, 104
 Fülep Lajos 64, 116, 202
 Füzfa Balázs 55, 213
- Gárdonyi Géza 71, 148
 Gazdag László 136, 202
 gd → Friedreich István
 Gellért András 63, 215
 Gellért Oszkár 76, 77, 86
 Gellner, Ernest 133, 202
 Gervinus, Georg Gottfried 121
 Gintli Tibor 170, 203
 Glatz Ferenc 184, 203
 Gobineau, Arthur de 40
 Gönczy Monika 45, 211
 Görcsöni Dénes → Friedreich István
 Greenfeld, Liah 10, 203
- Gyáni Gábor 39, 92, 132, 203
 Gyóni Géza 71, 155–159, 161, 167, 202
 Gyöngyösi István 38
 Gyulai Pál 12, 15, 18, 21, 23–34, 43–45, 49–52, 54, 55, 58–61, 69, 78, 83, 86, 87, 92, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 114, 117, 120, 124, 125, 127, 130, 131, 148, 169, 172, 180, 194, 195, 203, 204, 207
- Gyurgyák János 191, 204
- Habermas, Jürgen 135
 Halász Gábor 19
 Harsányi Lajos 70–72, 204
 Hatvany Lajos 55, 81, 95, 103, 114, 116, 125, 131, 144, 149, 155, 156, 158, 204
 Hauptmann, Gerhard 70
 Hegedüs Lóránt 140
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 128
 Hegyi Katalin 81, 197
 Herczeg Ferenc 71, 92, 95, 110, 114, 136–138, 141–143, 148, 191, 202, 204
 Hg. F. → Herczeg Ferenc
 Hites Sándor 9, 11, 204
 Hollósy Simon 30
 Horkayné → Herczeg Ferenc
 Hornyánszky Gyula 141, 143, 144, 204
 Horváth Béla, N. 180, 213
 Horváth János 5, 16, 18, 19, 29, 43, 49, 50, 53, 54, 58, 117–134, 140, 141, 163, 165, 170–172, 175, 189, 193–196, 207, 212
 Hoványi Márton 17, 205
 Hugo, Victor 79, 178
 Huszár Vilmos 147, 205
- Ibsen, Henrik 22, 30, 70
 Ignotus Pál 24, 28, 32, 33, 56, 57, 78, 79, 81–83, 86, 89–91, 93, 97, 98, 100, 101, 104, 106, 110, 111, 127, 128, 130–133, 135, 136, 138–139, 144, 145, 148, 154, 165, 166, 169, 198, 203, 205, 206
 I-s. → Ignotus Pál

Jankovics József 88, 210
Jekelfalussy József 36
Jókai Mór 28, 29, 55, 94, 105, 172,
195
Józsa Péter 63, 215
József Attila 59, 180, 209, 213
Juhász Gyula 57, 80, 81, 95, 97, 108,
111, 114, 199, 206
Justh Zsigmond 151

K. S. → Kemény Simon
Kabdebó Lóránt 114, 170, 214, 215
Kaffka Margit 131, 148, 150, 206
Kálmán C. György 171, 172, 206
Kálvin → Calvin, Jean
Kántor Zoltán 10, 11, 133, 202, 203,
212
Kappanyos András 17, 29, 54, 55,
60, 154, 160, 173, 205
Kardos László 159, 166, 206
Karinthy Frigyes 150
Károlyi Mihály 192
Kassák Lajos 154, 171–173, 175–177
Katona József 37
Kazinczy Ferenc 11, 43, 44, 87, 97,
125, 178, 194
Kecskeméti Gábor 9, 206
Kéky Lajos 15, 43, 45
Kemény Simon 95, 103, 147–150,
206
Kemény Zsigmond 55, 71, 189
Kenedi Géza 95, 110, 126, 143, 206
Kenyeres Zoltán 105, 106, 118, 154,
170, 207
Keszei András 11, 212
Khuen-Héderváry Károly 138, 139
Kiczenko Judit 12, 198
Kisfaludy Károly 130

Kispéter András 57, 80, 197, 198
Kiss Endre 13, 208
Kiss József 19, 24, 28, 32, 76, 91, 93,
115, 116, 148, 151, 195, 212
Klebelsberg Kunó 19, 194
Koczkás Sándor 75, 76, 80, 197, 198
Kollányi Boldizsár 107, 108, 109,
207
Komjáthy Jenő 28, 29, 123, 150, 151,
205, 214
Komlós Aladár 26, 31, 44, 58, 59,
112, 130, 207
Kónyi Manó 190
Korompay H. János 50, 118, 204,
205
Korompay Klára 50, 118, 204, 205
Kósa László 66, 207
Kossuth Lajos 124, 185, 187, 188
Kosztolányi Tibor 25, 32, 33, 78,
79, 181, 207
Kosztolányi Dezső 80, 81, 95, 102,
103, 116, 150, 169, 194, 199
Kovács István 66, 207
Kovalovszky Miklós 57, 97, 207
Kölcsey Ferenc 27, 123, 125, 130,
189, 192, 210
Kövár László 36, 207
Kristóf György 71, 208
Krúdy Gyula 148, 150
Krüzselyi Erzsike 158
Kulesár Szabó Ernő 86, 114, 122,
123, 170, 201, 206, 208, 211
Kulesár-Szabó Zoltán 114, 215
Kulin Ferenc 58, 207
Kun Sámuel 31, 208

Lackó Miklós 12, 193, 194, 208
Lakatos László 151

Lampérth Géza 24, 25, 200, 203
Láng József 153, 155, 166, 197
Le Bon, Gustave 40
Léda → Diósyné Brüll Adél
Lehotai → Kosztolányi Dezső
Lendvai István 163, 166, 177
Lovik Károly 148
Lőrincz Anita 184, 208
Lőrincz Csongor 60, 208
Lukács György 95, 131
Lyka Károly 30, 31, 34, 208

Madách Imre 71
Makkai Sándor 17, 70, 71, 208
Mannheim Károly 13–16, 18, 20,
208
Margócsy István 10, 13, 208
Márkus László 89, 163
Menyhért Anna 114, 215
Meyer, Konrad Ferdinand 98
Mezei Márta 58, 207
Mikszáth Kálmán 98, 100, 150, 208
Milbacher Róbert 54, 209
Milotay István 163, 164, 166
Mohácsi Jenő 83
Montaigne, Michel de 126
Móricz Zsigmond 68, 110, 131, 148,
149, 165
Mucsi Ferenc 153, 209

Nagy József 72, 73, 209
Nagy Lajos 157, 158
Némediné Kiss Adrien 80, 199
Nemeskéri Erika 181, 207
Németh G. Béla 23, 28, 44, 59, 209,
210
Nietzsche, Friedrich 150
Nisbet, Robert 9, 209

Nyíró József 20

Oláh Gábor 99, 103, 115, 131, 201
Ond, magyar vezér 46
Ortega y Gasset, José 105
Osvát Ernő 33, 165, 207

-ő → Rákosi Jenő

Pál József, N. 155, 159, 209
Pekár Gyula 161
Péter, Szent, apostol 118
Petőfi Sándor 11, 12, 24, 26–29, 31,
39, 40, 43, 49, 50, 53, 56–58, 70,
71, 87, 89, 90, 94, 97, 100, 105,
123, 124, 130, 159, 162, 172, 174,
177, 188, 189, 194, 195, 199, 207,
212
Petróczi Kata Szidónia 38
Pintér Károly 70, 210
Poincaré, Raymond 161
Pottmeyer, Hermann J. 67
Prohászka Ottokár 16, 67–70, 72, 92,
119, 141, 160, 164, 165, 210, 212

Rába György 120, 175, 210
Rákai Orsolya 11, 19, 27, 88, 112,
113, 135, 137, 138, 155, 160, 163,
210
Rákóczi Ferenc, II. 184, 185
Rákosi Jenő 15, 20–23, 29, 31, 34,
56, 75, 76, 86–93, 99, 100, 102,
106, 108, 115, 118, 120, 155–159,
161–167, 169, 172, 189, 191, 206,
209, 210
Rákosi Viktor 150
Ráskai Ferenc 77
Ravasz László 158, 165

- Renan, Ernest 37, 180, 210
 Reviczky Gyula 28, 29, 57, 97, 121, 123, 126, 151, 210
 Réz Mihály 133, 139–141, 210
 Réz Pál 37, 210
 Riedl Frigyes 78
 Rijn, Rembrandt Harmenszoon van 64
 Róna Judit 169, 211
 Rónay László 66, 70, 72, 73, 204, 209–211, 214
 Rusticus → Tisza István
- Salamon Ferenc 69
 Schein Gábor 28, 92, 128, 211
 Schöpflin Aladár 11, 33, 49, 54–59, 77, 81, 89, 90, 93, 105, 106, 110, 120, 124, 127, 131, 132, 134, 135, 155, 170, 178, 184, 185, 199, 210, 212
 Schulz Katalin 64, 199
 Schweitzer Gábor 131, 215
 Sebes Katalin 77, 211
 Sebestyén Jenő 68, 212
 Sebestyén Károly 150, 151, 212
 Sík Sándor 71, 164, 212
 Sisák Gábor 10, 133, 202, 203
 Smith, Anthony D. 11, 39
 Somlai Péter 63, 215
 Somlyó Zoltán 150
 Somogyi Magda, T. 80, 199
 Somogyi Sándor 51, 203
 Spengler, Oswald 193
 Süle Antal 21, 210
 Swinburne, Algernon Charles 56
- Szabó Aladár 66, 212
 Szabó Dezső 20, 177, 193, 212, 215
 Szabó Ferenc S. J. 68, 212
 Szabó G. Zoltán 88, 210
 Szabó István 65, 200
 Szabó János 164, 212
 Szabó Magda 59, 212
 Szabó Miklós 16, 212
 Szabolcska Mihály 32, 33, 43, 71, 86, 99, 102, 148, 208, 209, 212
 Szántó Gábor András 80, 199
 Szántó T. Gábor 131, 215
 Szász Károly 65–67, 69, 212
 Szász Zoltán 57, 124, 212
 Széchenyi Ágnes 120, 212
 Széchenyi István 56, 90, 185–189, 192, 193, 195
 Szegedy Miklós 139, 140, 213
 Szegedy-Maszák Mihály 12, 23, 29, 53, 55, 77, 104, 129, 154, 180, 193, 202, 206, 211, 213–215
 Székely György 68, 69, 213
 Szekfű Gyula 6, 15, 18, 19, 156, 169, 170, 181, 183–196, 198, 199, 201, 209
 Szélpál Árpád 176
 Szemere Miklós 69
 Szemlélő → Herczeg Ferenc
 Szénási Zoltán 16, 96, 197, 199–204, 206, 208, 212, 213
 Szentirmai Imre 162
 Szerb Antal 19, 35, 49, 213
 Szerdahelyi Sándor 96, 98, 99, 101, 103, 105, 110, 114, 116, 197, 199–204
 Szigetvári Iván 31
 Szilágyi Géza 108, 126
 Szili József 85, 129, 130, 214
 Szini Gyula 148
 Szinyei Merse Pál 144, 199

- Szinnyei József 38
 Szolláth Dávid 18, 214
 Szomory Dezső 121, 131
 Szörényi László 88, 210
 Szóts Farkas 66, 214
 Sztrakoniczky Károly 150, 151
 Szűts Dezső 160, 161, 165,
- Taine, Hippolyte 39, 72, 90, 100
 Takáts József 7, 139, 214
 Takáts Sándor 184
 Tatár György 63, 215
 Téglás János 156, 160–163, 169, 176,
 177, 199, 214
 Tinódi Lantos Sebestyén 38
 Tisza István 17, 124, 136–138, 140–
 145, 148, 149, 188, 192, 196, 202,
 204, 214, 215
 Tisza Kálmán 189
 Toldy Ferenc 28, 36, 42, 44, 49–53,
 61, 92, 121, 201, 214
 Tompa Mihály 43, 71
 Tønning, Erik 73, 214
 Tordai Ányos 72, 214
 Tormay Cécile 148, 150
 Tóth Árpád 107, 108, 214
 Tőkéczy László 140, 145, 214
 Tömörkény István 148
 Török Petra 131, 215
 Turcsányi Elek 148
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 30
 Túrtaiosz 159
 Tverdota György 20, 86, 170, 176,
 201, 206, 208, 211, 214, 215
 Tyrtaeus → Túrtaiosz
- Ujhelyi Nándor 151
- Vajda János 12, 28, 29, 57, 71, 82,
 97, 123, 126, 198
 Vajda Péter 172
 Varga Pál, S. 25, 42, 45, 46, 53, 211
 Vargha Gyula 184
 Vasas Géza 184, 215
 Veres András 12, 20, 23, 29, 53, 77,
 111, 114, 116, 129, 131, 154, 193,
 194, 202, 206, 211, 213–215
 Verlaine, Paul 78, 79, 161
 Vermes András 140, 215
 Vészi József 76, 77, 83
 Vezér Erzsébet 76, 79, 197
 Vissnyovszky Rezső 80
 Vitályos László 81, 197
 Vörösmarty Mihály 24, 29, 31,
 49–61, 71, 81, 89, 90, 123–125,
 130, 174, 177, 188, 189, 198, 200,
 201, 203–205, 207, 208, 211, 213
- Wagner, Richard 22
 Wass Albert 20
 Weber, Max 63, 215
 Wertheimer Ede 141
 Wildner Ödön 141
 Withman, Walt 172
- Zempléni Árpád 115
 Zilahi László 147, 215
 Zola, Émile 22, 30, 70
 Zolnai Béla 173, 215
 Zrínyi Miklós 24, 38
 Zuboly → Bányai Elemér
 Zsoldos Sándor 169, 199

